Sl. Drinciak 3.98

G. I. TOHĂNEANU TEODOR BULZA

O SEAMĂ DE CUVINTE ROMÂNEȘTI

EDITURA FACLA

„Eroii" acestei cărți sînt cuvintele ; ele duc, de fapt, la „întîmpinare", „armonie", „înțelegere" între oamenii aceluiași veac și între veacurile istoriei.

Relația dintre om și cuvînt este ideea care stă la obîrșia cărții. Volumul va interesa, sperăm, nu numai specialiștii, ci și un public larg, în fapt pe toți iubitorii limbii române, care își pun adesea tot felul de întrebări referitoare la materialul lexical.

Scanned with OKEN Scanner

811.135.1'373 — Limba română — Lexicologie
811.135.1'373.6 — — — Etimologie

G. I. TOHĂNEANU TEODOR BULZA

O SEAMĂ DE CUVINTE ROMÂNEŞTI

Biblioteca Academiei Române - Iaşi
C182502

Cota H Drimba/0358
ACADEMIA ROMÂNĂ
FILIALA IASI
BIBLIOTECA
Inv.: 182902

EDITURA FACLA — 1976

Scanned with OKEN Scanner

PREFAȚĂ

Termen prin care dicționarele definesc „predoslovie", „precuvîntare", „preambul", „avertisment", „notiță", „introducere", „prolegomenă", obișnuitul „cuvînt înainte" al cărților —, prefață *nu are nici o legătură cu rom.* față *„obraz". În latina tîrzie exista un derivat (praefatio) de la verbul* praefor, praefari, praefatus sum *„a vorbi dintru început", iar limbile romanice și-au însușit cuvîntul, ca neologism, cu sensurile amintite mai sus.*

„Eroii" acestei cărți sînt cuvintele; ele duc, de fapt, la „întîmpinare", la „armonie", la „înțelegere" între oamenii aceluiași veac și între veacurile istoriei.

Relația dintre om *și* cuvînt *este ideea care stă la obîrșia cărții. Volumul va interesa, sperăm, nu numai pe specialiști, ci și un public larg, în fapt pe toți iubitorii limbii române, care își pun adesea tot felul de întrebări referitoare la materialul lexical. Cele 73 de articole din prezentul volum îndreaptă atenția cititorilor spre cultul necesar — cu rezonanțe adînci în*

Scanned with OKEN Scanner

sensibilitate și conștiință — al limbii, înțeleasă nu numai ca un mijloc de comunicare, ci, deopotrivă, ca un element central al valorilor neamului, al istoriei noastre naționale.

Îndreptăm mulțumirile noastre prietenești către toți aceia care au contribuit, sub o formă sau alta, la apariția acestei cărți.

Scanned with OKEN Scanner

ACASĂ

Latinescul *ad* „la", „spre" și-a păstrat valoarea prepozițională în fața tuturor infinitivelor românești (*a* scrie, *a* citi, *a* merge). Zice finul Pepelei : „Munca pe om niciodată nu-l lasă *a* flămînzi". În româna contemporană, *a* marchează și cîteva raporturi circumstanțiale. Se propune, de obicei, următorul crîmpei din *Amintirile* lui Creangă : „Ș-apoi intrat în asemenea școală, mai numai barba și punga, bat-o pustia, te făcea *să calci a popă*". Se spune în mod curent : *latră a pustiu, fluieră a pagubă, miroase a rășină.* Pe aceste modele populare se întemeiază originala construcție eminesciană din *Singurătate :* „Cîteodată, prea arare, / *A tîrziu* cînd *arde* lampa, / Inima din loc îmi sare . . .". Nu pot lipsi, de aici, cunoscutele versuri ale lui Topîrceanu, din poezia *Ploua :* „Există și răstimpuri cînd se moaie, / Cînd parcă nu mai toarnă-așa, de sus, / Și cerul cîte-oleacă, spre apus, / *Se luminează* puțintel — *a ploaie*". Ca preverb în latină, *ad-* a pătruns la noi, sub forma lui „întreagă", fie în componența unor cuvinte vechi, moștenite *(adăpa, adăuga),* fie în componența unor neologisme romanice *(adapta, admira, adora).* Alteori, din pricina schimbărilor fonetice intervenite — în latină sau mai tîrziu — prefixul *ad-* nu mai este identificabil ca atare *(ajunge, acces, accident).*

Prefixul *a-* (din *ad-*) derivă cîteva verbe noi, cum sînt a *agrăi* („a grăi *către* cineva", poate după modelul germanului *anreden), a amîna* (probabil din *a* + *mîne*), *a asfinți* (din *a* + *sfînt), a atîrna* (termen păstoresc,

Scanned with OKEN Scanner

din *a + tîrn* „mărăcine“ : „lînă *atîrnată* va fi însemnat, la început, „lînă *agățată în spini*“ !). Printre substantivele formate cu *a-* sînt de reținut *amănunt* (din *a* și *mănunt, mărunt* !), *amurg* (la care vom reveni, curînd), *avînt* (din *a-* și *vînt),* sinonim cu „elan“. *Afund* este fie substantiv (Coșbuc : „El a venit / Dintr-un *afund* de Răsărit“), cînd adjectiv (Țichindeal : „fîntînă *afundă*“). În fine, dintre adverbe. merită atenție *alături* (din *a* și pluralul lui *lature), alene* (din *a* și *lene* !), *aminte,* obținut, fără îndoială, din *a + minte* și păstrat în locuțiunile verbale *a-și aduce aminte, a lua aminte.* De la acest adverb — în care sensul spațial al latinescului *ad* se mai întrezărește încă — trebuie să plecăm pentru a ne explica verbul *a-și aminti* și, apoi, substantivul *amintire,* sinonim — relativ recent — pentru mai vechiul *aducere-aminte,* folosit, nu o dată, de Eminescu : „M-or troieni cu drag / *Aduceri-aminte*“.

Întocmai așa s-a alcătuit adverbul *acasă,* adică *ad casam* „spre casă“, „la casa“ (mea, ta etc.) . . . Este de menționat că *acasă la mine* se zice, în franceză, *chez moi,* iar acest *chez* provine tocmai din latinescul *casa,* care, vidat de sensul său lexical, ajunge o biată unealtă gramaticală.

În românește, însă, *acasă,* nu înseamnă numai „în casa mea“, ci, deopotrivă, „în satul meu“, „pe meleagurile unde am copilărit“, în sfîrșit : „în țara mea“. Poate de aceea sună atît de răscolitor versurile „De ce m-ați dus de lîngă voi, / De ce m-ați dus de-*acasă*“, în care deslușim nostalgia și suspinul celui înstrăinat . . . Cuvîntul *acasă* — cum ar spune poetul — are „sunetul scump, de zare aleasă“.

AMURG

Cuvîntul — definind ceasul acela de lumină din ce în ce mai discretă și de întuneric încă șovăielnic — s-a constituit pe teren românesc, din prepo-

ziția *a* (lat. *ad*) contopită cu mai vechiul *murg* „răstimpul înserării, crepuscul, amurg". De cele mai multe ori, termenul era determinat de atributul genitival *serii*, ca în următorul citat din Odobescu : „*Murgul serii* începe a se destinde treptat peste pustii".

Cu valoare prepoziţională, *a* din latinescul *ad* „la", „spre", s-a păstrat în faţa oricărei forme infinitivale româneşti : „E uşor *a scrie* versuri / Cînd nimic nu ai a spune". Tot ca prepoziţie, *a* apare în expresii cum sînt cele subliniate în textul popular de mai jos (colecţia Alecsandri) : „Cîinii cum îl văd / / La el se răped / Şi latră-*a pustiu* / Şi urlă-*a morţiu*". În asemenea cazuri, *a* echivalează cu locuţiunea „în semn de" : „fluiera *a* pagubă" (Ispirescu). În alte situaţii, însă, *a* exprimă un raport de asemănare, de comparaţie : „Aerul mirosea *a pămînt* ud, *a iarbă* proaspătă *şi-a flori* de liliac" (Vlahuţă). Ca preverb, îl aflăm pe *a-* în puţine formaţii româneşti, dintre care amintim pe *a amîna*, alcătuit din *a* şi *mîne (mîine)*, acesta moştenit din latinescul *mane* „dimineaţă". Aşadar, etimologic, *a amîna* înseamnă „a lăsa ceva pe (mîne) dimineaţă". Menţionăm, în treacăt, că lat. *mane* se regăseşte în francezul *demain* „mîine", dar, mai cu seamă, în verbul nostru popular *a mîneca* „a se scula în zori, în faptul zilei". Iată un îndemn pe care Anton Pann îl îndrepta către neguţători : „Cine *mînecă* de dimineaţă / El izbuteşte mai mult în piaţă".

Dicţionarele noastre izolează — după părerea noastră în mod arbitrar — substantivul *murg* „crepuscul" de adjectivul *murg* „brun", „întunecat", întrebuinţat, acesta din urmă, mai ales despre caii de o anumită culoare, iar apoi, prin substantivizare, despre orice fel de cal : „Ce-i mai bun pe-acest pămînt ? / . . . Nu-i nimic ca *murgul* bun / Că te duce şi te-aduce / Şi te scoate de la moarte". Găsim o dovadă, în sensul părerii noastre, în faptul că femininul „gramatical" al lui *murg* nu înseamnă numai „iapă de culoare închisă", ci, închis într-o expresie populară de o remarcabilă forţă sugestivă, devine sinonim cu „*amurg*". Dicţionarele consemnează echi-

valența dintre *A intrat murga-n sat* și „s-a înserat", „s-a făcut întuneric". Merită a fi citată și îmbinarea, cu valoare semantică antonimică, *„a intrat alba-n sat"*, adică „s-a făcut ziuă". *Alba* — femininul substantivizat al adjectivului corespunzător — este, aci, sinonim cu „zorii zilei". Dealtfel, în franceză, numele „aurorei", în speță : *aube*, provine din latinescul *alba* ! De bună seamă, nu poate fi vorba, în nici un caz, despre vreo „influență", ci doar de o c o i n c i d e n ț ă dintre cele mai semnificative.

Amurg are ca sinonime expresiile *faptul serii* (vezi Coșbuc, *Recrutul* și *Jertfele împăcării*), *după scăpătat* (vezi Arghezi, *De-a v-ați ascuns . . .*), precum și substantivul neologic *crepuscul*, pe care Tudor Arghezi îl accentuează ca în franceză, așadar cu accentul pe ultima silabă, așa cum ne dovedește însăși rima : „Și-aveam toiag și fluiere drept sapă / Și plug ; și visul ne era pătul. / Atuncea ochii noștri zîmbitori / Nu căutau de subt învelitori / Petecul unui *crepuscùl*".

Dată fiind puterea de seducție pe care *amurgul* o exercită asupra sensibilității, termenul corespunzător ne întîmpină foarte des în poezie. În volumul *Plumb*, al lui George Bacovia, el revine — numai în titluri ! — de șase ori *(Amurg, Amurg de toamnă, Amurg violet, Amurg de iarnă, Amurg antic, Amurg)*. Citățm o strofă caracteristică, remarcabilă prin exuberanța nuanțelor cromatice : „Plutește un lanț de lebede albe / Iar visul din parc în lac se răsfrînge / / *Amurgul* pe lebede pune culori / *De sineală, de aur, de sînge*". O adevărată explozie a imaginilor cromatice ne întîmpină și în următoarele versuri voiculesciene : „*Amurg de zmeură*, pe munte, vara, / / În poala serii înroșite / Toți *rugii cerului* și-au scuturat povara. / Mormanele *răscoapte zac strivite*. / / Stă-n zare ciucur *pîrga sîngerie*. / Adulmecînd din umbra lor adîncă, / Ies urșii nopții plini de lăcomie / / Și *zmeura amurgului* mănîncă".

Unul din acele originale *Poeme într-un vers* — ale lui Ion Pillat — se cheamă *Amurg*, sugerînd,

Scanned with OKEN Scanner

printr-o imagine greu de uitat, dragostea care „îmbătrînește", stingîndu-se lent : „Iubirea ta m-ajunge cu umbre tot mai lungi". Dealtfel, printr-o asociere firească, *amurgul (vieții)* numește, metaforic, „bătrînețea", „sfîrșitul", „declinul". Titlul unei cunoscute opere a lui Wagner *(Götterdämmerung)* este redat, în românește, prin expresia *Amurgul zeilor.*

Amurgului i se opun, însă, *zorii* — aidoma cum *apusului* i se opune *răsăritul,* de fiecare dată mai luminos, mai puternic. Cît de pătrunzător și, mai cu seamă, cît de n o b i l sună, pînă astăzi, versurile prin care Alecsandri — aflat în . . . *amurg* — vestește poeziei noastre alți zori, mai luminoși, mai puternici : „E unul care cîntă mai dulce decît mine ? / Cu-atît mai bine țării și lui cu-atît mai bine. / Apuce înainte ș-ajungă cît mai sus, / La *răsăritu-i* falnic se-nchină-al meu *apus.*" !

ANIVERSARE

În perindarea anilor, oamenii și obștile omenești s-au îndătinat să poposească, nu o dată, la răscrucile sufletului — date și soroace care înseamnă, în viața lor, tot atîtea puncte de reper ale conștiinței. În spornicul nostru drum, mîndre și luminoase răspîntii — *aniversările.*

În alcătuirea lingvistică a cuvintelor compuse *aniversar, -ă* (adjectiv), *aniversare* (substantiv) și *a aniversa* (verb), oricine poate lesne să distingă substantivul *an* (din latinescul *annus),* care intră și în alte formații, de pildă *anotimp* (unul din cele patru *timpuri ale anului),* modelat, probabil, după germanul *Jahreszeit.* În a doua parte a neologismelor în-

șirate mai sus *(vers-)*, specialistul recunoaște una din formele verbului latinesc *verto, vertere, versum,* din al cărui puternic trunchi au lăstărit o sumedenie de mlădițe romanice. Indiferent de vicisitudinile și, pînă la urmă, divergențele lor semantice — explicabile din perspectivă istorică — *vers, advers, invers, revers* etc. se adună toate în preajma aceluiași verb : *verto, versum,* al cărui sens fundamental este „a (se) întoarce". Rezultă, din cele spuse pînă acum, că *aniversar, -ă* (adjectivul a pătruns cel dintîi în românește !) înseamnă, etimologic, „(cel) care revine, (cel) care *se întoarce* în fiecare an". Întrebuințat, inițial, mai ales în expresii ca *zi aniversară* („zi de naștere"), adjectivul, potrivit unui procedeu specific multor limbi europene, se substantivizează. Așa se explică titlul povestirii eminesciene *La aniversară,* apărută acum o sută de ani, la 9 iulie 1876, în *Curierul de Iași.*

Substantivele *aniversare* și *comemorare,* pe de o parte, verbele *a aniversa* și *a comemora,* pe de alta, nu sînt, cum cred unii, sinonime. Pentru a le întrebuința corect, trebuie să ținem seama de amănuntul că, în latină, *commemorare* era foarte apropiat, ca formă și ca sens, de *memoria* „amintire". Există, așadar, între substantivele și verbele pomenite, deosebiri de nuanță contextuală, care fac ca ele să nu poată fi întrebuințate unul în locul celuilalt. Un singur exemplu : *aniversăm* 125 de ani de la nașterea lui Eminescu (1850), dar *comemorăm* semicentenarul morții lui Slavici (1925). *A aniversa* sărbătorește ivirea, sporul vieții. *A comemora* este verbul — solemn — al morții. Dar structura lingvistică a acestuia mărturisește și altceva. În cazul vieților care nu s-au irosit zadarnic, moartea înseamnă *memorie,* înseamnă *amintire.* Se umple, astfel, de un nobil tîlc inscripția *In memoriam* („Întru amintire . . ."), pe care o aflăm pe prima pagină a atîtor cărți și studii închinate marilor dispăruți.

Argumentele tari ale limbii îndreptățesc încheierea că *memoria trecutului este o vistierie a viitorului.*

Scanned with OKEN Scanner

AUGUST

Cărindar, *genar* sau *gerar* (ianuarie), *faur* sau *făurar* (februarie), *marț* sau *mărțișor* (martie), *prier* (aprilie), *florar* (mai), *cireșar* (iunie), *cuptor* (iulie) etc. —, sinonimele populare ale numelor de luni — se înșiră, unul după altul, într-un exuberant lanț lingvistic, mărturisind despre fantezia jucăușă, despre neastîmpărata putere asociativă a poporului nostru. Cu gîndul la minusculele podoabe pe care, la 1 martie, le dăruim celor dragi, uităm că, în realitate, *mărțișor* este diminutivul lui *marț*, străvechiul nume, moștenit din latinește *(martius)*, al lunii *martie* (acesta din urmă, împrumutat din vechea slavă) : „După crășun vine *luna lu' cărindar*, dup-aia să punie *faur*, dup-aia *marț*“ (transcriere fonetică aproximativă, după Ovid Densusianu, *Graiul din Țara Hațegului)*. De ce februarie este, prin metaforă, *faur (făurar)* ? Pentru că el „făurește“ tot felul de minunății, aruncînd punți de gheață peste rîuri, iar pădurile — sub povara zăpezilor încremenite în țurțuri — par „făurării“ uriești, alcătuiri de pe tărîmul basmelor.

Numele lunii *august* are o mulțime de variante fonetice și cîteva sinonime lexicale. Iată pe cele dintîi : *agust, augustru, aust, ogust* etc. Pentru că mai cu seamă în această lună „se gustă“ poamele, prin fenomenul etimologiei populare, *august* a fost asociat de verbul . . . *a gusta*. I s-a zis, astfel, *gust/gustar, gustător, gustea*. Este vrednic de menționat că o varietate de *struguri de august*, așadar foarte timpurii, se cheamă *agustos* ! . . .

În realitate, numele literar al lunii noastre — *august* — provine din latinescul *augustus*, denumire pe care romanii i-au dat-o în cinstea lui Octavian August, învingătorul lui Pompei „pacificatorul“ imperiului, protectorul tuturor artelor. În românește, numele lunii, substantiv, intră în raport de omonimie (prin divergență semantică) cu adjectivul *august* „maiestos, măreț, impunător“ : „Din *culmile auguste*

Scanned with OKEN Scanner

ale munților, pe care începeau să cadă palori de ametistă, se lăsa frigul nopții" (Gala Galaction).

Cît se poate de semnificativ este faptul că în latină, *augustus* era un derivat al verbului *augeo, augere, auctum „a crește, a mări, a spori"* ! De la rădăcina *aug-* româna și-a însușit o puzderie de neologisme : *augment* (în lingvistică), *a augmenta* „a mări", *augmentativ* (antonim față de diminutiv ; de exemplu *pietroi* față de *pietricică), augur, a augura* și *a inaugura (!), auguriu* etc. De la tema supinului — *au(c)tum* — am dobîndit substantivul neologic *autor* (sens originar : „cel care sporește"), cu derivatele *autoritar, autoritate.*

Așadar, și din perspectiva *etimologiei* — nu numai din aceea a *Istoriei* — *August* înseamnă „creștere", înseamnă „spor".

Creșterea și *sporul* nostru.

B

BĂTRÎN

În limba latină exista un termen profesional — folosit mai cu seamă în limbajul militar —, anume *veteranus.* De aci, româna a împrumutat pe *veteran* și, cu modificările fonetice și semantice de rigoare, a moștenit pe *bătrîn :* „Mi-a bătut un moș la poartă, / Biet țăran cu țundra sură, / Îl lătrau departe cîinii / Cînd să-mi vie-n bătătură . . . / Murmura încet în barbă, / Se trudea să mă-nțeleagă, / Sta pe gînduri dus *bătrînul* / Cînd i-am spus povestea-ntreagă"

Scanned with OKEN Scanner

(Octavian Goga). Sinonimia relativă dintre *bătrîn* și *moș* — acesta din urmă, de origine autohtonă, din fondul preroman al limbii noastre — nu împiedică reunirea celor doi termeni, primul dobîndind, în asemenea cazuri, valoare adjectivală : „Cîtu-i *moșu* de *bătrîn*, / Tot ar mînca măr din sîn“ (text folcloric). Cu aceeași valoare gramaticală, *bătrîn* sugerează „vechimea“ nu numai cînd e vorba de oameni ; zicem, deopotrivă, *cîine bătrîn*, *tei foarte bătrîn* (Creangă), *veacuri bătrîne*, *povești bătrîne* etc. Semnificativă este expresia *din bătrîni*, cu sensul „din moși-strămoși, de demult“ : „Căci te iubeam cu ochi păgîni / Și plini de suferinți, / Ce mi-i lăsară *din bătrîni* / Părinții din părinți“ (Eminescu).

Cum este și firesc — întrucît antonimele, în ciuda opoziției de sens, se cheamă și se atrag unul pe altul — textele în care *bătrîn* să fie corelat cu *tînăr* sau *june* nu lipsesc : „Voinic *tînăr*, / Cal *bătrîn* / Greu se-ngăduie la drum . . .“. Calul năzdrăvan al lui Harap-Alb se . . . recomandă astfel stăpînului său : „— . . . Acum cred că mă cunoști și de urît și de frumos, și de *bătrîn* și de *tînăr*, și de slab și de puternic . . .“ (Creangă). Iată și un text folcloric, pe care ni-l pune la dispoziție *Dicționarul de antonime* : „*Moșule, bătrînule*, / Nu prăda banii cu mine, / Că eu tot nu șed cu tine. / Io-s *tînără cu cercei*, / Tu *bătrîn* fără gingei“.

Este interesant de constatat că derivatele cu sens *colectiv* ale celor două antonime sînt inegal răspîndite. Astfel, în timp ce *tineret* și *tinerime* („totalitatea tinerilor“) sînt uzuale, corespondentele lor lingvistice — *bătrînet* și *bătrînime* — sînt întrebuințate foarte rar, dacă nu chiar ignorate de masa vorbitorilor. Explicația ? Munca și existența în *grupuri* sînt caracteristice, mai ales, primelor vîrste ale vieții. *Bătrînii* sînt mai singuratici . . . Și — mai puțini. Totuși : „coapta la cap *bătrînime*“ (Budai-Deleanu !) adaugă elanurilor tinerești înțelepciunea pe care o așază în cuget și în privirea lumii cunoașterea, de o viață, a . . . vieții. Cine n-are *bătrîni* . . .

Scanned with OKEN Scanner

BRAD

Iarna este bucuria *bradului*. Dar, tot timpul anului, el — *bradul* — este ultimul „zvon“ al pădurii, spre înaltele plaiuri și spre goliștea crestelor. Sus de tot, el își umilește făptura — înaltă și dreaptă — și, ametit de vînturi și de prea mult văzduh, și-o încovoaie lîngă pămînt, devenind pitic, adică . . . *jneapăn (ienupăr)*. Cuvîntul din paranteză rimează, la Arghezi — poetul cel „mult meșteșugareț“, cum zice Eminescu despre Ulise — cu . . . *supăr !* Alt sinonim al lui *jneapăn* — *jep* — dă numele uneia dintre cele mai frumoase și mai abrupte văi ale Bucegilor, pe firul căreia zăpezile anului fost, cu cele ale iernii următoare, se întîmpină : *Valea Jepilor (Jepi* se numesc și cele două țuguiuri de piatră care o străjuiesc). Din aceeași familie — a coniferelor — face parte *molidul*. Fructul lor — „format dintr-un ax cu numeroși solzi lemnoși“ — se cheamă, științific, *con* (de unde *conifer*, „purtător de conuri“), iar popular, „cucuruz“.

Iată un text ilustrativ, din *Baltagul*, asupra căruia am zăbovit, nu o dată, cu aceeași încîntare : „Au umblat astfel, vorbind ; au lăsat în urmă și popasul de amiază ; și pe urmă au prins a avea în coada ochiului stîng, necontenit, umbra albăstrie a Ceahlăului nins. Acuma, acolo, în rîpi sorite, scot botul din peșteri urșii, fornăiesc la soare și strănută. În curînd au să bată din aripi asupra *molizilor bătrîni* cucoșii sălbatici ș-au să se lese pe crengi, ca să ciugulească *cucuruzi*. Pîraiele au prins a suna altfel, cu zvon de clopoței, și sar pe trepte de stîncă și ghiață — și apar din ele arătări de-o clipă jucînd, cu rochiți și horbote de spumă“ (Sadoveanu). Cu *bradul* aduce și *tisa* — doar că „acele“ ei sînt lungi și moi —, al cărei lemn, de mare preț, este utilizat în tîmplărie și sculptură. Acest *brad* mai „blînd“ îl obseda pe

Nicolae Labiș : „Un om cînta un cînt sfîșietor, / Cînta un cîntec, ameţit, în barbă, / Ritmîndu-l cu bătaie de topor. / În munţi gemeau *pădurile de tisă* : / Cu sunet sec toporu-n lemn mușca ; / Și erau roșii *așchiile tisei* . . . / Ecoul ca o inimă bătea".

Drept și înalt fiind — cum am mai spus că îl arată firea —, *bradul* este termen de comparaţie, ba chiar un fel de superlativ al bărbăţiei : „trei feciori, *nalţi ca niște brazi*" (Creangă) ; „avea la ce se uita la el, căci era *un brad de romînaș*" (Ispirescu). *Brazii* în pîlcuri se cheamă *brădiș* sau *brădet* (Sadoveanu : „șuietul abia simţit al *brădetului*"), iar, dintre multele diminutive *(brăducean, brăduţ, brădișor)*, sunetul cel mai înmiresmat îl difuzează *brădui* . . .

BUCIUM

În sectorul terminologiei muzicale — bine reprezentat în lexicul eminescian — un loc special ocupă substantivele *liră, harfă, corn, bucium,* a căror frecvenţă și repartizare în timp prezintă un interes deosebit. În prima perioadă și, sporadic, mai tîrziu, poetul recurge mai cu seamă la *harfă* și *liră,* simboluri livreşti, general romantice, ale inspiraţiei și creaţiei artistice : „Să smulg un sunet din trecutul vieţi-mi / / Să fac, o, suflet ca din nou să tremuri, / Cu mîna mea în van pe *liră* lunec". Încercarea — dealtfel, zadarnică — de a renunţa la Poezie este redată prin același transfer metaforic : „Ah ! de cîte ori voit-am / / Ca să spînzur *lira*-n cui / Și un capăt poeziei / Și pustiului să pui". Episodul Greciei antice, din poemul postum *Memento mori,* se deschide cu o invocaţie semnificativă : „O, lăsaţi să moi în unde oceanici a

mu. 182502

mea *lină*, / Să-mbrac sunetele-i dalbe cu a undelor zîmbire".

Dacă *lira* și *harfa*, în semnificațiile deslușite mai sus, sînt simboluri livrești, *cornul* reunește, în structura sa semantică adîncă, sunete ale culturii, dar și, pe alocurea, ecouri ale istoriei : „De ce taci, cînd fermecată / Inima-mi spre tine-ntorn ? / Mai suna-vei, dulce *corn*, / Pentru mine vreodată ?".

În schimb, *buciumul* este prin excelență un simbol autohton. El „sună cu jale" „sara pe deal", se aude „de la stînele de oi", răsună prelung în preclipa bătăliei de la Rovine : „Codrul clocoti de arme și de zgomot și de *bucium*". Sunetul său vine încă mai de departe, urcă mai din adînc, încă din „raiul Daciei veche" : „Sara sună *glas de bucium* și cerboaice albe-n turme / Prin cărările de codru, de pe frunze-uscate urme, / Vin rupînd verzile crenge cu talangele de gît". *Buciumul* prelungește, astfel, *cimpoiul scytic*, evocat într-un fragment memorabil din poemul mitologic *Gemenii* : „Din sale depărtate pătrunde zvon de armă. / Prin el *cimpoiul scytic* pornește dulcea-i larmă / Trezind greoiul ropot de danț, căci la un loc / Toți oaspeții mai tineri loveau baltage-n joc, / Iar tinerele fete, cu ei jucînd de-a valma, / Se-nvîrt și se mlădie ușor sunînd cu palma".

Buciumul se rînduiește, așadar, printre simbolurile autohtone din poezia lui Eminescu, sugerînd, într-un plan mai adînc, legătura poetului cu istoria și cu făuritorii ei. La șaptesprezece ani, Eminescu rîvnea ca, la moarte, să aibă „lira la căpătîi". Dorul său din urmă este însă de a auzi *buciumul*, și după ce va fi încetat „Al inimii zbucium". Drumul de la *lină* la *bucium* — dacă se poate spune așa — dincolo de suprafața cuvintelor, este unul care, trecînd prin cultură, se întoarce la natură. *Geografia spirituală* se convertește astfel în *istorie*. Roadele poeziei — pîrguite de sevele tari ale culturii — cad, grele, pe pămîntul care le-a zămislit. Și după aproape 90 de ani de la moartea LUI.

Scanned with OKEN Scanner

C

CALCUL

În limba latină existau două substantive *calx*, cu genitivul *calcis*, ambele de genul feminin, aflate, între ele, în raport de omonimie :

1. *Calx* „călcîi“, de la a cărui temă *(calc-)* s-a format, în latină, verbul *calco, calcare*, pe care l-am păstrat și noi : *a călca (a încăleca* este format, probabil, pe teren românesc). Alt derivat al aceleiași teme — *calcaneum* — stă la baza rom. *călcîi* (rostit prin Banat, în transcriere aproximativă, *călcîniu*), a cărui bogată frazeologie este ilustrată, între alții, de Ion Creangă. La îndemnul lui Chirică, Stan Pățitul „se prinde în joc lîngă o fată . . . Și tropai, tropai, ropai, ropai ! i se aprind lui Ipate al nostru *călcîiele*“ *(Povestea lui Stan Pățitul)*. Sau : „Îndată ce m-am sculat de la masă, *luîndu-mi rămas bun de la călcîie*, fuga la scăldat“ (*Amintiri . . .*). Dintre neologismele raportabile la etimonul *calc-*, cele mai vrednice de interes sînt *a inculca* („a bătători“ ; apoi „a întipări în mintea cuiva o idee, un principiu etc.“ ; Maiorescu: „Această teorie . . . *se inculca* în mintea tinerilor“) și, mai cu seamă, *recalcitrant* („încăpățînat, îndărătnic, refractar“), al cărui sens originar, concret, a fost „cel care dă cu *călcîiul*“ (!).

2. *Calx* „(piatră de) var“, de la a cărui temă (tot *calc-*) am dobîndit un mare număr de neologisme, mai ales termeni „profesionali“, aparținînd limbajului tehnico-științific. Iată cîțiva dintre ei : *calcar* (cu derivatul *calcaros), a calcifia, a calcifica* și *a calcina*, în sfîrșit, *calciu*. De aceeași temă se leagă, însă, cele două diminutive latinești *calculus*, care, ulterior, s-au îndepărtat atît de puternic, în planul semantic, unul de altul, încît — așa cum se întîmplă adesea în isto-

ria cuvintelor — vorbitorii au încetat să le mai coreleze.

1. *Calculus* „pietricică“ explică accepţia pe care o învederează cuvîntul în expresii curente în limbajul medical : *calcul renal* („piatră la rinichi“), *calcul biliar* sau *colecistic* („piartă la vezică“). După cum se poate lesne constata, în expresiile citate termenul păstrează, nealterat, înţelesul său primar, concret.

2. *Calcul* „ansamblu de operaţii matematice“ (*calculul probabilităţilor, calculul infinitezimal, diferenţial* etc.) reprezintă, la început, doar *un sens — nu un cuvînt !* — derivat din calcul „pietricică“. Explicaţia ? Odinioară, copiii erau învăţaţi să numere cu ajutorul . . . *pietricelelor !* De aci accepţia „matematică“, abstractă a cuvîntului în discuţie. Prin extensie semantică, termenul se colorează filozofic în cunoscutele versuri eminesciene din *Scrisoarea I :* „Iar colo bătrînul dascăl, cu-a lui haină ruptă-n coate, / / Într-un *calcul* fără capăt tot socoate şi socoate“. *A calcula* şi *calculator, calculabil* şi *incalculabil* sînt mlădiţe ale aceluiaşi trunchi.

Redescoperirea unităţii primordiale a celor două omonime (1. *Calcul* „pietricică“ ; 2. *Calcul* „socoteală“) — în ciuda diversificării şi a sciziunii semantice de mai tîrziu — vorbeşte, încă o dată, despre firea vicleană a cuvintelor, care, abia ivindu-şi adevăratul chip, iute şi-l ascund . . .

CANDID

In amintirea lui Nicolae Labiş

Nicolae Labiş ştia să se dăruie şi să ardă. Nu este nimerit să dezvoltăm, aci, aceste idei. Subliniem, însă, o altă caracteristică a creaţiei sale poetice, care

se reflectă cu fidelitate în vocabular. Ne referim la aspirația — am zice : pătimașă — către puritate, de care întreaga sa operă se lasă străbătută. *Cast, curat, imaculat, neîntinat, neprihănit, proaspăt, pur, puritate* etc. revin de nenumărate ori în poeziile lui Nicolae Labiș și una din componentele crezului său poetic o aflăm în versul „Am căutat și caut deplina *puritate*". Năzuința spre tot ceea ce întruchipează ideea de puritate se confundă, aproape totdeauna, cu nostalgia orizontului copilăriei. Poate tocmai de aceea anotimpul predilect al poetului este *iarna,* iar, în planul cromatic, epitetul cel mai frecvent este adjectivul *alb*. Într-un astfel de moment, cînd aerul este „iernatic, dens și *pur*", imaginea (nu prea îndepărtată !) a copilăriei stîrnește următorul semnificativ îndemn : „Prietene, e timpul și noi doi / Spre sat să ne întoarcem laolaltă, / Purtînd în suflet roiuri de lumini / Și *albe purități de iarnă* caldă".

Printre termenii care evocă, în poezia lui Nicolae Labiș, ideea de *puritate,* se rînduiește și adjectivul *candid* : „Am iubit iubirea *pură,* / Floare roșie pe gură / Și în inimă arsură, / În priviri *zăpezi candide* / Și-n piept voci necontenite". Din perspectiva atît a limbii cît și a culutrii, gîndim că amintirea poetului poate fi evocată prin discutarea acestui cuvînt.

Candid face parte din cuprinzătoarea grupă a neologismelor terminate în *-id : arid, lucid, morbid, palid, rapid, sordid, splendid, stupid, torid* etc. El este, așadar, un neologism latino-romanic, ale cărui corespondente sînt franc. *candide,* ital. *candido,* span. *candido* — toate împrumutate din lat. *candidus*. Astăzi, adjectivul în discuție este un termen al lumii morale, integrîndu-se într-o amplă serie sinonimică : *curat* (la suflet), *ingenuu, inocent, naiv* (fără nici o nuanță peiorativă), *nepreфăcut, neprihănit, pur, sincer.* De prisos să mai adăugăm că este vorba de o sinonimie relativă. *Candid* este, așadar, cel incapabil nu numai să săvîrșească, dar nici măcar să gîndească „răul". Literatura a plăsmuit o serie întreagă de asemenea eroi, dintre care cel mai de preț, pentru punctul nostru de vedere, este, fără îndoială, . . . *Can-*

Scanned with OKEN Scanner

dide, personajul principal din romanul filozofic, cu același nume, al lui Voltaire. Un mare „candid" este, în literatura noastră dramatică dintre cele două războaie, profesorul Miroiu, eroul lui Sebastian din piesa „Steaua fără nume".

Spuneam, mai sus, că, astăzi, prin înțelesul său curent, *candid* aparține sferei morale. La origine însă, adică în latină, *candidus* era un epitet al lumii f i z i c e, în relație de sinonimie intensivă cu „alb". Într-o odă celebră, Horațiu cîntă muntele Soracte, „strălucind sub povara zăpezii". Epitetul muntelui este tocmai *candidum* „de un alb strălucitor". Evoluția semantică de la „alb" la „pur" nu prezintă nici o dificultate, dat fiind că *albul* a fost, întotdeauna, unul din simbolurile p u r i t ă ț i i. Dealtfel, *imaculat*, sinonim cu *pur*, înseamnă, etimologic, „fără pată" (lat. *macula* „pată"), așa cum este — toată iarna pe munte — z ă p a d a, expresia cea mai nobilă a . . . *albului* unanim.

De la *candidus* „alb", latina și-a format un adjectiv, de formă participială, *candidatus*, de unde avem neologismul . . . *candidat*. Ce legătură este, însă, între rădăcina *cand-* „alb" și *candidat* „concurent, pretendent" (de exemplu : *candidat* la examenul de admitere) ? Legătura este pe cît de simplă, pe atît de interesantă. Romanii aveau un veșmînt „de gală" — cum am zice noi — care se chema *toga candida* („toga cea *albă*"). Cei care rîvneau să dobîndească una din înaltele dregătorii ale statului trebuiau să se înfățișeze alegătorilor purtînd acest veșmînt. În această circumstanță, ei deveneau . . . *candidați*, adică „îmbrăcați în alb". Aceasta este explicația neologismului romanic, corespunzător în românește : *candidat*.

De rădăcina *cand-* se leagă, în latină, verbe exprimînd ideea de „ardere". Relația dintre *alb* și *a arde* nu e de neconceput, dacă ne amintim că adjectivul *candidus* înseamnă „de un alb strălucitor". Sînt, deci, raportabile la aceeași rădăcină (*cand-*) : *incandescent, incendiu, a incendia*. Verbul moștenit — corespunzător lui *a incendia* — este *a încinge* (focul, nu . . . brîul !) : „Focul cînd *se încinge*, / Anevoie se stinge" (Anton Pann). Desprinderea sensului figurat de cel propriu este atît de mare, încît relația seman-

Scanned with OKEN Scanner

tică între *a se încinge* și *a se aprinde* nu se mai simte într-un vers ca următorul : „jocul *se încinge* sălbatic și-*aprins*“ (Coșbuc).

Mult mai aproape de *candid* — și în planul formei și în acela al conținutului — este substantivul *candoare* „puritate“ — cuvînt cu o rezonanță atît de limpede și de luminoasă . . .

Sub semnul c a n d o r i i a scris, a trăit și s-a stins Nicolae Labiș, căruia ne-am îngăduit să-i închinăm aceste rînduri ale aducerii-aminte.

CARTE

Amintirii lui Tudor Vianu

Dintre cei doi termeni prin care latina denumea ceea ce, astăzi, noi înțelegem prin „carte“ — *liber* și *charta* — franceza și italiana l-au moștenit pe cel dintîi *(livre, libro),* româna l-a preferat pe cel de-al doilea *(carte). Liber* s-a strecurat mai tîrziu în românește, rădăcina *libr-* fiind cuprinsă în alcătuirea unor neologisme ca *librar, librărie.* Grecescul *biblion* „carte“ ne întîmpină, la rîndul lui, în structura cîtorva neologisme : *bibliofil, bibliofilie, bibliografie* (deliciile ei le cunosc îndeosebi studenții !), *bibliotecă* etc. Nu rezistăm ispitei de a cita „perfida“ zicere a lui Komenski : „Sînt luați drept învățați și posesorii unei *biblioteci* frumoase“ . . .

Carte se află într-un raport de sinonimie parțială cu *volum.* Etimonul latin *volumen* (derivat de la *volvo, volutum* „a rostogoli, a înfășura, a rula“) însemna, la romani, „sul de foi de papirus, pe care este scrisă o lucrare“. În schimb, *tom* este, în ultimă instanță, de origine grecească (*tomos* „tăietură, bucată“).

Cum era și firesc, *carte* a răsfirat, în românește, un impresionant buchet de sensuri. Cel mai interesant ne este oferit de textele vechi și populare. În *Scrisoarea III* — cînd, după bătălie, la ceas de amurg, se așază liniștea — „fiul falnicului Domn" scrie „dragei sale" o *carte* de iubire : „De din vale de Rovine / Grăim Doamnă, către Tine, / Nu din gură, ci din *carte*, / Că ne ești așa departe". Iată și un text popular : „Măi bădiță de departe, / Mai trimite-mi cîte-o *carte*. / Dar nu o pecetlui, / Să o pot și eu ceti". Prin acest înțeles, *carte* se rînduiește ca sinonim cu *răvaș*, de origine maghiară, cu *epistolă*, latinism *(epistola)*.

De-a lungul multor ani ai vieții noastre, puține, *cărțile* ne transmit datele fundamentale ale științei și culturii. *Carte* dobîndește, astfel, înțelesul de „învățătură, știință, erudiție" : „Întrecea pe toți băieții și din *carte*, dar și din nebunii" (Creangă). În acest utim sens, ea — *cartea* — nu are valoare *în sine*, ci numai în măsura în care grăbește împlinirea rosturilor adînci ale omenirii. Exagerînd — din perspectiva sa, poetică —, un adevăr izbitor zice, undeva, Eminescu : „Nu e *carte* să înveți / Ca viața să aibă preț. / Tu trăiește, chinuiește / Și de toate pătimește / Ș-ai s-auzi cum iarba crește".

Astfel gîndind, să ne înconjurăm mereu de cărți, aflînd, în ele, tot atîtea cîștiguri ale luminii. Cititori sau autori, nu strică, poate, să ne amintim, la răstimpuri, de aceste două vorbe drepte. Prima este un elogiu al *cărții scrise* : „*Carte* frumoasă, cinste cui te-a scris, / Încet gîndită, gingaș cumpănită. / Ești ca o floare, anume înflorită / Mîinilor mele, care te-au deschis" (Arghezi). A doua este tot un elogiu, dar al *cărții nescrise* : „*Cartea* cea mai frumoasă e aceea pe care *aș fi scris-o* eu" (Jules Renard). E aici nu atît conștiința lucidă a mărginirii, cît, mai curînd, formulată cu un foarte omenesc sentiment de autoironie, rîvna spre desăvîrșire.

Scanned with OKEN Scanner

CASĂ

Soarta termenilor care, în latină, denumeau „casa“ depășește interesul strict al specialistului. O evocăm, pe scurt. Alături de sinonimele *domus, aedes, casa* — de care ne vom ocupa mai jos — exista încă unul, *mansio*, cu genitivul *mansionis* (propriu-zis : „rămînere“), format de la *mansus* „rămas“. Aci își are obîrșia franc. *maison* „casă“. Tema *mans-* s-a păstrat însă și în românește, într-un cuvînt popular, folosit curent prin Moldova și Transilvania cu sensul „loc de popas peste noapte“ : „domnia ta s-aștepți cu slujitorii într-un loc pe apa Ozanei care se cheamă Bradu Mare. Acolo te găsesc și acolo ne-a fi *masul*“ (Sadoveanu, *Frații Jderi*).

Domus apare tîrziu, ca împrumut romanic livresc, în arhitectură : „Piatra Craiului, cu aspectul ei de *dom gotic*“ — spune Camil Petrescu într-unul din romanele sale, găsind o metaforă adecvată pentru cel mai semeț masiv al Carpaților noștri. Se leagă de aceeași rădăcină neologismele *domiciliu* și *a domicilia*, ambele înzestrate cu o pronunțată coloratură stilistică administrativă. De asemenea, adjectivul *domestic* „de casă“, în opoziție cu *sălbatic*, care, etimologic, înseamnă „de pădure“ (*silvaticus* este derivat de la *silva* !). În schimb, derivatele lui *domus, dominus, domina* — „stăpîn *(al casei)*“, „stăpînă“ — au fost moștenite. În limba veche, *domn* și *doamnă* aveau încă sensurile din latină : „moșneagul ce privești / Nu e om de rînd, el este *domnul* Țării Românești“ (Eminescu, *Scrisoarea III*). La același poet, *luna* este cînd „*stăpîn*-a mării“ *(Scrisoarea I)*, cînd „*Doamna* mărilor s-a nopții“ *(Scrisoarea III)*. Sinonimia celor doi termeni subliniați este evidentă. Numele zilei care încheie săptămîna — *duminică* — este raportabil, în ultimă analiză, tot la *dominus*, prin intermediul unui derivat adjectival al acestuia. *A domina, dominare, dominant, a predomina* etc. sînt neologisme care încorporează, toate, tema latinescului *dominus*.

Scanned with OKEN Scanner

Nici *aedes* nu s-a păstrat în limbile romanice. Rădăcina o regăsim însă într-un număr relativ mare de neologisme : *edil, edilitate, edilitar ; edificiu, edifica, edificare.* Acesta din urmă concurează tot mai insistent pe sinonimul său *construire.*

Româna şi italiana au păstrat substantivul din latina populară, *casa.* De la *casă,* am dobîndit cuvintele *casnic, căsnicie.* În limba veche trebuie să fi existat şi un verb *a căsa* (dubletul neologic este . . . *a caza* !), cu sensul „a întemeia o căsnicie", căci numai aşa ne putem explica arhaismul *căsătoriu* „om căsătorit, tată de familie" — antonim cu *becher, burlac, holtei* etc. — care a servit ca punct de plecare pentru *a (se) căsători* ! Spre deosebire de *domiciliu* — termen rece şi oficial, fără ecou în sensibilitate —, *casă* are un sunet intim şi profund, un sunet care parcă adună. Îl deslușim, cu înfiorare, în aceste versuri străvechi : „Codrule cu frunza lată, / Că mi-ai fost tare bun tată, / Cînd m-a urît lumea toată. / Codrule cu frunza lungă, / Că mi-ai ţinut cîndva umbră, / Mi-ai fost ca o mamă dragă, / Cînd m-a urît lumea-ntreagă. / Codru cu frunza domnească, / Gerul nu te veştejească, / Că eşti *casă românească*".

CĂUŞ

Căuşul — un obiect ciudat, un vas de lemn, vopsit într-o nuanţă maronie, cu încrustaţii ingenioase şi delicate, prevăzut cu un mîner lung, aproape vertical. Cu el scoteau oamenii apa din doniţă, cu el turnau vinul pritocit, cu el înlăturau pescarii apa strecurată în luntre, cu el măsurau făina, cu el luau grăunţe pentru păsări. O mulţime de întrebuinţări, în viaţa de toate zilele, a gospodarului : „Apa ciuruia din ţeve aurite şi o lua *cu năstrape* şi *cu căuşe* de aur" (Ispirescu). Frazeologia cuvîntului este bo-

Scanned with OKEN Scanner

gată (*a veni drăguş la căuş* !), dar cea mai sugestivă expresie este legată de omenie : „Ţiganii încep un cîntec de inimă albastră, care pune pe gînduri pînă şi pe cei mai zurbagii : iar unii, cei mai cu foc, încep să strige lăutarilor că au nemerit-o, căci parcă *le ia cu căuşul de la inimă*“ (S. Fl. Marian, *Naşterea la români*). Aşadar, pînă şi necazurile pot fi alinate, ca şi cînd ar fi „luate cu *căuşul*“ !

De la o vreme încoace am gîndit mult la acest cuvînt. Istoria lui ni se pare în cel mai înalt grad interesantă. Exista, în latineşte, un verb *cavo, cavare* „a scobi“, „a goli“ şi un adjectiv *cavus* cu înţeles corespunzător. De aci, româna a moştenit rădăcina *cau-*, neatestată, căreia vorbitorii i-au aninat sufixul *-uş*, de data aceasta, cu valoare instrumentală (alteori formează diminutive : *picioruş ;* indică pe făptaş : *bătăuş* etc.). Mai tîrziu, pe cale livrescă, prin împrumuturi romanice, rădăcina latinească amintită, *cav-*, şi-a trimis, în româneşte, alţi reprezentanţi : *cavernă, cavou, cavitate, concav, concavitate, excava, excavare, excavaţie, excavator, excavatorist.* Se adaugă doi termeni cu caracter strict tehnic : *cav* şi *cavernicol* (acesta din urmă întrebuinţat, în biologie, despre animalele şi plantele care trăiesc sau cresc în *peşteri*). Iată „rudele“ îndepărtate şi răzleţite ale *căuşului* nostru ! Legătura de sens pare ruptă, dar, o dată restabilită istoria, ea devine, pe cît de surprinzătoare, pe atît de evidentă.

CERC

Cele două sensuri ale substantivului latinesc *circus* — acela de „cerc“ şi acela de „circ“ — sînt exprimate, astăzi, în româneşte, prin cuvinte diferite : cerc este moştenit din lat. *circus*, iar *circ* este un împrumut latino-romanic (lat. *circus*, franc. *cirque*, ital. *circo*). Evoluţia de la sen-

sul de „cerc“ la acela de „circ“, în structura semantică a aceluiași substantiv (lat. *circus*), nu prezintă nici o dificultate, dacă ne gîndim că, la început, clădirile care adăposteau spectacolele de *circ* erau de formă . . . *circulară*. De la un timp, *circus* a păstrat pentru sine numai înțelesul de „circ“, transmițînd unuia din derivatele sale — *circulus* — sensul de „cerc“. Formal, *circulus* este un diminutiv de la *circus*, dar, de la o vreme, romanii nu-l mai simțeau ca atare, dovadă franc. *cercle* „cerc“, care provine tocmai din *circ(u)lus*.

Ne amintim, din școală, de legenda lui Arhimede, ilustru geometru și fizician din Siracuza (secolul al III-lea î.e.n.). În preclipa morții sale, el tocmai desena, pe nisip, niște *cercuri*, căutînd soluția unor probleme de geometrie. Observînd apropierea oșteanului roman, care avea să-l omoare, Arhimede l-a întîmpinat cu aceste — devenite celebre — cuvinte : „Noli tangere *circulos* meos“ („Să nu te atingi de *cercurile* mele“). Într-una din frumoasele sale balade — intitulată *Arhimede și soldatul* —, Radu Stanca transfigurează poetic zicerea marelui învățat, sugerînd că linia rotundă și închisă în sine nu este numai un element al geometriei, ci și unul din simbolurile desăvîrșirii, ale armoniei, către care neîncetat aspiră ființa umană, bucurîndu-se de cîte ori le poate recunoaște în unele chipuri ale naturii. Iată un scurt fragment din acest tulburător poem al „cercurilor“ : „Dacă arunci o piatră-n lac, se iscă, / Le vezi stîrnind un salt de odaliscă, / În fumuri moi se leagănă agale, / Pe scoici și melci desfășură spirale. / Cerescul cerb le poartă sus în coarne. / Sînt ochiul lui atent, cînd el adoarme. / *În forma lor tot cosmosul încape.* / Privește-le, nebunule, de-aproape“.

Ar fi multe lucruri de spus despre impresionanta constelație de sensuri a substantivului *cerc*. Vom reține doar cîteva aspecte, mai interesante. „Cercul“ fiind forma în care se desfășoară jocurile populare, ne bucurăm că avem prilejul de a cita, aci, cunoscutele versuri ale lui Coșbuc, din *Nunta Zamfirei* : „Trei pași la stînga linișor / Și alți trei pași la dreapta lor ; / Se prind de mîini și se des-

Scanned with OKEN Scanner

prind, / S-adună *cerc* și iar se-ntind, / Și bat pămîntul tropotind / În tact ușor". Este de remarcat, în versul respectiv, valoarea adverbială a termenului în discuție.

În limbajul poetic, *cerc* este adesea sinonim cu „vîrtej", „undă", „val", cum se vede din următoarele texte eminesciene : „Lacul codrilor albastru / Nuferi galbeni îl încarcă, / Tresărind în *cercuri* albe / El cutremură o barcă" *(Lacul)* ; „Ca să vad-un chip, se uită / Cum aleargă apa-n *cercuri*". Printr-o imagine poetică foarte originală, Demostene Botez, asociind auzului, văzul, evocă *cercurile sunătoare* ale . . . clopotelor. Nu e vorba despre „gura" rotundă a clopotelor, ci despre forma undelor sonore, care rămîne rotundă și în spațiu . . . Să mai adăugăm că, în finalul *Luceafărului, cerc* înseamnă „mediu, ambianță, lume : „Trăind în *cercul vostru strîmt*, / Norocul vă petrece".

Pornindu-se de la nuanțele de „armonie cu sine", de continuitate și solidaritate, de lipsă a oricărei fisuri — pe care „cercul", ca realitate concretă, le comportă — printr-un remarcabil proces de abstractizare, substantivul nostru ajunge să desemneze orice „grup de oameni însuflețiți de preocupări *comune*, de idei și țeluri *comune*". Ne sînt familiare expresiile *cerc pedagogic, cerc științific (studențesc), cerc dramatic, cerc de studiu, cerc de șah, cerc de turism, cerc de specialiști* etc., etc.

Derivatele lui *cerc* — diminutivele *cercușor, cerculeț* și verbele *a cercui* și *a încercui* — nu merită să ne rețină atenția. Ne mulțumim a le menționa, din fugă.

Mult mai interesante, din punctul nostru de vedere, sînt, însă, alte cîteva cuvinte, care poartă în sine reflexe ale rădăcinii latinești *circ-*, fără ca vorbitorii să mai aibă posibilitatea de a reface, astăzi, legăturile de rigoare, întunecate odată cu trecerea vremii. Așa, de pildă, în latină exista verbul *circo, circare* „a se roti, a da tîrcoale" — derivat chiar de la *circus* ! De la acest verb, noi am moștenit pe *a (în)cerca*, iar franceza pe *chercher* „a căuta". Dealtfel, în limba veche și populară, *a cerca* era sinonim cu

a căuta, iar cine *caută* un obiect pierdut se întîmplă să se... învîrtească (circare !) în jurul lui mult și bine, pînă să-l (sau : fără să-l) găsească. Același sens concret-material l-a avut, inițial, și *a cerceta*, provenit din *circitare*. În latină, legătura dintre *circitare* „a se învîrti în *cerc* și *circus* „cerc“ era, cu siguranță, clară. La noi, însă, relația dintre *a cerceta* și ... *cerc* s-a destrămat de mult. Nu altfel stau lucrurile cu derivatele *cercetare, cercetător, cercetaș* etc., care, evident, pentru vorbitorii de astăzi, nu mai au de a face nimic cu ... *cercul*.

O podoabă a fetelor, aninată urechii — *cercelul* (lat. *circellus* „cerculeț“, alt diminutiv de la același *circus* !) — și dunga vînătă, arcuită sub ochii osteniți — *cearcănul* (lat. *circinus* „compas“ !) — întregesc, prin denumirile lor, această dezbinată și ... capricioasă „familie“ de cuvinte ...

CODRU

Unul din motivele care apar cu stăruință în poezia noastră populară, apoi în cea cultă, este acela al *codrului*. Lucrul se explică prin însemnătatea, cu totul deosebită, pe care „obiectul“ denumit cu acest termen l-a avut în viața poporului român. Într-adevăr, pădurile — care împodobesc coastele și spinările lanțurilor de munți — nu reprezintă numai o inepuizabilă sursă de bogăție materială, ci și o adevărată „vatră“ a istoriei. Acolo, în desișuri, oamenii vechimii ațineau calea vrăjmașilor, năruind asupră-le copaci și stînci înținate. Acolo se pregăteau luptele decisive : „Și abia plecă bătrînul, ce mai freamăt, ce mai zbucium ! / Codrul clocoti de zgomot și de arme și de bucium / Iar la poala lui cea verde mii de capete pletoase, / Mii de coifuri lucitoare ies din umbra-ntunecoasă“ (Eminescu, *Scrisoarea III*).

Scanned with OKEN Scanner

Fiind „frate cu românul“ („Mult mi-i dor, măicuță, dor / De cel *codru* frățior“), *codrul* își deschidea potecile ca să-i primească, să-i adăpostească și să-i ascundă pe obidiții strîmbelor rînduieli de odinioară. Poezia populară învederează, în această privință, resurse sugestive nebănuite : „*Codrul* frunza-și îndeseşte, / Pe voinic îl mistuieşte“. Personificarea codrului devine, astfel, unul din cele mai caracteristice procedee ale liricii românești : „*Împărat* slăvit e *codrul*, / Neamuri mii îi cresc sub poale, / Toate înflorind din mila / *Codrului, Măriei Sale*“ (Eminescu, *Povestea codrului*). O ipostază a acestei personificări o aflăm în adresarea *directă* a poetului către *codru*, ca în tulburătoarele versuri ale lui Octavian Goga : „Cînd rătăcind, *bătrîne codru*, / Ajung la sînul tău de tată, / La poarta-mpărăției tale / Plec fruntea mea înfierbîntată. / Eu simt că-n lung șirag de lacrimi / Se sfarm-al genei mele tremur / Și ca un făcător de rele / La poarta ta eu mă cutremur“.

„Adresarea directă“ poate fi urmată de „replică“, și atunci „dialogul“ nu întîrzie să se înfiripe : „—Ce te legeni, *codrule*, / Fără ploaie, fără vînt, / Cu crengile la pămînt ? / — De ce nu m-aș legăna, / Dacă trece vremea mea ! / Ziua scade, noaptea crește / Și frunzișul mi-l rărește“.

Tînguirea *codrului*, în preajma iernii, se asociază cu aceea a haiducului, căruia, la căderea zăpezilor, i se închideau cărările : „Cît mi-a fi iarna de mare / / Ce-o să facem, vai de noi ! / *Fără codru*, fără soare, / Făr' de bani, făr' de ciocoi ? / . . . Daleu, *codre*, frățioare, / Ce-ți făcuși frunzișul des, / Unde-n pîndă, la răcoare, / Stam sunînd din frunzi ades ?“ (V. Alecsandri, *Cîntec haiducesc*). Dealtfel — lucru vrednic de semnalat — în viziunea folclorică a lumii, însingurarea omului în toamna vieții, prin pierderea celor dragi, „printre care îi plăcuse să-și ducă traiul“, a fost asemuită cu despodobirea treptată a codrului, în toamna tîrzie a anului. Iată un text revelator, din Maramureș : „Vai de mine, rău se șede / *Codrului* fără molizi / Și mie fără părinți . . . / *Codrului* fără frunzițe / Și mie fără măicuță ; / *Codrului* fără de

fragi / Şi mie fără de fraţi ; / *Codrului* fără de flori / Şi mie făr' de surori. / Atîtea gînduri mă bat / Cîte frunze-n *codru* cad. / Atîtea gînduri mă strică / Cîte frunze-n *codru* pică". Imperfecţia unor rime asonantice *(molizi-părinţi ; fragi-fraţi)* nu împuţinează, ci, dimpotrivă, sporeşte farmecul melancolic al acestor versuri sincere şi spontane. Dealtfel, menţionăm în treacăt, *codru* apare rar la final de vers, pentru că prilejuieşte foarte puţine rime. Abia dacă putem cita regionalismul *modru* („Cîte păsărele-n *codru*, / Toate-mi cîntă mai la *modru*") şi substantivul arhaic-regional *lotru* „haiduc". Alegem ca exemplu acest final de „cîntec", cules în Ţara Făgăraşului, exprimînd jalea cucului la venirea iernii : „Şi sînt trist că vremea trece, / Şi nu am cînd mai petrece ; / Şi sînt trist că rămîn *codrii* / Fără păsări, fără *lotri*". Altfel, rimele sînt, de obicei, asonantice : „La fîntîna cea din *codru* / Grăia cucu şi cu *corbu* . . .". Sau : „Du-te, bade, cît e *codru* / Să stai unde stă şi Oltul !".

Poziţia de frunte a cuvîntului în lexicul limbii noastre se vede din frazeologia lui (amintim, expresiile figurate : *codru de pîine, codru de mămăligă)* şi, mai cu seamă, din disponibilităţile lui poetice. Avem aici prilejul să citäm o splendidă imagine din *Primele iubiri,* de Nicolae Labiş : „Azi, iată, am văzut un curcubeu / Deasupra lumii sufletului meu. / Vin cerbii mei în goană să se-adune / Şi către el privirile-şi ţintesc — / *Un codru rămuros de coarne brune* / În care mii de stele strălucesc".

Codrul se integrează nu numai în peisajul geografic, ci şi în acela istoric şi spiritual al poporului nostru. Eminescu a intuit aceasta, căci ultimul său „dor" sună aşa : „Să-mi fie somnul lin — Şi *codrul* aproape". Iar Sadoveau a văzut, în *codru,* un simbol al d ă i n u i r i i. Citim, în *Nicoară Potcoavă,* acest final de capitol, care strecoară în simţirea noastră ecouri ale istoriei, prinse în cadenţele poeziei :

„Toate trec ca ceasurile,
toate curg ca apa Moldovei.
Numai codrii rămîn în putere
pe obcina zării".

Scanned with OKEN Scanner

COLB

Într-un fragment din *Scrisoarea II*, unde evocă vremea adolescenței, Eminescu se lasă împresurat de aduceri-aminte, tărăgănînd ritmul și coborînd vocea în șoaptă : „Amețiți de limbe moarte, de planeți, de *colbul* școlii, / Confundam pe vechiul dascăl cu un crai mîncat de molii". De origine controversată, *colb* nu poate fi considerat ca regionalism, deoarece e folosit în întreaga Moldovă și într-o bună parte a Transilvaniei. Sadoveanu îl rînduiește printre numeroasele vocabule cu care se obișnuise, încă din copilărie, „în valea Moldovii și a Bistriții" și pe care le-a regăsit, ulterior, „în tot vestul și nordul Ardealului". *Colb* este, deci, identificabil în ziceri și eresuri populare („Cînd se scaldă vrăbiile în *colb*, are să ploaie") și în folclorul ambelor provincii, de pildă în colecția lui I. G. Bibicescu, *Poezii populare din Transilvania* (1893) : „În pămînt că mi-l turna, / Cu *colb* mi-l acoperea". Creangă îl întrebuințează atît în înțeles propriu *(Moș Nichifor Coțcariul :* „Începe iepele a fugi, de pîrîiau roatele și sărea *colbul* în înaltul ceriului") cît și în îmbinări frazeologice, ca în acest savuros crîmpei din *Amintiri :* „Scoteam mîțele de prin ocnițe și cotruță și le flocăiam și le șmotream dinaintea lui, de *le mergea colbul*". După ce încheie tîrguiala cu Chirică, Stan Pățitul îl îndeamnă : „— . . . Iaca niște bulughine cu mujdeiu și cu mămăligă. Hai ! *dă-li colb* ș-apoi te apucă de treabă".

Colb intră în relație de sinonimie cu *praf* (variantă arhaic-regională, *prav* este atestat la Victor Vlad Delamarina : „Ș-adă suta ! — își Blegia — / Că dă nu'ț fac *prav* comegia !"), de origine slavă veche, și cu *pulbere*, moștenit din latină. Una din funcțiile de bază ale sinonimiei — cea intensivă — ni se învederează prin cuplarea celor doi termeni, în locuțiunea aliterativă *a face (pe cineva) praf și pulbere :* „Înșfăcîndu-l pe spîn, calul zboară cu dînsul în înaltul ceriului și apoi, dîndu-i drumul de-acolo, se face pănă

jos *praf și pulbere*“ (Creangă, *Harap-Alb*). Înrudit cu *pulbere* (din lat. *pulvis, pulveris)* este verbul *a spulbera,* dar, de-a lungul vremii, legătura istorică dintre cele două cuvinte s-a subțiat. Din același trunchi latin au lăstărit neologismele romanice *a pulveriza, pulverizator, pulverulent.* În aceeași „familie“ cată să fie rînduit și . . . *pudră,* împrumutat din franc. *poudre,* care, la rîndu-i, provine din lat. *pulverem,* acuzativ de la *pulvis.* Dintre îmbinările frazeologice care încorporează cuvîntul, citățm *cîtă pulbere și spuză,* sinonimă cu *cîtă frunză și iarbă* („în cantitate foarte mare“). Cele două locuțiuni sînt cuplate de Creangă, în *Harap-Alb* : „Numai iaca au și început a curge furnicele cu droaia, *cîtă pulbere și spuză, cîtă frunză și iarbă*“. La Eminescu, îmbinarea *pulbere de diamante* evocă, în *Scrisoarea III,* ploaia măruntă a razelor lunii : „*Pulbere de diamante* cade fină ca o bură“.

Dintre cei trei termeni discutați, cel mai „rece“ ca temperatură stilistică este *praf.* El are un „iz“ semantic profesional-gospodăresc *(cîrpă de praf, praf de vanilie, praf de copt, lapte praf),* militar *(praf de pușcă),* medical (în terminologia medicală populară este întrebuințat mai ales la plural : *prafuri*). Disponibilitățile expresive ale sinonimului *pulbere* se actualizează în multe situații contextuale, cu osebire în cunoscutul distih popular, cu sunet nostalgic : „Dunăre, Dunăre, / Drum fără *pulbere*“ . . .

„COLBUL ȘCOLII“

În lumina observațiilor din articolul precedent, se desprinde concluzia că, deși sînt sinonime, *praf, colb* și *pulbere* nu sînt, totdeauna, substituibile unul prin celălalt. Contextul de situație îl obligă pe vorbitor să opteze. Astfel, nimănui nu i-ar trece prin

Scanned with OKEN Scanner

minte să formuleze un asemenea îndemn : „— Șterge *colbul* de pe... televizor" (!). Într-un vers celebru din *Epigonii*, Eminescu — evocînd opera de întemeiere a nuvelei istorice, întreprinsă de Negruzzi — întruchipează o metaforă care nu se uită : „Iar Negruzzi *șterge colbul de pe cronice* bătrîne". Expresia subliniată spune incomparabil mai mult, în planul înzestrării sugestive, decît „reînvie trecutul", cu care este, logic, echivalentă. Simpla încercare de a substitui pe *colb* cu „sinonimul" *praf*, distruge imaginea. Sensul contextual regresează către propriu, către concret, iar marele nuvelist ni se înfățișează în ipostaza unui custode de bibliotecă, însărcinat să întrețină „higiena" zilnică a rafturilor, doldora de bucoavne...

Colb se bucură de o frecvență remarcabilă la Eminescu. El ne întîmpină, cu sens propriu, în descrierea colibei din *Călin* („Hîrîită, noduroasă, stă în *colb* rîșnița veche"), în povestirea *Făt-Frumos din lacrimă* („Apoi un nor de *colb* îi cuprinse, căci Generarul venea în fuga calului, de rupea pămîntul") și în multe alte locuri. Alături de expresia figurată *a șterge colbul de pe cronici* — analizată mai sus — merită cu prisosință să fie menționate alte construcții metaforice, vădind capacitatea, cu totul neobișnuită, a poetului de a filtra și a transfigura, artistic, realitatea. În versurile din *Călin* „Și albinele-aduc miere, aduc *colb mărunt de aur*, / Ca cercei din el să facă cariul, care-i meșter faur" secvența subliniată este un sinonim frazeologic, o metaforă poetică dezvoltată pentru „polen". Sînt de remarcat juxtapunerea și alternarea unui termen propriu *(miere)* cu o îmbinare figurată *(colb mărunt de aur)*. Opțiunea pentru *praf* — posibilă în planul logicii și al metricii — s-a dovedit inacceptabilă în planul a r t e i. Tot în *Călin*, în prima parte a poemului, *colb* este prins în angrenajul altei structuri metaforice : „Iar de sus pîn' în podele un paianjăn prins de vrajă / A țesut subțire pînză, străvezie ca o mreajă ; / Tremurînd ea licurește și se pare a se rumpe, / Încărcată de o bură, de un *colb de pietre scumpe*". Ținînd seamă de ansamblul contextului, *colb de pietre scumpe* sugerează, aci, prin refracție metaforică, pîlpîirile luminos-ju-

Scanned with OKEN Scanner

căuşe, irizaţiile pe care razele lunii le iscă în fina ţesătură a paianjenului.

Dar, dintre toate construcţiile metaforice structurate în jurul substantivului *colb*, cea care revine mai stăruitor la Eminescu, atît în antume cît şi în postume, este, de bună seamă, *colbul şcolii*. Expresia sugerează enorm, dezvăluind esenţa însăşi a şcolii de odinioară, în care Trăsnea „studia“ după metodele cunoscute, cutremurat de „fiorele gramaticii“. Textul cel mai semnificativ aparţine unei postume puţin ştiute. O transcriem, pentru noblețea gîndului şi strălucirea cuvîntului : „În zădar în *colbul şcolii*, / Prin autori mîncaţi de molii, / Cauţi urma frumuseţii / Şi îndemnurile vieţii, / Şi pe foile lor unse / Cauţi taine nepătrunse / Şi cu slovele lor strîmbe / Ai vrea lumea să se schimbe. / Nu e carte să înveţi / Ca viaţa s-aibă preţ — / Ci trăieşte, chinuieşte / Şi de toate pătimeşte / Ş-ai s-auzi cum iarba creşte“.

Drumul către şcoală şi bibliotecă duce printre lungi şiraguri de oameni.

CONCIS

Pentru cine respectă propriul său gînd aşternut pe hîrtie, scrisul este o activitate trudnică. Cine scrie efectuează, tot timpul, un proces de selecţie, de triere, rîvnind să găsească, pentru gîndirea şi simţirea sa, cuvîntul cel mai potrivit. *Concizia* este una din calităţile fundamentale ale unui stil acceptabil. *Concis, concizie* provin de la verbul latin *concido, ... concisum* „a tăia“ ! Să se compare termenul medical *incizie*, care, cu schimbarea, numai, a prefixului, învederează aceeaşi rădăcină latinească. Semnificativ, în planul etimologic, este sinonimul lui *concis*, şi el neo-

Scanned with OKEN Scanner

logism romanic, *lapidar*, la baza căruia aflăm lat. *lapis* „piatră". Inițial, sensul adjectivului — întrebuințat cu privire la inscripțiile funerare — era acela de „gravat în *piatră*". Cum pe o piatră de mormînt nu se pot înșira decît puține cuvinte, sensul lui *lapidar* a evoluat lesne spre acela de „scurt, succint, concis". Verbul corespunzător substantivului *lapis* era, în latină, *lapidare* „a ataca, a ucide cu *pietre*". De aceeași rădăcină se leagă *a delapida* „a fura", care, la început, a însemnat „a risipi, a împrăștia *pietricele* (lat. *dilapidare*, fr. *dilapider*). În cu totul altă ordine de idei, este de amintit acea „*piatră* de culoarea cerului de dincolo de mare" — *lapislazuli* — care i-a inspirat lui V. Voiculescu una din cele mai tulburătoare imagini ale ochilor : „Ne bate primăvara în inimi ! ... Să-i deschidem : *Lapislazulii* lumii sînt toți în ochii tăi".

Termenii discutați mai sus — *concis* și *lapidar* — au încă un sinonim : *laconic*, care, la obîrșia lui grecească, înseamnă ... „spartan". Nimic de mirare : spartanii erau cunoscuți, printre altele, și pentru *concizia*, pentru *lapidaritatea*, pentru ... *laconismul* exprimării lor. A rămas, acesta, un ideal al adevăratului om de cultură, sporit și nuanțat de condițiile trepidante ale vieții moderne : „Scrisul clar, *concis*, sugestiv este mijlocul cel mai bun pentru a trimite departe în lume cîștigurile mai noi ale conștiinței omenești" (Tudor Vianu). Arta însăși, în feluritele ei întruchipări, manifestă aceeași tendință spre exprimarea densă, spre *brevilocvență*. De la vechile epopei sanscrite (*Mahabharata*, de pildă, număra peste 200 000 de versuri !) și pînă la acele *Poeme într-un vers*, ale lui Ion Pillat, a trecut un noian de timp, care, însă, nu se măsoară numai în milenii. Este, astăzi, un lucru din ce în ce mai evident că Poezia începe abia dincolo de „marginile" textului poetic propriu-zis : „Nu vorbele, tăcerea dă cîntecului glas" sună unul din abia citatele „Poeme" ale lui Pillat. Căci, în acea parte a Poeziei care rămîne mereu „nespusă", cititorul îl întîmpină pe poet, i se alătură, străbătînd o bucată de drum împreună. „Cele mai bune cărți sînt acelea pe care le întregesc cititorii" — spune, în Pre-

Scanned with OKEN Scanner

fața *Dicționarului filozofic*, Voltaire. „Poezia nu mă atinge decît dacă este rapidă și luminoasă ca fulgerul“ — adaugă Tudor Vianu. Două prețioase mărturii, care pledează — la fel de convingător — pentru *lapidaritatea* expresiei artistice.

CORABIE

Pentru Ulise, Columb, Magellan — ca și pentru alți „aventurieri“, în sensul *bun* al cuvîntului — *marea* și, legată de ea, *corabia* au însemnat însăși rațiunea lor de a fi. Într-un anume sens, ei s-au dovedit, prin urmare, poeți „posibili“. Primul nostru poet autentic — ne referim la Dosoftei — a fost „un pricepător“ al mării. Altfel nu s-ar fi putut ivi de sub mîna-i, care scria acum mai bine de trei veacuri, asemenea versuri, cu un sunet neîntîlnit pînă atunci : „Preste luciu de genune / Trec *corăbii* cu minune“ (!). Prin lexic, prin imagini, prin armonia și virtuțile evocative ale sunetelor, distihul citat sună eminescian. Nu credem că exagerăm.

La marele poet al mării, *corabie* se rînduiește printre termenii predilecți. Lăsînd la o parte, nu fără regret, multe imagini care ne obsedează încă de pe băncile școlii — cum sînt, de pildă, acelea din *Scrisori* sau din *Luceafărul* —, ne vom opri la un catren postum, puțin cunoscut, dar de o incomparabilă putere de seducție emoțională și intelectuală : „Cu pînzele atîrnate / În liniște de vînt, / *Corabia* străbate / Departe de pămînt“. Construit fără nici un fel de obiect, verbul *străbate* sugerează marile drumuri ale mării, lăsînd în urma lui o dîră de spumă, pe care imaginația este îmbiată să se avînte.

Alături de *corabie*, tot într-o postumă, dar mult mai știută, ne întîmpină, la Eminescu, sinonimul *vas* : „După un semn / Clătind catargele, / Tremură lar-

Scanned with OKEN Scanner

gele / *Vase de lemn*". Prin procedeul numit „pars pro toto" — adică : „o parte în locul întregului" — seria sinonimelor deschisă de *corabie* se îmbogăţeşte cu încă unul, dintre cele mai semnificative : „Dintre sute de *catarge* / Care lasă malurile, / Cîte oare le vor sparge / Vînturile, valurile ?".

Nostalgia plecării, *dorul de ducă* — cum aşa de frumos se zice în româneşte — se îmbină cu emoţia întoarcerii şi a regăsirii, cu emoţia aşteptării şi a întîmpinării. Stau mărturie aceste două fragmente, semnificative, din poezia altui cîntăreţ al mării, Ion Minulescu : „Porniră cele trei *corăbii* . . . / Spre care ţărm le-o duce vîntul ? . . . / Ce porturi tainice, / Ascunse cercetătoarelor priviri, / Le vor vedea sosind mînate de dorul tristei pribegiri ? . . ." . . . „Sosesc din larg, misterioase, / Ca nişte semne de-ntrebare. . . / / *Sosesc corăbiile* . . . / Vino, / Să le-ntrebăm ce ne-au adus ! . . .".

De origine slavă, aparţinînd, prin urmare, celui mai vechi strat de *împrumuturi* ale lexicului românesc, *corabie* — prin alcătuire sonoră şi prin structură semantică — atinge zonele intime ale simţirii. De aceea îl aflăm, nu o dată, în poezie.

CURÎND

În cadrul conjugării, unele forme flexionare, la moduri nepersonale, încetează de a se mai simţi solidare cu forma verbală de bază, croindu-şi, astfel, un „destin" semantic propriu, independent. Între adjectivul *urît* „slut" — antonim al lui *frumos* — pe de o parte, şi verbul *a urî* „a detesta" — antonim al lui *a iubi* —, de la al cărui participiu provine adjectivul amintit, pe de alta, abia dacă se mai dumireşte cineva că, la început, a existat o legătură foarte strînsă ! Cînd adjectivul în cauză se substantivizează — denu-

mind una din categoriile estetice (*urîtul*, aidoma ca : *frumosul, sublimul, tragicul* etc., toate, cîndva, adjective), — atunci legătura cu verbul *a urî* se destramă cu totul. Cu aceeaşi valoare substantivală, termenul revine adesea în folclor, cum se vede, între altele, din aceste frumoase versuri : „Cine-a scornit *urîtu* / Fie-i trupu ca lutu / Şi faţa ca pămîntu. / Cine-a scornit dragostea / Fie-i trupu ca floarea / Faţa ca duminecа". Distanţa semantică dintre verb şi participiul-adjectiv, substantivizat, este acum atît de mare, încît nu e deloc sigur că, într-o propoziţie de tipul *Urîm urîtul*, vorbitorii simt, totdeauna, relaţia de solidaritate etimologică dintre cele două cuvinte.

În alte situaţii, însă, verbul de bază poate să dispară sau să-şi restrîngă considerabil aria de întrebuinţare, în timp ce una din formele lui flexionare — de pildă, aceea de gerunziu — continuă să existe, singuratică şi stingheră, expusă vicisitudinilor semantice. Aşa s-a întîmplat cu adverbul *curînd*, a cărui utilizare cu sens t e m p o r a l este curentă astăzi. *Vino cît mai curînd* înseamnă „vino *neîntîrziat, fără zăbavă*". La fel de obişnuită este locuţiunea adverbială *în curînd*, pe care ne-o amintesc, între altele, cunoscutele versuri din *Sara pe deal* : „Ah ! *în curînd* satul în vale-amuţeşte, / Ah ! *în curînd* pasu-mi spre tine grăbeşte". Observăm, în treacăt, că, din punct de vedere logic, cele două acţiuni *(amuţeşte, grăbeşte)* aparţin viitorului, dar din punctul de vedere subiectiv, al poetului, ele sînt ca şi îndeplinite ; de aceea el preferă timpul prezent. În schimb, locuţiunea *de curînd* aşează o acţiune în cadrul trecutului apropiat, pe cînd expresia *pe curînd* — folosită adesea, ca o formulă de încheiere, în stilul epistolar — închide în sine făgăduinţa, exprimată eliptic, a unei revederi apropiate.

Odinioară, *curînd* funcţiona şi ca adjectiv, dovadă „acordul" cu substantivul, evident în textul de mai jos : „de inimă rea *curîndă vreme* au murit" — zice cronicarul. Îmbinarea — de un farmec incontestabil — nu putea să-i scape lui Sadoveanu, care recurge, în egală măsură, şi la formula echivalentă, cu acelaşi iz cronicăresc, *nu tîrzie vreme*. Unele dicţio-

Scanned with OKEN Scanner

nare înregistrează, lîngă *curînd*, verbul — astăzi dispărut — *a se curînda* („A se sîrgui, a se grăbi“).

În realitate, statutul de „adverb“ al lui *curînd* este relativ recent. La origine, cuvîntul era simțit de vorbitori ca o formă de gerunziu a vechiului verb *a cure* (lat. *curro, currere*), a cărui întrebuințare este astăzi cu totul sporadică, mărginindu-se doar la cîteva graiuri. La Eminescu, chiar în creația antumă, cîte o formă flexionară izolată a verbului în discuție ne mai întîmpină încă, de pildă, către sfîrșitul poemului *Melancolie* : „Și cînd gîndesc la viața-mi, îmi pare că ea *cură* / Încet repovestită de o străină gură . . .“.

Așadar, raportul dintre *curînd* și *a cure* era, odată, același ca dintre gerunziu și infinitivul său : *ducînd—duce, mergînd—merge, trecînd—trece* etc. Inițial, *curînd* era o formă verbală cu sens plin și însemna, prin urmare, „alergînd, curgînd, șiroind“. Stau mărturie texte ca următoarele : „featele vor îmbla încoace și încolo, *curînd* . . .“ ; „sînge fierbinte *curînd*“ ; „sîngele *curînd* ca izvorul“. Pe măsură ce verbul *a cure* s-a retras din uz, fiind concurat și ulterior înlocuit de *a curge* (modelat după *a merge*), sensul verbal al formei gerunziale *curînd* s-a subțiat și s-a abstractizat, reținînd din conținutul semantic al lui *a alerga* doar nuanțele de „repeziciune“, „iuțeală“, și apoi, „iminență“. Gerunziul devine, treptat, adverb. *Vino curînd* a însemnat, la început, „vino a l e r g î n d“, iar ulterior, pur și simplu, „vino i u t e“ !

Marii scriitori — conștienți de proveniența cuvîntului — reușesc, cîteodată, să-l recoloreze și să-l reîntinerească. În următoarea frază din Sadoveanu : „Zilele treceau *curînd* : zăpezile se topiseră“, „adverbul“ nostru își amintește, parcă, de sensul său originar, iar pasajul întreg se lasă străbătut de o poetică prospețime : „Zilele treceau a l e r g î n d . . .“.

Scurta poveste a adverbului *curînd* împuținează „singurătatea“ cuvîntului, care își regăsește obîrșia, încețoșată de vreme . . .

CUVINTE „COMPROMISE"

Există scriitori cu atît har al cuvîntului, încît, întrebuințîndu-l, pe unul din ele, cu un anumit sens — mai bine zis : cu o anumită nuanță — reușesc, din punctul de vedere al exprimării literare, să-l „compromită". Așa s-a întîmplat, de pildă, cu *june*. El era, în veacul trecut, un termen al poeziei. Cine nu-și amintește șăgalnicele versuri ale bardului de la Mircești : Purtînd cofiță cu apă rece / Pe ai săi umeri albi, rotunjori / *Juna* Rodică voioasă trece / / Pe lîngă *junii* sămănători". Cu același sens (adică : sinonim cu „tînăr") îl folosește și Eminescu, în *Mortua est* : „Au nu ai fost *june*, n-ai fost tu frumoasă ? / Te-ai dus spre a stinge o stea radioasă ?" Avem impresia — nu certitudinea — că geniul lui Caragiale a contribuit substanțial la „compromiterea" estetică a cuvîntului. Va fi, poate, destul să străbatem, împreună, această savuroasă replică a lui Rică Venturiano, din „O noapte furtunoasă", prin care eroul își declară, Vetei, identitatea : „Cine sunt ? Mă întrebi cine sunt ? Sunt un *june tînăr* (!) și nefericit, care sufere peste poate și iubește la nemurire". Poate nu este lipsit de interes, în treacăt, să menționăm cîteva din multele cuvinte pe care familia latinescului *iuvenis* ni le-a transmis : *junc, juncan, juncă, juncănaș, juneț*e *și . . . junime.*

Și *amor* era, în secolul trecut, un cuvînt al poeziei : „Tot astfel, cînd al nostru dor / Pieri în noapte-adîncă, / Icoana stinsului *amor* / Ne urmărește încă" (Eminescu). Nu alt cuvînt cade de pe buzele Cătălinei : „Mă dor de crudul tău *amor* / A pieptului meu coarde . . .". Iar nu sîntem siguri, dar credem că împuținarea estetică a cuvîntului se datorește, în mare măsură, lui Caragiale : . . . „chiar de atunci seara, cînd privirile noastre s-au întîlnit, am citit în ochii tăi cei sublimi că și tu corespunzi la *amoarea* mea". Sau : „Rîzi, rîzi, ingrato, de *amoarea* mea ?"

Scanned with OKEN Scanner

Să ne mai ocupăm, în continuare, și de un adverb „compromis“ : *aiurea*. El a devenit un termen familiar, cu un ușor iz argotic. E păcat — dar este nespus de interesant — că există expresia *vorbești aiurea* ! Întrebuințat izolat, în dialog, adverbul în discuție este una din multiplele posibilități ale limbii noastre de a exprima — în același stil familiar — ideea de negație. În asemenea situații, *aiurea* devine sinonim cu *nu*, mai degrabă cu : *da de unde.*

La obîrșia lui îndepărtată, termenul a însemnat „altundeva“. Dar, cu o totală imprecizie a delimitării spațiale. De pildă : — Unde te gîndești ? — *Aiurea* . . .

De la *aiurea* (cu varianta fonetică *aiure*), româna și-a creat verbul *a aiura (a aiuri).* El este, într-unul din sensurile sale, sinonim cu neologismul *a delira.* Nu putem scăpa acest prilej de a pune la îndemîna celor interesați etimologia acestui verb neologic. *Lira* — de unde este derivat cuvîntul — înseamnă, în latinește, *„brazdă“*. Așadar, *a delira* este, la origine, un termen al agriculturii, desemnînd „ieșirea din brazdă“. Să nu ne uimim prea tare : avem și noi ceva asemănător, chiar dacă expresia este antonimică („a da pe brazdă . . .“).

Marele nostru poet — Eminescu — a reabilitat termenul. Ne referim la verb : „Codrii negri *aiurează* și izvoarele albastre / Povestesc ele-n de ele numai dragostele noastre“. De bună seamă că, aici, *a aiura* nu poate să însemne . . . „a delira“. Ci cu totul altceva. De cîte ori citim — sau murmurăm — versurile acestea, simțim șoapta măruntă a frunzelor, transmisă altundeva — *aiurea* — de la una la alta, de la copac la copac, de la stejar la stejar, pînă la începutul nesfîrșitului . . .

Printr-unul din cele mai productive și mai interesante procedee ale derivării românești, Coșbuc — mare „făcător“ de cuvinte — a creat, în frumoasa tălmăcire a Odiseei — adjectivul *aiur, aiură.* Cînd Telemac îl revede pe taică-su — și e gata să-l recunoască — „Speriat întoarse ochii lui *aiuri* . . .“. Adjectivul nostru exprimă, și de data aceasta, pierderea, undeva, a privirii, dar — întru bucurie.

CUVÎNT

Omul înfloreşte şi se împodobeşte în şi prin *cuvînt*. El — *cuvîntul* — desferecă puterile gîndului şi ale simţirii. El mijloceşte alcătuirile acelui liman al sufletului, care se cheamă *Poezie*. Fiinţa umană se bucură de alaiul *cuvintelor*, înconjurîndu-le cu o neistovită uimire şi simţind — în ele — unul din cele mai nobile privilegii ale sale.

Dintre limbile romanice, singură româna a ales, pentru a desemna noţiunea în discuţie, lat. *conventum* „întîlnire" (!) intuind, prin aceasta, tocmai sensul *social* al limbajului. Etimologia lui *cuvînt* — iată încă o strălucită dovadă despre puterea de pătrundere şi selecţie a gîndirii populare. *Cuvîntul* este, aşadar, rodul „întîlnirii", căci „întîlnire" — *cuvînt* înseamnă, omul înţelegîndu-l, pe omul „întîlnit" prin : *cuvînt*. Ne bucurăm şi ne mîndrim, de cîte ori deslușim, în istoria cuvintelor româneşti, nu numai darul, cunoscut, al imaginaţiei împinse pînă la năstrușnicie, ci şi pe acela, încă mai preţios, al înţelegerii, profunde şi nuanţate, a lumii. *Cuvîntul* devine, astfel, un simbol al omeniei, al onoarei, al făgăduinţei împlinite : „Omul se leagă cu *cuvîntul*, nu cu frîul" zice o vorbă din străbuni. Vai de cine „îşi dă *cuvîntul*", dar „nu şi-*l* ţine" („şi-*l* calcă") ! Este admirat şi preţuit *omul de cuvînt*, omul care poate fi *crezut pe cuvînt*.

Dintre sinonimele termenului nostru, cel mai interesant este *vorbă*, care a căpătat, cel puţin în unele cazuri, o tentă depreciativă, evidentă în expresii ca : „a-şi auzi *vorbe*", „a ieşi (cuiva) *vorbe*", „a scoate (cuiva) *vorbe*" etc. De aci şi pînă la sensul de „cleveteală" e numai un pas : „Pătimea şi din pricina *vorbelor*, care alergau ca nişte păsări nevăzute prin sat" (Sadoveanu). Numai *vorba* poate supăra, *cuvîntul*, niciodată. Zicem : „lasă *vorba*" (Caragiale : *vorrrba* !), dar nu „lasă . . . *cuvîntul*". Să se compare, din perspectiva discuţiei noastre, expresiile *a se ţine de cuvînt* şi *a se ţine de . . . vorbe*). Este interesant

că atît derivatele cît și compusele subst. *vorbă* păstrează aceeași valoare peiorativă : *vorbărie, vorbăreț, vorbă-lungă*. Așadar : *vorba* împuținează, *cuvîntul* împlinește. Omul aspiră, cu toată ființa sa, către *cuvîntul* în stare să-l exprime, în tot ceea ce are el mai frumos și mai pur. „Din lumea celor care nu *cuvîntă*“ se înalță, parcă, un suspin de durere și de deznădejde, iscat de neputința *cuvîntului*.

Fantezia poporului nostru a plăsmuit, pentru a tămădui *necuvîntătoarele* de această infirmitate a lor, fabuloasa *noapte a sînzienelor*, la mijlocul anului, cînd întunericul se spulberă mai curînd. Un an întreg rîvnesc jivinele codrului ceasul de cumpănă din această noapte, cînd ele dobîndesc *cuvînt* : atunci, pentru un scurt răstimp, *pacea* se înstăpînește în lumea sălbăticiunilor, vrajba cade, în lumina puternică a înțelegerii : „S-au strîns în furcile fagilor veveritele și jderii. Stau motanii sălbatici lîngă ierunci. Acuma, cînd se înfioară zvon în poiană, toate sălbăticiunile s-au bulucit și așteaptă numai semn de sus, ca să le vie grai omenesc și să deschidă soborul“ (Sadoveanu, *Nopțile de Sînziene*).

În lumina acestei frumoase născociri populare, *cuvînt* ajunge să însemne „pace“, „înțelegere“, „armonie“, exprimînd, astfel, unul din rosturile lui fundamentale.

D

DOR

Prin înțelesul său atît de complex și de nuanțat, prin puterea de a surprinde și învedera mișcările cele mai adînci ale sensibilității poporului nostru,

Scanned with OKEN Scanner

prin frecvența sa și a numeroaselor sale derivate în comunicarea zilnică și, mai cu seamă, în textele folclorice, prin toate acestea, *dor* ni se înfățișează ca un cuvînt românesc s p e c i f i c, aproape intraductibil în alte limbi. El este moștenit din latina populară, mai precis din *dolus,* care însemna „durere" și era un derivat al verbului *dolere* „a durea". Nu este, poate, lipsit de interes să menționăm că — printr-o evoluție semantică surprinzătoare, dar nicidecum ilogică — același termen, *dolus,* de unde noi l-am dobîndit pe *dor,* a devenit în franceză, potrivit legilor fonetice ale acestei limbi, *deuil,* adică „doliu" !

Dealtfel, în latină, termenul curent pentru „durere" nu era *dolus,* ci *dolor,* format de la aceeași rădăcină *dol-* și păstrat de limbile romanice : ital. *dolore,* franc. *douleur,* span. *dolor,* româna veche *duroare.* Atestat, încă, în secolul al XIX-lea, *duroare* dispare fără urmă după aceea, fiind înlăturat de sinonimul său *durere.*

Înainte de a aborda o discuție mai largă despre *dor,* revenim, cu cîteva amănunte, asupra verbului de bază : lat. *dolere,* mai cu seamă că de la el purcede românescul *a durea.* Rădăcina *dol-* se regăsește în cîteva neologisme romanice, aflătoare și în românește, a căror legătură cu etimonul latin s-a subțiat, din pricina mutațiilor survenite la nivelul semantic. Amintim, astfel, pe *doleanță* „cerere", plîngere" (franc. *doléance*) și pe *condoleanțe* (întrebuințat numai la plural) — al cărui sens îl cunoaște toată lumea —, provenit tot prin filieră romanică. Nu poate lipsi, de asemenea, regionalismul *a condola,* întrebuințat prin unele părți ale Ardealului cu sensul „a exprima condoleanțe, a mărturisi cuiva participarea *(con-)* la o durere *(dol-)* a lui". Într-un fel sau altul, toate trei își au temeiul — indiferent de deplasările de sens — în aceeași rădăcină latinească *dol-,* care exprimă ideea de „durere".

Din același trunchi provin, ca împrumuturi romanice, *indolent* și *indolență.* La origine stă participiul *dolens* „cel care suferă", „cel pe care-l doare". Prefixul negativ *in-* răstoarnă sensul, așa încît *indolent* înseamnă, la origine, „cel pe care *nu*-l doare

Scanned with OKEN Scanner

(nimic)", iar, în sens abstract, „cel lipsit de sensibilitate, apatic". Amintim, în treacăt, că unul din personajele feminine ale romanului „Bietul Ioanide", de George Călinescu — tocmai datorită unor asemenea „însușiri" purta porecla de „Indolenta" !

Pentru cei mai puțin familiarizați cu „chițibușurile" meseriei noastre, nu va fi, poate, inutilă precizarea că una din dovezile caracterului n e o l o g i c — adică : de împrumuturi relativ recente — al acestor ultimi termeni este menținerea lui *-l-* latin între două vocale (do*l*eanță și condo*l*eanță ; indo*l*ent și indo*l*ență). În cuvintele vechi, moștenite — cum sînt do*r* (din do*l*us) sau du*r*ea (din do*l*ere) — intervine, totdeauna, transformarea lui *-l-* simplu în *-r-*. (Să se compare, de pildă, rom. fi*r*, ge*r*, pa*r* cu lat. fi*l*um, ge*l*u, pa*l*us).

O ultimă observație în legătură cu *a durea*, atît de strîns legat de *dor*. Verbul în discuție nu poate fi întrebuințat — în mod obișnuit, în română — decît la persoana a 3-a, singular și plural. Zicem, astfel, în sens propriu, „mă *doare* capul", iar, în sens figurat, „nici *capul* nu mă doare" („nici nu-mi pasă") ! Tot astfel, spunem „mă *dor* ochii", iar în poezie citim versuri ca acestea, din *Luceafărul* : „Și ochii mari și grei mă *dor*, / Privirea ta mă arde".

Mai vrednic de luare în seamă este însă faptul că poeții — mai „cutezători" decît restul vorbitorilor — își iau îngăduința de a folosi acest verb și la persoana a 2-a. Iată, mai întîi, un crîmpei din *Moartea lui Fulger* : „Ne doare c-a fost scris așa, / / Ne *dori* mai rău cu jalea ta". Aceeași întrebuințare — stridentă, în afara poeziei — ne întîmpină la Eminescu, în *Scrisoarea IV* : „Și cu focul din privire tu mă *dori* și mă cutremuri / De îmi pare o poveste de amor din alte vremuri".

Dor, a durea, arhaismul *duroare*, pe de o parte, neologismele *doleanță, condoleanțe indolent* etc., pe de alta, reprezintă toate, în ultimă analiză — la nivele istorice și cu evoluții semantice diferite — același vocabul latin : *dolere*. Ar trebui să rezulte că unele cuvinte — în aparență înstrăinate și răzlețite unul de altul în imensul spațiu al vocabularu-

lui — privite în perspectiva largă a istoriei, se întîlnesc, se re-cunosc, își redescoperă afinități latente ; iar lexicul, astfel, se organizează și se stratifică mai puternic.

Fixînd cadrul și ambianța lingvistică a substantivului *dor*, vom poposi mai îndelung în preajma acestui cuvînt, care a izbutit să capteze — în semnificațiile sale adînci, constituite de-a lungul veacurilor — lamura simțirii unui popor.

DOR ȘI DRUM

Cuvînt rostit, murmurat sau gîndit — așa cum am spus — zi și noapte, *dor* a lăstărit, în juru-i, mlădițe multe. Ca de la *gînd, gîndi*, ca de la *strop, stropi*, limba noastră și-a plăsmuit verbul *dorului* : *a dori*. Uzul, întîi, apoi uzura au dijmuit frumusețea originară a cuvîntului. Astăzi, legăm pe *a dori* de un complement direct sau de o propoziție completivă.

— *Ce* dorești ?

— Doresc *să fii cu mine*.

Odinioară, însă — nu „dorim“ să impunem nimănui această opinie, care, totuși, pentru noi reprezintă o certitudine — *a dori* nu însemna cîtuși de puțin ceea ce zic dicționarele noastre („A fi stăpînit de dorința de a face sau de a dobîndi ceva . . .“). Cei care au avut, pentru întîia oară, nevoie de acest termen — acum foarte multe veacuri — au năzuit să spună, prin el, altceva : „a trăi starea de *dor*“, „a trăi întru *dor*“. Eu *doresc*, tu *dorești* au însemnat, la început, „eu mă aflu, tu te afli podidit de *dor*“ ; dovadă — dacă mai este nevoie — versurile populare, nu prea meșteșugite, ca alcătuire metrică, dar pline de candoare și de tîlc, din punctul de vedere care ne interesează : „Mult mă-ntreabă frunza rară /

/ Doar mi-i *dor* de bădiţa iară. / Dar mie cum să nu-mi fie, / Că-s singură-n pustie. / Muntele-i munte de piatră / Şi tot *doreşte* cîteodată / Dar apoi eu trupşor de om, / Cum să nu duc nici un *dor* ?" Personificat, muntele d o r e ş t e, fără finalitate, fără „obiect direct", adică „vieţuieşte întru dor".

Tot de la *dor*, cu un sufix foarte productiv, de origine slavă *(-nic)*, s-a format adjectivul *dornic*. În sintaxa contemporană, el are nevoie de o complinire („dornic *de ceva*"). Altădată, însă, *dornic* era întrebuinţat fără determinant, cu sensul „plin de dor". Aşa trăia împăratul — din basmul eminescian *Călin Nebunul* — după ce zmeii îi răpiseră copilele : „Dar în satu cela-n care şedea împăratul *dornic*, / Era şi un om de samă, un fruntaş, . . . fusese vornic".

Româna dispune de sinonime — parţiale — pentru conceptul de *dor*. Ele sînt *jale, jind, nesaţ* etc. Cel mai interesant şi mai sugestiv dintre toate acestea este *alean*. Ca şi în maghiară, de unde provine *(ellen)*, termenul avea, în textele vechi, valoare prepoziţională : „în *aleanul* cuiva" echivala cu „împotriva cuiva". Cîtă fantezie, cîtă forţă imaginativă trebuie să fi avut cine a transformat conceptul de „potrivnicie" în acela de „jale", de „dor". Căci termenii se întîlnesc adesea : „Mare *jale* şi *alean* or mai fi ducînd mamele lor pentru dînşii" (Creangă). „Fluierul începe încet, tînguitor, şi izbucneşte apoi năvalnic, plesnindu-şi sunetele sub încărcătura grea a *aleanului* şi a *dorurilor* de viaţă" (Geo Bogza).

Termenii de import — care concurează, vag, *dorul* — sînt *melancolie* şi *nostalgie*. Ne-au venit, ca de obicei, prin filieră romanică, dar, în ultimă analiză, provin din greceşte. *Melancolie* semnifică „fiere neagră" (încă din vechimea joasă, oamenii asociau psihologia de fiziologie !), iar *nostalgie* înseamnă „durerea întoarcerii". (Rădăcina *alg-* „durere" o cunoaştem din *nevralgie, algocalmin* etc.).

Românii au aşezat *dorul* lîngă *drum (dor de ducă)*. Iscat — cum am mai spus — în munţi şi departe, *dorul* rîvneşte să împuţineze şi, eventual, să anuleze spaţiul. Între *dor* şi obiectul său se află, ne-

cruțător, *drumul*. Lungul, prea lungul *drum* : „Cine n-are *dor* destul / Mute-și casa lîngă *drum*. / *Drumul* sună, *dor* s-adună, / Vîntul bate, *dor* departe“. În poezie, cuvîntul apare, de obicei, la final de vers, acolo unde pauza îi valorifică puterile fonetice : „La obîrșie, la izvor / Nici o apă nu se-ntoarce / Decît sub chip de nor. / La obîrșie, la izvor / nici un drum nu se întoarce / decît în chip de *dor*. / O, drum și ape, nor și *dor*, / ce voi fi cînd m-oi întoarce / la obîrșie, la izvor ? / Fi-voi *dor* atuncea ? Fi-voi nor ?“ (Blaga).

DOR ȘI MUNTE

Copil fiind, am învățat, de la tatăl meu, să iubesc munții. Am urcat, prima dată, pe valea Teleajenului, în Ciucaș. Vara următoare, am colindat, o săptămînă, creasta Făgărașilor. Un an mai tîrziu am cunoscut Bucegii. Nu-i adevărat că ei au devenit — cum se zice, în ultima vreme — un „bulevard“. Poate doar pentru cine se mulțumește să bătătorească, și mai mult, căile îndeobște foarte umblate. Altfel, acești munți — așezați în miezul și în inima țării — păstrează ungherele lor de frumusețe sfiită. Drumul pe care am urcat, întîia oară, spre înaltele lor podișuri străbătea multe asemenea unghere. Am pornit din Tîrgoviște, pe la Pietroșița ; apoi, depășind Moroienii și Dobrești, am ajuns la Scropoasa. Mai departe, poteca ne-a dus la Bulboaca ; foarte curînd, am răzbit, prin valea *Izvorul Dorului*, pe umărul sudic al Bucegilor — un plai imens, al tuturor Mioriților — care se cheamă (denumirea a căzut de pe buzele tatei) : *Vîrful-cu-Dor*. Întreaga mea ființă a tresărit la auzul acestui nume cu sunet de lacrimă și legendă. — Tată,

Scanned with OKEN Scanner

am întrebat, de ce se cheamă aşa ? — Pentru că toate vîrfurile „dor", a venit — şi jucăuş şi trist — răspunsul.

Mai tîrziu, în anii studenţiei — cînd, datorită profesorilor şi lecturilor, am început să înţeleg cîte ceva din viaţa de odinioară a poporului nostru — am aflat că, în vechi basme româneşti, meleagurile pe care trăim noi astăzi se chemau *Ţara-Dorului* ! . . . Abia atunci am înţeles, cu o emoţie care m-a urmărit multă vreme, adevăratul sens al cunoscutelor versuri eminesciene, scrise de poet la 17 ani : „Ce-ţi doresc eu, ţie, dulce Românie, / Ţara mea de glorii, *ţara mea de dor* . . .". Citind, cam în aceeaşi perioadă, pe Blaga, mi-am dat seama că puterea de seducţie a cuvîntului se întemeiază, într-o anumită măsură, pe structura lui sonoră : „Starea *dor* e aşa de particulară şi de mult împletită din nuanţe, încît de ea ţin pînă şi vocala şi consonantele însile ale cuvîntului *dor*. Asemenea cuvinte nu *înseamnă* numai ceva, ci ele fac parte, prin chiar sonoritatea lor, din ceea ce ele înseamnă".

Dar tîlcurile adînci ale „dorului", esenţa lui intimă nu mi s-a învederat decît în clipa cînd am descoperit aceste rînduri, scrise de Ovid Densusianu : „Înainte de a trece la alte cuvinte, e locul să adăugăm cîteva observaţiuni cu privire la *dor*, pentru ca să reiasă şi mai bine valoarea lui psihologică. După cum am arătat altă dată, înţelesul special pe care l-a primit d o l u s („durere") în limba noastră nu ni-l putem explica decît în legătură cu viaţa păstorească : pentru ciobanii duşi departe cu turmele, înstrăinaţi adeseori multă vreme de locuri care vorbeau amintirei lor, de aceia care le erau scumpi, nu putea fi decît „durere, suferinţă" să se gîndească la ce lăsase ei în urmă. În sufletul lor „durerea" avea ceva nostalgic, venea să se identifice cu „dorul", cu înduioşarea aducerilor-aminte şi a aşteptării zilelor dîndu-le bucurii ca altădată".

Dorul este, prin urmare, un sentiment de însingurare nostalgică, iscat în vastele spaţii alpine, deasupra „şesului", printre stînci, lîngă turme, departe de

Scanned with OKEN Scanner

„acasă“, departe, departe, foarte departe de cei dragi. Putem desprinde, acum, *esența dorului*. Se adună, în structura semantică a cuvîntului, tristețea, regretul, durerea pierderii, dar și dorința, rîvna, nădejdea — abia mijită — a regăsirii . . .

Deși termenul are un sens difuz — aproape imposibil de prins într-o definiție riguroasă —, putem spune, metaforic vorbind, că „ecuația“ *dorului* este rezultatul sumei dintre *durere* și *dorință*. În conștiința lingvistică a poporului nostru — oglindită în străfundurile semantice ale substantivului *dor* — suferința din veac s-a alinat, totdeauna, la vatra nădejdii, așezată sub fereastra viitorului.

DUCĂUȘ

Într-o tabletă publicată acum aproape două decenii, Tudor Arghezi povestea că, în tinerețe, locuind într-o cameră sărăcăcioasă, era nevoit să asculte, în timpul nopții, cum se jucau șoarecii „cu nucile care le veneau *la îndelăbuță* . . .“. Am savurat cum se cuvine această expresie, atît de originală și ingenioasă, confecționată după modelul locuțiunii *la îndemînă*, dintr-un exces de zel față de . . . proprietatea termenilor ! Sentimentul de „neajungere a limbii“ (Budai-Deleanu), de insatisfacție față de posibilitățile ei expresive, rîvna de a găsi acel cuvînt „ce exprimă adevărul“ îi determină adesea pe scriitori — în special pe poeți — să solicite elemente lexicale puțin obișnuite sau, la nevoie, să născocească ei înșiși cuvinte. De la *aievea* „real“ — prin intermediul adjectivului *aievnic* — un poet creează substantivul *aievnicie*, cu sensul „realitate, concretețe“. Au început să circule în poezie adjectivele în *-in* de tipul : *aprilin* (de la aprilie), *florin* (de la floare), *sorin* (de la soare) și chiar *zorin* (de la zori). *Jarnic* „de jar“ și *plainic*

„de plai“ sînt modelate după *darnic* și *platnic*, iar adverbul *lotriș* „hoțește“ este format de la *lotru* „hoț“ aidoma ca *furiș* de la *fur*. Am întîlnit la Miron Radu Paraschivescu expresia „străzi *timișoare*“, unde poetul creează un adjectiv *(timișor, timișoară)* pornind de la numele orașului nostru ! De multe ori, însă, creațiile de acest gen sînt stridente, nereușind să ascundă în suficientă măsură tentativa de a ului pe cititor. *Crinișteˮ* „mulțime de crini“ și *colinișteˮ* „mulțime de coline“ sînt, eventual, tolerabile, dar un verb ca *a se întiptila* „a se furișa“ — derivat de la adverbul *tiptil* — este cel mult o „performanță“ ingenioasă — și atît.

Pentru ca asemenea forme rare să nu fie doar simple artificii — divertismente sterile ale fanteziei — ele trebuie să corespundă unor necesități r e a l e, să umple, adică, un „gol lingvistic“, contribuind la exprimarea — și robustă, și nuanțată — a ideii poetice. Ele trebuie, de asemenea, să fie lesne inteligibile și să respecte cu strictețe legile derivării în limba respectivă, modelîndu-se după tipare vii și ușor de sesizat chiar de către nespecialiști.

Am ales, pentru ilustrarea afirmațiilor de mai sus — cuvîntul din titlul acestui articol — adjectivul *ducăuș,* pe care dicționarele noastre curente nici măcar nu-l înregistrează, ceea ce dovedește absența lui din procesul comunicării uzuale. Fiind, așadar, un cuvînt rar, netocit și frapant, el beneficiază de o disponibilitate poetică evidentă. L-am întîlnit de două ori în poezia lui Lucian Blaga, prima oară ca epitet al g î n d u l u i, a doua, tot ca epitet, dar al n o r u l u i. De la început trebuie remarcat că orice vorbitor de limbă română — chiar dacă nu l-a citit pe Blaga — își dă seama imediat de alcătuirea lingvistică a termenului, recunoscînd în structura lui două elemente vii, productive ale limbii noastre, verbul *a duce* și sufixul *-uș*. Acesta din urmă, adăugîndu-se unor teme nominale, formează diminutive : *măgăruș, piciorușș, strengăruș* etc. Așezat după teme verbale, numește fie locul unde se realizează acțiunea (*lunecuș, urcuș*), fie, mai cu seamă, pe împlinitorul ei : *bătăuș* (de la *a bate), cărăuș* (de la *a căra*), *jucăuș* (de la

a se juca). După acest ultim procedeu a fost creat și *ducăuș*, care denumește, prin urmare, pe cel ce *se duce*, cum e gîndul, cum e norul, cum e dorul : „Tîlcul florilor nu-i rodul, / tîlcul morții nu e glodul. / Tîlcul flăcării nu-i fumul, / tîlcul vetrei nu e scrumul. / Tîlcul frunzei nu e umbra, / tîlcul toamnelor nu-i bruma, / dar al drumului e dorul, / tîlcul zărilor e norul, / *ducăușul*, călătorul".

Presiunea lui *jucăuș* — fără îndoială, covîrșitoare — s-a exercitat pe două planuri. Ne gîndim, în primul rînd, la faptul că, exceptînd opoziția sunetelor inițiale (*j—d*), structura sonoră a celor doi termeni este, în rest, identică. Pe de altă parte — lucru cu totul semnificativ —, *ducăuș* se contaminează, se îmbogățește și se nuanțează cu anumite note semantice ale „modelului" său. Am spune chiar că, în organizarea lingvistică a derivatelor în discuție — *jucăuș* și *ducăuș* —, sufixul *-uș* păstrează și actualizează reminiscențe ale valorii sale diminutivale, despre care am mai amintit. Interferența și con-fuzia aceasta de valori conferă cuvîntului nostru o coloratură și un farmec aparte, sporind considerabil puterea de seducție a imaginii finale din poezia citată : „Tîlcul zărilor e norul, /*ducăușul*, călătorul" . . .

F

FABRICĂ

Indiferent ce cale a urmat pînă să ajungă în românește, neologismul *fabrică* purcede, în ultimă instanță, din latinescul *fabrica*, înzestrat, acesta din

urmă, cu o puzderie de sensuri. Mai apropiate de cel actual erau următoarele : „prelucrare a unui metal“ ; „atelier“ ; „cuptor“. Cel mai cuprinzător şi, totodată, mai general era acela de „creaţie“, „construcţie“, căci în latina tîrzie, *fabrica mundi* însemna ... „facerea lumii“, iar *fabrica navium*, „construcţie de corăbii“ ! ...

Mai interesant ni se pare, însă, faptul că, în latineşte, *fabrica* era un derivat de la substantivul *faber*, cu genitivul *fabri* „muncitor“, „meşteşugar“, „fierar“. O înţeleaptă zicere rîmleană sună aşa : „Quisque fortunae suae *faber*“, adică : „Fiecare este *faurul* propriului său destin“. Dealtfel, din *faber*, cu acuzativul *fabrum*, limba noastră a moştenit pe *faur* „meşter care lucrează metalele, în special fierul“ ; „fierar“ : „Deci să porunceşti domnia-ta *faurilor* să bată degrabă o sută douăzeci de potcoave“ (Sadoveanu, *Fraţii Jderi*). Iată, acum, un text de o savoare sui-generis, din Ţichindeal : „Care nu e *faur*, se miră cum *faurul* vara ... toată ziua tupăneşte cu ciocanul“. *Faur* şi-a alcătuit un lung şi interesant şirag de derivate : sinonimul *făurar*, femininele *făuriţă* (de la *faur*) şi *făurăreasă* (de la *făurar*), diminutivul *făurel* ; apoi, *făurărie* „atelierul *faurului*“ cu sinonimul — care place nespus — *făurişte* : „Ajunseră la *Faurul pămîntului*. Aici, cum descălecară, se închise în *făurişte*“ (Ispirescu).

Atît *faur* cît şi derivatele înşirate pînă acum sînt simţite, de noi, ca elemente arhaizante sau, în cel mai bun caz, regionale. Dobîndind sensuri figurate, au devenit şi au rămas uzuale verbul *a făuri* „a crea, a înfăptui, a construi“ („masele *făuresc* istoria“) şi *făuritor* „creator“ („Caragiale a creat personaje care supravieţuiesc *făuritorului* lor“).

Revenind, acum, la latinescul *fabrica* : verbul corespunzător era *fabricare*, pe care îl regăsim, aidoma, ca neologism în româneşte. Dar româna l-a şi moştenit pe *fabricare*, cu o „deviere“ semantică surprinzător de frumoasă şi de sugestivă : *a fereca* ! Faptul se explică prin „amănuntul“ material că, în rînduielile sclavagismului roman, *faurii*, în *făurăriile* lor, *făureau* cătuşe cu care aveau să fie *ferecaţi* sclavii !

Scanned with OKEN Scanner

În lumina acestui „detaliu", ce nouă adîncime capătă versul eminescian : „În lanțuri de imagini *duiosul vis să-l ferec*, / Să-mpiedic umbra-i dulce de-a merge-n întunerec" . . .

FOC

Descoperirea *focului* rămîne, fără doar și poate, una din cele mai spectaculoase cuceriri ale minții omenești, chiar dacă omul modern — beneficiarul atîtor cîștiguri ale tehnicii — nu-i mai percepe, exact, măreția. Totuși, mitul lui Prometeu — ferecat de stînci și ciugulit de vultur pentru că dăruise omului *focul* — vorbește cu puteri sporite sensibilității și fanteziei noastre : „Într-un avînt sălbatic te-ai dus pînă la stele / Și te-ai întors, aprinsă, cu una dintre ele". De bună seamă, de la *amnar, iască, opaiț* — pînă la *neon*, urcă un drum care măsoară și însoțește istoria civilizației însăși. Bucurîndu-se din plin de toate avantajele acestei civilizații, nu uităm farmecele *focului*, vrăjmașul vrăjmașilor noștri de moarte : întunericul și frigul, în toate ipostazele lor. E destul să se înfiripe, din trei găteje, o flăcăruie, pentru ca trupurile să se dezmorțească, bezna să se destrame, iar oamenii să-și deschidă — unul altuia — sufletele, către desfătările povestirii și ale prieteniei ; căci unul dintre rosturile cele mai nobile ale *focului* este : *să adune*. Cuvîntul *cămin* — cu sunet atît de intim — vine dintr-un termen care, în latinește, însemna „cuptor", adică „foc", iar străvechiul *vatră* este sălașul nu al *focului* numai, ci și al lui „acasă", al satului, al țării, al omeniei (v. *Vatră*).

Drumul de la cîmpie la codru și de la șes spre munte — la iernatic sau în bejenie — brăzdează trecutul poporului nostru. Dar *drumul* cere *popas*, iar *popasul* — *foc* cere : „—Ș-ajungînd au scos amnarul,

au scos cremene și iască / Ca s-aţîţe *foc* în codru, să se-ntindă s-odihnească". Vorbește, în fragmentul citat — din poemul eminescian *Călin Nebunul* —, un cunoscător și pricepător al datinilor acestui pămînt : *focul* trebuie să vegheze, necurmat, somnul drumeţilor trudiţi, iar cel rostuit să-i hrănească flacăra, dacă-l lasă „să se potoale", este vrednic de cea mai aspră pedeapsă (să i se pună „capu-n poale", cum zice, mai departe, poetul).

Marii noștri scriitori înfăţișează cu de-amănuntul c e r e m o n i a l u l *focului,* cu o precizie, o minuţie și o artă incomparabile. Așa procedează, de pildă, Sadoveanu, mai cu seamă în evocările sale istorice. Iată cum i se pregătește lui Nicoară Potcoavă sălaș de odihnă (începutul capitolului *Popas la apa Moldovei*) : „Mai întâi s-a întîmplat minunea care bucură pe călătorii singuratici de mii și mii de ani. Dintr-o bucată de criţă cît degetul cel mic și dintr-o zburătură de cremene neagră, Caraiman a prins o scînteuţă într-un firișor de iască, și din acea scînteuţă, mult mai mică decît semincioara de mac, c-un meșteșug pe care puţini muritori îl cunosc, a aprins *focușor* slăbuţ din cîteva vreascuri mărunte și mușchi uscat, după care au izbucnit limbile de aur ale pojarului, cel dintâi Dumnezeu al oamenilor".

Socotim că, dintre definiţiile prin care învăţaţii s-au străduit să prindă esenţa făpturii umane, lipsește cel puţin una : Omul este singura ființă care ştie taina și cunoaște puterile *focului.* De aceea, Mowgli — eroul lui Kipling din *Cartea Junglei,* pui de om rătăcit și crescut printre fiare — reușește să le domine, cu spaima *focului.* Sălbăticiunile — cu toate că povestitorul le atribuie harul, omenesc, al graiului, ca și Sadoveanu, în *Nopţile de Sînziene* — nu cutezau să rostească n u m e l e *focului.* Nici cele mai puternice și mai spăimîntoase, cum era pantera cea neagră, prietenă și reazim lui Mowgli : „Bagheera numea *focul Floarea roșie* și nimeni din junglă nu i-ar spune *focului* pe adevăratul său nume. *Focul* înspăimîntă de moarte toate animalele care scornesc mii de lucruri în legătură cu el".

Simbolul *focului* — ca străjer şi apărător al omului — este admirabil evocat în finalul povestirii *Revolta dobitoacelor*, de V. Voiculescu . . . Omul abia intrase în adevărata lui eră, scăpărînd prima scînteie şi reuşind să-şi aducă în bătătură cîteva din sălbăticiunile, acum îmblînzite, ale pădurii ; cînd acestea, răzvrătite împotriva lui, hotărîră să-l piardă. Ajunse la sălaşul omului, înainte de a tăbărî asupră-i ca să-l sfîşie, priviră, hulpav, prin gura cheii. Dar, ceea ce zăriră acolo, înăuntru, le şi zminti din nesăbuita lor hotărîre, le îngrozi şi le puse pe fugă : „Omul izbi două pietre, şi din mînă ţîşni deodată flacăra unui fulger ce înspăimînta animalele în nopţiile de furtună. Lumina ajunsese din ce în ce mai puternică şi-l îmbrăca tot într-un văzduh aprins, nesuferit ochilor de fiară. Deasupra lui, tavanul parcă se făcuse străveziu şi se răsfrîngeau prin ele stelele, iar *o frîntură din soare* veghea liniştită la căpătîiul omului“ . . .

. . . „Frîntura aceasta din soare“ arde, de-a pururi, în vatra omenirii.

G

GLIE

Cum era şi firesc, datorită însemnătăţii pe care o are, în viaţa omului, „obiectul“ denumit, substantivul *pămînt* dezvoltă, în româneşte, o amplă serie de sinonime, echivalente semantice ale diferitelor lui sensuri : *humă, glie, glob (terestru), loc, lut, sol, teren, tină, ţară, ţărînă, ţinut, uscat* (substantiv) etc. Dintre acestea, neologismele *(glob, sol, teren)* — fără a fi surghiunite de pe teritoriul poeziei (Eminescu :

„Vezi un rege ce-mpînzește *globu*-n planuri pe un veac / Cînd la ziua cea de mîine abia cuget-un sărac") — au, totuși, un sunet mai „neutru", mai „sec", mai potrivit exigențelor limbajului științific. Astfel, o instructivă carte de lingvistică — apărută în 1968, la Editura științifică — se intitulează „Ce limbi se vorbesc pe *glob*", iar o ramură a geologiei aplicate — *pedologia* (în greceşte *pedon* înseamnă „pămînt") — „stabileşte sisteme de clasificare și principii raționale de folosință, ameliorare și dirijare a fertilității solului".

Ceilalți termeni ai seriei se bucură de o largă difuziune, apărînd curent în limba operelor literare : „Iubirea e stăpîna lumii / Și sufletul de foc al *humii*" (Dan Botta). Iată un text — remarcabil ca valoare artistică — în care *pămînt* alternează cu *țărînă*, cedînd acestuia din urmă unul din sensurile sale : „M-am întors la plug și mi-am îndemnat vitele către brazda cealaltă. Apoi, după ce-am pus plugul *în pămînt*, i-am lăsat coarnele să-mi joace în voie și-am început să urmăresc *forfota țărînii* pe care o răscolea și o răsucea cormanul. Mergeam în urma plugului, cu capul *în pămînt*, aplecat, concentrat asupra unui singur lucru, asupra *țărînii*" (Ion Lăncrănjan, *Cordovanii*).

Alternanța sinonimelor este, dealtfel, unul din procedeele predilecte ale poeziei. Iată cum evocă Arghezi, în *Cîntare omului*, „măreața sărbătoare" a ridicării „din pulberi" : „Privirea ta tîrîșă și-mpiedicată-n *tină* / Primi din depărtare întîia ei lumină, / / Și-o dată dezlegată de mîl și de *țărînă*, / Ajunse scrutătoare, senină și stăpînă". Procedeul ne întîmpină și în poemul *Chemarea înălțării*, din același ciclu : „De-o fire cu *țărîna* dar dezlegat de *lut*, / Ai început o lume din nou de la-nceput". În alte cazuri, însă, rotirea, pe spații înguste, a unor termeni diferiți, dar cu aproape același sens, este una din expresiile posibile ale insistenței : „după ce lumina soarelui prinde puteri și se face mai dulce — se trezesc și ierburile din amorțeală, pe rînd, tresărind ușor, ici și colo, dezlipindu-se încet de *pămînt*, de *țărînă*, de *tină*" (Lăncrănjan).

Scanned with OKEN Scanner

Se desprinde însă, din lanțul termenilor înșiraţi mai sus, unul pe care — mai abitir decît pe oricare altul — l-au îndrăgit poeţii. Chiar dicţionarele așează, în dreptul lui, menţiunea *poetic*, iscînd întrebarea dacă, nu cumva, există și termeni *ne-* sau *antipoetici*. Hugo și Baudelaire, la francezi, Arghezi, la noi, au demonstrat, prin însăși opera lor, că orice cuvînt — chiar din zonele mai „joase", mai periferice ale vocabularului — poate căpăta „drept de cetate" în poezie. Dar, pentru asta, „Cuvîntul beat, căzut sub masa tavernei, trebuie sculat de jos și trezit cu parfume, în care condeiul a pus și un strop de amoniac, și încins pe frunte cu dunga unui fir de nimb" (Tudor Arghezi). Totuși, existența sinonimelor p o e t i c e nu poate fi tăgăduită. Fiecare limbă dispune de un număr limitat de termeni care, — prin alcătuirea lor fonetică, prin reprezentările nuanțate și, uneori, difuze pe care le stîrnesc, prin, în fine, întrebuinţarea lor mai rară — beneficiază de un randament stilistic superior. Se încadrează aci : *a adásta, aură* („adiere"), *flamură, lucoare* („lumină"), *iezer, năier* („luntraș"), *strună, suleget* („subţiratic"), *taină, tărie* (cu sensul : „boltă") etc. ; „Apele-n *iezer* — ce caste ! / Roagă tu norii — *s-adaste*" (Blaga). Aci se rînduiește, în chip firesc, *glie* — recurent în poezia veacului, poate și pentru faptul că sugerează, mai pregnant decît *pămînt*, r o d n i c i a. Substantivul este *feminin*, iar observaţia — valabilă pentru multe limbi (lat. *tellus*, rus. *zemlia*, germ. *Erde*, franc. *terre*, ital. *terra*) — nu poate fi trecută cu vederea. Iată o strofă revelatoare din poemul lui Goga, *Plugarii* : „În coapsa grăitoarei mirişti / Devreme plugul vostru ară. / E primăvară pe cîmpie / Și-n ochiul vostru-i primăvară. / Blînd tainele vi le desface / *Din sînu-i milostiva glie* / Căci toată floarea vă cunoaște / Și toată frunza ei vă știe".

La Nicolae Labiș, *glie* — termen dominant — apare de obicei la plural. În viziune poetică, *glia* este simbolul germinaţiei universale, căci, din laboratoru-i adînc, ea trimite în lujere, trunchiuri și trupuri sevele tari ale vieţii : „Cresc albe flori din *a gliilor sucuri*, / Cad din văzduh sure flori de ninsoare. /

/ Cresc *din pămînt* albe flori și te bucuri, / Cad din văzduh sure flori și te doare".

Poemul *gliei* l-a scris însă un prozator. Autorul *Cordovanilor* — aspru roman al pămîntului — îi urmărește viața de cînd dă colțul ierbii și pînă în tîrziul toamnei : „... Prin septembrie, cîteodată chiar prin octombrie, sînt zile senine și călduțe. În zilele acelea *glia-i grea de mulțumire*, cum sînt grei strugurii de must în anii cei buni, și-i mîndră ca o nevastă tînără care vrea să-și arate pruncul, rodul dragostei, lumii întregi..."

GREU

În ciuda opoziției lor semantice, a n t o n i m e l e — care, datorită priceperii și muncii conferențiarului Marin Bucă, de la Facultatea timișoreană de filologie, au fost, în sfîrșit, adunate într-un dicționar — se atrag și se „cheamă" în conștiința lingvistică a vorbitorilor. *Viață* și *moarte*, *bine* și *rău*, *frumos* și *urît* — ca și atîtea altele — sînt perechi de cuvinte ale căror componenți se „deșteaptă" și se stîrnesc, în mintea noastră, unul pe altul.

Atracția lor reciprocă este atît de puternică, încît ele se pot influența nu numai în planul sensului, ci și în acela al f o r m e i, adică al alcătuirii sonore. Exemplul cel mai edificator este acela al cuplului de adjective latinești *levis* „ușor" și *gravis* „greu". De la acesta din urmă avem neologismul *grav* (vai de oamenii care, fiind totdeauna *gravi*, uită virtuțile r î s u l u i), cu derivatele *a agrava*, *gravitate*, *gravidă* (formă de masculin... n-are !). Dubletul m o ș t e n i t — corespunzător lui *grav*, — este, în românește, *greu*. Pentru a-i explica originea, nu putem purcede de la *gravis*, ci trebuie, fără doar și poate, să admitem că în latină exista, alături de *gravis*, un dublet fonetic *grevis*, neatestat, a cărui

vocală radicală *(e)* a fost „chemată“ de sunetul identic din structura fonetică a antonimului *(levis)*. Nu e cazul să insistăm aci ; menționăm, totuși, că și în alte limbi romanice există termeni — mai mult sau mai puțin asemănători, din punctul de vedere al sensului, cu românescul *greu*, care nu pot fi explicați decît pornind de la o formă latinească *grevis* (și nu : *gravis*).

Deși au, în ultimă instanță, aceeași origine, dubletul împrumutat — *grav* — a selectat, cum se întîmplă, de obicei, în asemenea cazuri, numai sensurile a b s t r a c t e. Putem, deci, spune despre o *problemă* că este *grea* sau *gravă* — cu nuanțele semantice de rigoare — dar, nici într-un caz, nu vom zice despre un *rucsac* că este . . . *grav* ! Constelația de sensuri ale dubletului moștenit *(greu)* ne apare — cum este și firesc — mult mai cuprinzătoare. Ne vom mărgini, în cele ce urmează, numai la sensurile lui p o e t i c e, pentru motivul că, acolo, în poezie, cuvintele — datorită ambianțelor contextuale atît de neașteptate, în care sînt obligate să se așeze — își învederează și-și dăruiesc disponibilitățile semantice.

În versurile din *Călin* „Pe deasupra de prăpăstii sunt zidiri de cetățuie / Acățat de pietre sure un voinic *cu greu* le suie“, Eminescu păstrează, termenului, sensul său uzual, sinonim cu *anevoios* (ca adverb). Dar în versurile „Peste flori ce cresc în umbră, / Lîngă ape, pe potici, / Vezi băjenii de albine, / Armii *grele* de furnici“, epitetul nostru își dilată sensul, iar „sinonimul“ *împovărat* nu redă, decît imperfect, zîmbetul ușor ironic, mai mult îngăduitor, cu care poetul însoțește alaiul minusculelor gîze . . . Definiția „dicționărească“ începe să devină neputincioasă odată cu versurile „Iară cornul plin de jale / Sună dulce, sună *greu*“. Oare a asocia pe *greu* — din acest context — cu „răscolitor“ nu este o prea mare cutezanță ? Se adaugă, acum, versul prin care Cătălina descrie privirea lui Hiperion : „Dar ochii mari și *grei* mă dor . . .“. *Greu* înseamnă, aci, „pătrunzător“ ? E tare puțin . . . Versul care tulbură cel mai mult, din această perspectivă, este unul aparținînd poemului postum *Memento mori*, mai precis

episodului Greciei : „Se-nserează și apune *greul soare-n* văi de mite". De data aceasta, „definiția" trebuie să se convertească în . . . comentariu. În miezul zilei, soarele este, pentru privitorul lui, o masă difuză, de orbitoare lumină. În amurg, însă, contururile lui devenind nete, el pare a atîrna pe linia zării și, în felul acesta, astrul, gata să apună, trimite către noi sugestia p o n d e r i i sale . . .

Nu am reușit — de fapt, nici nu ne-am propus — să istovim, aci, disponibilitățile semantice ale cuvîntului analizat. Ceea ce am fi dorit să fi reieșit, la capătul acestei încercări, este că — la porțile Poeziei — trebuie să întîmpinăm, cu sfiiciune, Cuvîntul . . . Și — cu sentimentul *Greului*. Dar, mai bine, să-l lăsăm pe poet să se rostească : „*Greu* e totul, timpul, pasul, / — *Grea*-i purcederea, popasul. / *Grele*-s pulberea și duhul, / *Greu* pe umeri chiar văzduhul. / / *Greul cel mai greu,* mai mare / Fi-va capătul de cale. / Să mă-mpace cu sfîrșitul / Cîntă-n vatră greierușa : / Mai ușoară ca viața / E cenușa, e cenușa". Așadar : tot ce rîvnim să rămînă, după noi, durabil stă sub semnul *greului*. Dar cîntecul „greierușei" nu este unul deprimant. Căci confruntarea cu *greul*, înfruntarea și, cîteodată, biruirea lui dă noimă vieții.

IEZER

Printre dragile cuvinte românești nu cunoaștem multe care să ne trimită gîndul atît de departe și, mai cu seamă, atît de sus — în vastele spații alpine

— ca *iezer*. Eminescu este poetul l a c u l u i, pentru, poate, lumina sonoră a termenului, a cărui vocală accentuată — *a* — are cel mai mare grad de „apertură", adică, este cea mai deschisă : „Și dacă stele bat în lac, / Adîncu-i luminîndu-l / E ca durerea mea s-o-mpac / Înseninîndu-mi gîndul". Sau : „Stă castelul singuratic oglindindu-se în *lacuri* / Iar în fundul apei clare doarme umbra lui de veacuri" *(Scrisoarea IV)*. Poezia *Freamăt de codru* începe cu asemenea versuri, care, parcă, s-ar dori spuse pe șoptite : „Tresărind scînteie *lacul* / Și se leagănă sub soare ; / Eu, privindu-l din pădure, / Las aleanul să mă fure / Și ascult de la răcoare / Pitpalacul". În viziunea artistică eminesciană, *lacul* este o f i i n ț ă vie, dar, singură, iar àcele lunii, cercetîndu-i adîncurile, sporesc acest sentiment al izolării : „Iată *lacul*. Luna plină / Poleindu-l îl străbate, / El, cuprins de-a ei lumină, / Simte-a lui singurătate". *Lacul* lui Mihai Eminescu este s t ă p î n i t de codru, căci ideea de așezare în s p a ț i u — printr-o substituție gramaticală care, depășind meșteșugul, vestește harul — cedează locul ideii de p o s e s i u n e : „*Lacul codrilor* albastru / Nuferi galbeni îl încarcă . . .".

În schimb, poetul l a c r i m i i — îi plăcea să asocieze, fonetic, acest cuvînt de numele satului ardelean, *Lancrăm*, unde se născuse —, ne referim, de bună seamă, la Lucian Blaga, a fost, totodată, și poetul i e z e r u l u i, adică al *lacului înalt*, de pe munte. Era și firesc să fie așa, căci copilăria și-a petrecut-o în umbra vîrfurilor *Șurianu* și *Pătru* (cine o fi fost acest *Pătru*, care i-a lăsat, muntelui, numele, nu vom ști, din fericire pentru nemarginile închipuirii noastre, niciodată ! . . .). În apele limpezi și perfid liniștite ale *iezerului* se oglindește, pentru o clipă numai, chipul femeii iubite, pe care zborul „adus" al rîndunicii o „stînge" : „Îmi place să te văd făptură clară / Răsfrîntă-n apa *iezerului* cînd / O rîndunică-n zbor adus / Oglinda apei sparge, lunecînd. / Dacă eu nu, atuncea cel puțin / Această apă să te frîngă / Această undă să te farme, / Să te stîngă, să te stîngă". Elipsa

verbului din propoziția „Dacă eu nu, . . .“ vădește s f i a l a poetului de a întrebuința — despre „făptura clară“ a dragostei sale — verbe și pronume ale d u r e r i i, cum sînt *să te frîngă, să te farme, să te stîngă.* Facă asta apa, unda . . .

Printr-o metaforă, care uluiește prin frumusețea ei, *iezerului* i se zice, în grai popular, *ochi de mare.* Marea „privește“, astfel, cerul, mai de sus, mai de aproape. Numai Lucian Blaga putea să deslușească tîlcul tulburător al acestei expresii. Citățm din *Hronicul și cîntecul vîrstelor,* o splendidă autobiografie parțială, a primului pătrar de veac, dintr-o existență închinată poeziei și gîndului, care — din păcate — nu a fost prea lungă : „Mai înaintam cîțiva pași și-n fața noastră sub creștetul boltit al Șurianului, într-o adîncitură, se întindea *oglinda netedă a iezerului.* Acesta era așadar *ochiul de mare* ! „E ca și cum Marea ar avea *un ochi în vîrf de munte* !“ — așa îmi tălmăceam eu cuvîntul. În apa *iezerului* prundul se deslușea ca-n aer. Dar fundul se adîncea treptat, pentru ca la o anume depărtare să pară că nu mai este fund, și că *iezerul* are legături cu o Mare ! . . .“.

Imaginea aceasta — cîștigată din graiul pe cît de vechi, pe atît de expresiv al poporului nostru — îl obsedează pe poetul din Lancrăm. Căci : „În pîlnia muntelui *iezerul* netulburat / *ca un ochi* al lumii, ascuns s-a deschis . . .“.

Mai există, însă, ca sinonim parțial al lui *iezer,* substantivul, de origine maghiară, *tău.* Zicem : p a r ț i a l, pentru că, prin altul din sensurile sale, el echivalează, semantic, cu „băltoacă“. Astfel, unul din personajele lui Budai-Deleanu „Se gînfă ca broasca în *tău*“ (!). Dacă există cuvinte cu „simbolism fonetic“, atunci structura sonoră a substantivului *tău* învederează, în cel mai înalt grad, cum alcătuirea de sunete a unui cuvînt poate sluji, pregnant și nuanțat, ideea pe care el o comunică. Omonimul lui *tău* „iezer“ — pronumele posesiv („copilul *tău*“) — nu „vatămă“ cu nimic fantezia noastră. Raportată, însă, la

sensul de „iezer“, suita de sunete *t-ă-u* sugerează ideea de adîncime trăită, de înălțime și de singurătate . . .

Dialog imaginar, bazat pe joc de cuvinte : „Cine-i *tăul tău ?*“ . . . *Tăul tău* este „făptura clară“ și iubită, cu care te confunzi și în care te răsfrîngi, precum *Cerbul* lui Lucian Blaga, în apa *iezerului* de munte : „De sete ars, cum tremură în totul / ajuns la *iezer* — cerbul ! Dar abia / atinge apa mulcomă cu botul. / Din luciul albăstriu, precum e fierul, / sorbind, cu grije-alege, parc-ar vrea / să bea ușor, din apă numai cerul“.

ILUZIE

Etimologic, *iluzia* (neologism romanic : franc. *illusion*) este un „joc“ al fanteziei. Într-adevăr, în latină există un verb *ludo, ludere,* cu supinul *lusum* : „a (se) juca“. Cu ajutorul prefixului *in-,* latina și-a creat un nou verb : *illudo* „a-și bate *joc* (!) de cineva“. *Illusio* — de unde franc. *illusion,* rom. *iluzie* — a însemnat, la început, „bătaie de *joc*“. Nu intrăm în amănunte referitoare la mutațiile semantice suferite de cuvînt. E destul să amintim că printre sinonimele sale se rînduiesc „închipuire“, „nălucire“, „amăgire“, „himeră“. Cît prețuiesc aceste „jocuri“ ale gîndului aflăm de la un moralist francez din veacul al XVIII-lea : „Natura a hotărît ca *iluziile* să fie comune înțelepților și nebunilor, pentru ca cei dintîi să nu fie prea nenorociți din pricina înțelepciunii lor“ (Chamfort, *Maxime și cugetări*).

Chiar așa stînd lucrurile — sau poate tocmai de aceea — poezia romantică și-a apropriat termenul, căci el poartă în sine sugestia *visului,* fie el neîmpli-

Scanned with OKEN Scanner

nit, fie el amăgitor : „Stoluri, stoluri trec prin minte / / Dulci *iluzii*. Amintiri / Țîrîiesc încet ca greieri / Printre negre, vechi zidiri“ (Eminescu, *Singurătate*).

Lingvistic, în jurul substantivului *iluzie* roiesc — sumedenie — termeni congeneri : *a (se) iluziona* cu infinitivul său lung substantivizat, *iluzionare ;* apoi *iluzionism, iluzionist, iluzoriu.* De aceeași rădăcină latinească *lud-* (exprimînd acțiunea „jucării“) se leagă neologismul romanic *aluzie :* cine „face o *aluzie*“ „se joacă“, într-un anume sens, cu interlocutorul său, întrucît el nu-și rostește fățiș și răspicat gîndul, ci și-l înmlădie șerpuitor, pe poteci „jucăușe“, fără să-l exprime deplin. Menționăm, de asemenea, verbul neologic *a eluda* (lat. *eludere*, franc. *éluder*) „a ocoli, a evita intenționat, a trece sub tăcere“. Ni se pare vrednic de interes amănuntul că, la origine, în latină, *eludere* era un termen profesional, din limbajul gladiatorilor, însemnînd „a scoate din *joc*“ ! (Adică : „a triumfa în arenă“ !). În fine, *preludiu* semnifică, etimologic, „antejoc“, „pregătire pentru joc“ și s-a specializat, cum se știe, în domeniul muzicii, dar, cu sensuri figurate, a străbătut și dincolo de teritoriul strict al zînei Euterpe. Verbul corespunzător — *a preluda* (franc. *préluder)* — era foarte solicitat de poeții veacului trecut, mai cu seamă de Vasile Alecsandri.

Ciudățenia este că, de la aceeași rădăcină, latina a extras numele . . . școlii : *ludus !* Or, în antichitate (și nu numai atunci), școala numai „joacă“ nu era. Într-una din *Satire,* Horațiu numește pe învățătorul său *plagosus,* adică „făcătorul de vînătăi“, vorba lui Creangă. Legătura dintre *ludus „școală“* și *ludo* „a (se) juca“ se explică prin litotă și antifrază. Fenomenul nu este singular.

În fața „iluziei deșerte“ (Eminescu) stă, neînduplecat, Adevărul. Spune un gînditor al vechimii : „Este mai bine ca, întemeiat pe adevăr, să învingi o *iluzie,* decît, întemeiat pe o *iluzie,* să te învingă adevărul“ (Epictet).

Scanned with OKEN Scanner

L

LAMURĂ

„. . . ceea ce e între noi acum, lămurit în foc, e o creangă de aur, care va luci în sine, în afară de timp".

(Sadoveanu)

Adăugînd la teme nominale (substantive sau adjective) sufixul *-i (-î)*, cu sau fără concursul prefixului *în- (îm-)*, româna obține numeroase verbe noi de conjugarea a IV-a : *a cîntări* (de la *cîntar*), *a goli* (de la *gol*), *a izvorî* (de la *izvor*), *a împăduri* (de la *pădure*), *a vorbi* (de la *vorbă*). În toate cazurile de mai sus, legătura dintre derivate și substantivele care constituie baza derivării este evidentă pentru oricine. Lucrurile se complică, însă, atunci cînd, odată cu derivarea, se ivesc nuanțe suplimentare sau neprevăzute deplasări de sens. Astfel, *a se codi* este format de la . . . *coadă*, dar, datorită procesului de abstractizare suferit de verb, vorbitorii pierd sentimentul „intimității" lingvistice dintre cele două cuivnte. La fel de șubrede sînt, astăzi, punțile semantice între *a hotărî* („a decide") și *hotar* sau între *a scuti* („a dispensa de anumite îndatoriri") și *scut*. Cîtă vreme verbul a păstrat sensul concret al substantivului, apartenența amîndurora la aceeași rădăcină a rămas transparentă, cum se vede din unele texte de limbă veche : „*H o t a r ă l e* lor, marea cea mare *hotăra*". Această relație de solidaritate se întunecă treptat, pe măsură ce sensul derivatului se depărtează de acela al cuvîntului

de bază, ca urmare a extensiei semantice și a abstractizării.

Printre cele mai interesante cazuri de acest gen se rînduiește acela al verbului *a lămuri*. El se bucură, în româna actuală, de o mare răspîndire, circulînd cu mai multe înțelesuri, dintre care mai des întîlnit este acela, abstract, de „a explica, a da explicații". Consolidate sau constituite în ultimele decenii, îmbinările *a lămuri pe cineva* și *muncă de lămurire* au ajuns să facă parte din fondul frazeologic curent. Un alt sens, mai concret, al cuvîntului — acela de „a se deslușî, a se distinge" — ne întîmpină în descrierea peisajului selenar din *Scrisoarea IV* : „Și cu cît lumina-i dulce tot mai mult *se lămurește*, / Cu-atît valurile apei, cu-atît țărmul parcă crește" (Eminescu). O nuanță asemănătoare — de data aceasta în domeniul percepției acustice — o învederează participiul-adjectiv : „Tîrgușorul se liniștea în lumina tristă a serii de toamnă, cîmpiile adormeau împrejur odată cu zgomotele *nelămurite*" (Sadoveanu).

Ne apropiem, astfel, de valorile semantice — foarte concrete, cu totul deosebite de cele actuale — pe care cuvîntul nostru le dezvăluie în limba veche. Într-adevăr, atît verbul cît și participiul său *(lămurit)* aveau, la început, o circulație extrem de restrînsă, desemnînd acțiunea de a curăța metalele nobile și de a le izola, cu ajutorul focului, de corpurile străine. Iată un fragment revelator, din *Divanul* lui Dimitrie Cantemir : „Zlătariul cu cît mai mult în oală fiiarbe aurul, cu atîta *mai lămurit* iasă" (adică : „mai pur"). Se pare că acest sens s-a păstrat pînă tîrziu, de vreme ce dicționarele noastre îl ilustrează cu un citat din secolul trecut : „Argintarul lucrează argintul, *lămurindu-l* prin foc". Oricum, Sadoveanu își însușește, din „limba veche și-nțeleaptă", cuvîntul, așezîndu-l în structura unei comparații care nu se uită. Este vorba de o hotărîre, pe care Ștefan Vodă o ia după ceas de cumpănă : „Deci precum *se lămurește* în cuptor aurul și argintul, așa *s-a ales* în inima măriei sale gîndul cel bun" *(Frații Jderi)*.

Cum se explică, oare, sensul acesta concret, întrebuințat, la început, aproape exclusiv, cu referire

Scanned with OKEN Scanner

la procesul de prelucrare rudimentară a metalelor nobile ? Explicația o găsim în existența, odinioară, a substantivului de origine latină *lamură* — astăzi cu totul necunoscut majorității vorbitorilor, ca atîția alți termeni din fondul vechi al vocabularului — de la care provine verbul *a lămuri*, întocmai ca *a doini* de la *doină*. Dicționarele definesc *lamura* drept : „Partea cea mai bună, mai curată, mai aleasă dintr-un lucru ; floarea, fruntea unui lucru". Se citează, ca ilustrative, expresiile *lamura grîului, lamura făinii* etc. : „Umblau albinele la cules și strîngeau la știubeie *lamura florilor*" (Sadoveanu). Mai sugestiv este crîmpeiul următor, în care expresia subliniată devine termen de referință : „Comisul Simion avea încă în el, *ca o lamură de miere*, dulceața ceasului de sară, din ajun, cînd avusese iar lîngă sine pe copila lui Iațco" (Sadoveanu, *Frații Jderi*). În postuma *Tu mă privești cu marii ochi*, Eminescu folosise deja, cu valoare metaforică, aceeași expresie : „Vorbirea ta mi-i *lamură de miere*". Așa stînd lucrurile, *curat ca lamura*, fără vreun determinant, devine un superlativ al inocenței, al neprihanei : secvența „suflete *curate ca lamura*" îi este familiară lui Sadoveanu. Prin extensie, marele prozator reține termenul ca o metaforă a „cvintesenței", sugerînd, prin ea, nobila rîvnă a lui Alecsandri de a prelucra *Miorița* și de a extrage, din minereul textului frust, aurul gîndirii și al sensibilității populare : „Din nou, în acest leagăn al baladelor, mă simțeam uimit de înțelegerea de mare poet a lui Alecsandri. Căci el, întăia oară, a auzit sunînd silabele misterioase ale Mioriței, urmărindu-le din vale în vale, din ecou de vînt în ecou de bucium ; el le-a recunoscut forma fină și mlădioasă, *alegînd lamura* ei din variantele tufoase și imperfecte, pînă ce-a statornicit-o în forma ei pură de juvaer" (*Anii de ucenicie*). Sadoveanu manifestă, dealtfel, o adevărată slăbiciune față de acest cuvînt străvechi, temei al atîtor metafore memorabile. Nu putem încheia fără a pune la îndemîna cititorilor un fragment din *Viața lui Ștefan cel Mare*, unde autorul — referindu-se la povestea din bătrîni, transmisă de Cantemir, cu privire la Dragoș Vodă și la „capauca" lui, Molda, pierită în apa

Scanned with OKEN Scanner

care i-ar fi veşnicit numele *(Moldova)* — restabileşte echilibrul dintre documentul istoric şi legendă, căutînd să le concilieze într-o viziune proprie, care este aceea a poeziei : „Nu sînt realităţi numai clădirile de piatră şi petecile de hîrtie ; mitul păstrează eternităţii *lamura* sufletului generaţiilor. Ceea ce au crezut bătrînii şi ceea ce vor crede copiii noştri, desfătaţi de vis, e un adevăr pe care nu-l vor putea înlătura oamenii prea serioşi. Nici un argument nu poate sta mai presus de o frumuseţă. Deci îmi păstrez legătura cu cei care dorm în acest pămînt şi nu lepăd cele relatate de Cantemir".

Un cuvînt „banal" şi tocit — cum pare verbul *a lămuri* — se luminează şi întinereşte sub ochii noştri, dacă îl reaşezăm în albia lui firească, de unde îl răzleţiseră veacurile.

A LANSA

Am crezut o vreme că verbul *a lansa* şi substantivul corespunzător *lansare* — metafore curente în limbajul marilor şantiere *navale* ale ţării — sînt nepotrivit întrebuinţate cu strictă referire la întîmpinarea unei cărţi cu eventualii ei cititori. Noua metaforă — peregrinată dintr-un domeniu profesional *(marina)* într-altul *(viaţa literară)* — ni s-a părut şi, cîtva, ni se pare, încă, riscată. Retractînd, am zis apoi : constructorii (dacă se numesc Manole sau Solness) şi poeţii — mai larg spus, scriitorii — au, cel puţin, o trăsătură comună : nevoia *făptuirii,* aşadar, a *gestului nemuritor.* Pe de altă parte, *a lansa o navă* sau *a lansa o carte* înseamnă — în sensurile figurate pe care expresiile citate, dar mai ales a doua, le comportă ! „a le *(navă* sau *carte)* trimite *mării*", adică . . . Bîntuit de această formulă (de bună seamă, a doua),

am încolțit-o din punctul de vedere al etimologiei, căci *a lansa*, la obîrșii, are un singur sens : „a azvîrli o *lance*“. „Ce dulce *lance* este o carte“, mi-am zis atunci. Gîndind așa, mi s-a ivit în dulcele căuș al amintirii una dintre cele mai frumoase balade ale ultimelor decenii : Tînărul și-a pierdut iubita. Mergînd la înțeleptul țării, sfat să afle, acesta îl îndeamnă ca, dacă puternică este rîvna lui de a-și regăsi fata, atunci să îndrepte cutezătoarea-i *săgeată* (*suliță, lance*) către . . . soare : „Se împlîntă prima săgeată / La vîrful pomului secvoia, / Și încă tot înaripată, / Dar se întoarse înapoia / Cu aripioara sfîrtecată . . .“. Există, atunci, *lănci* de pripas, traduceți : „*lansări* de izbeliște“ ? Nu. Căci îndrăgostitul de opera sa, de *oamenii* căreia ea îi este menită, va proceda aidoma cu eroul baladei lui Tudor George : În clipa cînd prima *lance*, istovită de zbor, se va clătina în văzduh, el o va sprijini cu alta, și cu alta, și cu alta, dîndu-i noi puteri ale pămîntului, pînă cînd lungul alai al *lăncilor*, înnădite și rezemate una pe alta, va ajunge la soare ! . . . „Și-astfel, prelung înlănțuite, / Săgețile acelei suliți / De dorul inimii iubite / Zburau în soare, croind uliți, / Nu se mai frîng, nu cad sleite“.

„Carte frumoasă, cinste cui te-a scris“ . . .

LUCEAFĂR

Așa numește poporul nostru stelele foarte mari : planeta *Venus*, *Vega*, din constelația Lirei — aflată la 26 de ani-lumină de noi —, *Aldebaran*, din constelația Taurului, nume arab cu o rezonanță specifică poeziei. Așa ne-am deprins, de la o vreme, să numim și o altfel de „stea“, cea mai luminoasă din cîte s-au ivit, vreodată, în curgerea vremii, pe cerul poeziei românești : Eminescu.

Scanned with OKEN Scanner

Luceafăr este un cuvînt de origine latină — *lucifer* — compus din rădăcinile *luc-* și *fer-* care înseamnă, adunate, „purtător de lumină". În latină, ca și în limbile romanice, procedeul „compunerii" — atît de caracteristic rusei, maghiarei, germanei — era puțin productiv. Poate tocmai de aceea poezia îl exploata : *mare navigerum* („marea, *purtătoare de corăbii*"), la Lucrețiu, în „Invocația către Venus", care deschide *Poemul Naturii,* sună aproape eminescian ; la alt poet întîmpinăm expresia *bellum mortiferum* „războiul aducător de moarte". Tot la Lucrețiu, în același episod, și chiar în același vers, pămîntul este numit *frugifer,* adică „purtătorul de grîne".

Prima rădăcină din *lucifer* („luceafăr") o aflăm în multe cuvinte românești, fie moștenite din latină, fie împrumutate, mai tîrziu, din limbile romanice : „Poate de mult s-a stins în drum, / În depărtări albastre, / Dar raza ei de-abia acum / *Luci* vederii noastre". Dacă *a luci* este moștenit, în schimb, *a străluci* este format pe teren românesc. Prefixul *stră-* (din latinescul *extra-!*) conferă verbului căruia i se antepune o valoare intensivă. Ea este mai evidentă în cazul participiului-adjectiv *strălucit,* pe care, însă, vorbitorii nu îl mai leagă, așa cum firesc ar fi, de verbul său („a străluci"). Aninat unor teme nominale, *stră-* echivalează cu un indice al superlativului : *străbun, strămoș, strănepot, străvechi* sînt, în această privință, edificatoare.

De la aceeași rădăcină latinească *luc-*, limba veche a păstrat substantivul *lucoare* („lucire, strălucire"), pe care îl aflăm, nu o dată, la Sadoveanu : „Am început a desluși cărările din trestii. Apoi mi s-a deschis luciu larg, rumenit de cea dintîi *lucoare* a zorilor" *(Nada Florilor).* Adjectivul corespunzător — *luced,* din latinescul *lucidus* — este utilizat de Budai-Deleanu, în *Țiganiada :* „. . . o zi fără nor și *lucedă*" („senină, luminoasă"). Dubletul neologic — *lucid* — s-a abstractizat complet în românește : „Gîndește *lucid,* pînă și în clipele de febră" (Camil Petrescu). Sînt, într-un fel, raportabile la aceeași rădăcină *luc-* și cîteva nume proprii : *Lucia, Lucian,* de pildă. Au fost, la început, nume care se dădeau, în

Scanned with OKEN Scanner

latină, pruncilor dăruiți lumii „la cea dintîi *lucoare* a zorilor“ . . .

„*Luceferi*, ce răsar / Din umbră de cetini, / Fiindu-mi prieteni, / O să-mi zîmbească iar“.

M

MAI

Este un lucru cunoscut că — în cadrul, atît de cuprinzător, al vocabularului — se stabilesc, nu o dată, între cuvinte, „afinități“, fie la nivelul sensului (cazul s i n o n i m e l o r), fie la nivelul formei (cazul o m o n i m e l o r). Una din cele mai interesante și mai ample „serii“ omonimice din limba română este constituită din patru termeni, a căror alcătuire sonoră (*m-a-i*) figurează în titlul acestui articol. De bună seamă, o coincidență „voită“ îndreaptă pe cititor către unul singur dintre componenții seriei, adică spre acela care denumește „a cincea lună a anului“. Dar lui i se mai alătură încă trei și ne propunem să stăruim, foarte pe scurt, asupra fiecăruia.

1. În versurile lui Eugen Jebeleanu „Cît va *mai* arde inima / te voi păstra în mine“, *mai* este adverb (din lat. *magis*) și se potrivește, ca înțeles, cu *încă*. Valorile adverbiale ale lui *mai* sînt pe cît de numeroase, pe atît de nuanțate. Nu e cazul să insistăm. Vom adăuga doar că în limba veche și populară *mai* însemna „mai mult“. „Sunetele armelor și răsunul coardelor de arc *mai iubiia* decît glas de alăute“ —

glăsuiește un text de odinioară (Moxa). Însoțind verbele *a plăcea* și *a voi*, prin Transilvania și Banat, *mai* le conferă, acestora, înțelesul de „a prefera" : „Tuturor *le-au mai plăcut* pacea" ; „Și *mai voiesc* viiața să-și piiardă decît numele cel de omenie". (Texte aparținînd lui Gheorghe Șincai și, respectiv, lui Dimitrie Țichindeal). Una din cele mai curente întrebuințări ale adverbului în discuție o aflăm în faptul că el participă la formarea „gradelor de comparație". O șugubeață zicere populară sugerează, concentrat, că nu e bine să-i ostenim pe cei dragi printr-o prezență asiduă : „*Mai* răruț, *mai* drăguț".

2. Ca substantiv neutru, *mai* „ciocan", „unealtă de bătucit pămîntul" etc. provine tot din latinește *(malleus)*. Iată o „rețetă" populară pentru crăpatul butucilor : „Lemnului i se face o despicătură cu toporul, și în despicătură se pune icul („pana"), bătîndu-se apoi, cu o muche sau cu *maiul*" (Tudor Pamfile, *Industria casnică la români*). În literatură, termenul se constituie, nu o dată, în element de comparație : „Se întoarse cu greu și ridică mîna, *mare cît un mai*, cu frînghioarele vinelor puternic reliefate" (Titus Popovici, *Setea*).

3. În jumătatea de nord a țării (afirmația nu trebuie măsurată cu . . . centimetrul), *mai* — substantiv neutru, împrumutat din maghiară *(máj)* — este sinonim popular pentru *ficat* : „De-abia mă mișc, mi s-o umflat *maiul* cît o bute" — zice unul din eroii lui Titus Popovici. Poate nu va fi lipsit de interes să amintim, în treacăt, că sinonimul „literar" *ficat* nu provine de la substantivul latin cu sens corespunzător *(iecur* „ficat"), ci de la adjectivul *ficatum*, derivat, în latinește, de la *ficus* „smochină". Mari amatori de ciudățenii culinare, romanii savurau mîncarea denumită *iecur ficatum*, adică „ficat (iecur) cu garnitură de smochine". Substantivul a dispărut, iar adjectivul a luat asupra sa sensul determinatului său. Cazul nu e unic.

4. Întrebuințat numai la singular, *mai* denumește „a cincea lună a anului" (lat. *maius*). În latină, termenul se explică pornind de la numele străvechii divinități italice Maia, mama lui Mercur, simbol al primăverii. Sinonimele populare ale lunii *mai* poartă

în ele sugestia erupției vegetalului ; *florar, frunzar, prătar* ... Nu departe de luna lui *mărțișor* (cuvîntul e derivat de la *mart*, numele străvechi, de obîrșie latină, al lunii *martie*), *mai-florar* sporește făgăduințele *prierului* (aprilie), vestind, totodată, pîrga, împlinirea întru rod, a *cireșarului* (iunie). Minunile *florarului* — grele de tîlcuri pentru drumurile omenirii — sînt zugrăvite de Nicolae Labiș într-un splendid poem, intitulat *În mai*, din care citățm : „Lacom torc crengile seva subțire, / Crengile tremură fără oprire, / Cerul deasupra se-apleacă mai tare, / Pomu-n suavă durere tresare. / Și-n zori, în văzduhul umed și pal, / Pomii își scutură-n vînt cu mirare / Ritmice grupuri de foc vegetal, / Perlele florilor scăpărătoare".

1 Mai — prima zi a *florarului* — a devenit, de mai bine de 8 decenii, sărbătoarea Muncii, ziua solidarității internaționale a muncitorilor de pretutindeni. La *arminden*, adică la 1 Mai, potrivit unui obicei care coboară din străvechime, oamenii ies la cîmp, își împodobesc casele cu verdeață și sădesc pomi. Este un gest pe care ei îl săvîrșesc cu privirea și cu gîndul îndreptate spre viitor. Căci, nu peste mult, pomii dau rod. Și umbră. Iar rodul lor, umbra lor rotată bucură pe copii. Și pe nepoți.

MEREU

Pentru a reda extensia nelimitată în timp, româna dispune — ca în multe alte împrejurări — de o amplă serie sinonimică, organizată din cuvinte moștenite, formate pe teren românesc sau împrumutate la nivele istorice diferite. Astfel, *(de-a) pururi (purure, pururea)* ni s-a transmis, după toate probabilitățile, din substratul autohton ; *întruna, totdeauna* sînt realizate în românește, din elemente moștenite

din latină ; *în (pe) veci, veşnic* provin — cu excepţia prepoziţiilor *(în, pe)* — din slavă ; *necontenit, necurmat, neîncetat, nesfîrşit* sînt, de fapt, participii prefixe cu *ne- ; mereu* pare să fi fost împrumutat din maghiară ; iar *etern, peren* (lat. *perennis),* din *per* „prin“ şi *annus* „an“, întrebuinţat mai cu seamă în botanică : *plante perene, ierburi perene ; permanent, perpetuu* sînt, toate, neologisme romanice. Unele din cuvintele înşirate mai sus au corespondente substantivale (*veşnic—veşnicie ; etern—eternitate*) sau adjectivale (Eminescu : *eterna pace*) ; altele — cele mai multe — sînt adverbe propriu-zise *(pururi, totdeauna).*

Exprimînd cam acelaşi lucru, sinonimele menţionate păstrează, fiecare, un sunet distinct, valorificat, adesea, în poezie. La Eminescu — în versurile căruia terminologia „timpului“ are o frecvenţă atît de ridicată — revenirea componentelor seriei amintite pare firească. Citabilă, în acest sens, este poezia *Cu mîne zilele-ţi adaogi,* unde, în spaţiul numai cîtorva strofe, se perindă patru sinonime *(pururi, mereu, în veci, etern*), iar cel dintîi ni se înfăţişează în trei din variantele sale *(de-a pururi, pururi, purure*). Necesităţi stilistice sau prosodice determină, uneori, alternanţa sinonimelor chiar în cuprinsul unui singur vers : „*Pe veci* pierduto, *vecinic* adorato !“.

Printre termenii seriei sale, *mereu* are o situaţie oarecum specială, vrednică de toată atenţia. Într-adevăr, avînd, în româna modernă, valoare strict adverbială (Eminescu : „Dar tot *mereu* gîndesc cum ne iubirăm, / Minune cu ochi mari şi mînă rece“), cuvîntul funcţiona, odinioară, şi ca adjectiv, cu un feminin *mereie.* Pe de altă parte, pe lîngă înţelesul t e m p o r a l, comun cu cel modern, *mereu* cumula, în trecut, ca adjectiv, şi o seamă de valori semantice s p a ţ i a l e, detectabile în citate ca următoarele : „Dorul mîndrei şi cu-al meu / De s-ar face *pod mereu,* / De-aici pînă la Braşeu, / Să treacă mîndra şi eu“. Sau : „Cîtu-i *dealul de mereu,* / Nu-i bade frumos c-al meu / Nici în sat, nici în oraş, / Numa-n şcoala de la Blaj“. În sfîrşit : „Atîta cîmpul cu otavă înverzia, cît ochilor . . . tot o *tablă* de zmaragd *meree* a fi să părea“ (Cantemir). În aceste exemple — ca şi

în alte situații, între care nu trebuie omisă expresia *codri merei* din *Ursita* lui Hasdeu — *mereu* comportă sensul de continuitate spațială. Cunoscător avizat și sensibil al textelor vechi, Sadoveanu a aflat acolo expresiile *codri merei, păduri mereie,* pe care — investindu-le cu semnificații stilistice inedite — le-a transferat în cîteva locuri ale operei sale : „Din Cîmpulung pînă în Vrancea umblau pe plaiuri și costișe, în poieni de *codri merei,* turmele păstorilor. Spre toamnă coborau la iernatic, lîngă bălți și limanuri" *(Baltagul).* Sau : „Iar foile moarte ale toamnei trecute ne foșneau sub pași. Pe alocuri, de pe piscuri, vedeam cerul înalt pînă la munți, și văi depărtate în alte *păduri mereie* și afunde" (*Focul*). Nuanța spațială este, aci, întărită de cel de-al doilea epitet : *afunde.* Dealtfel, tot în povestirea *Focul,* la o distanță de numai cîteva pagini, expresia *codri merei* este „tălmăcită", în dialog, cît se poate de deslușit : „— . . . Avem *codri nesfîrșiți* împrejurul nostru și nu mă lasă să fac foc, băiete, înțelegi tu ?". În vremuri de restriște, oamenii vechimii aflau, în *codrii merei,* adăpost statornic. Acolo erau ademeniți și împuținați vrăjmașii țării, care lesne se rătăceau și se răzlețeau prin bungeturi : „Ștefan-Vodă a luat obicei să-și facă taberele sale aicea la noi, pentru niște gînduri anumite ale măriei sale. Aicea, ai noștri oșteni în leafă și slujitori de țară ne mișcăm cu ușurință și-n voie, cunoscînd cotloanele, rîpele, rătăcănile, ascunzătorile, printre niște *codri merei* pe care nici noi nu-i cunoaștem întru totul lui tot ; pe cînd o oaste străină, cum ar fi ordiile ismailitenilor, nu poate umbla fără primejdie prin asemenea loc".

Acest sens — învechit — al cuvîntului nostru este definit, în dicționare, după cum urmează : „Care se întinde unul după altul, fără întrerupere, care este continuu, neîntrerupt ; mare, întins, vast". Definirea termenului dintr-o perspectivă strict spațială ni se pare — cel puțin în cazul lui Sadoveanu — exclusivistă. Nu vrem să spunem că este „searbădă" — căci o bună definiție dicționărească nici nu poate rîvni să fie altfel — dar, oricum, ea sărăcește expresia sadoveniană de unul din tîlcurile ei esențiale. De bună seamă, în limba veche — așa cum arată textele epo-

Scanned with OKEN Scanner

cii — *codri merei* echivala, semantic, cu *codri nesfîrșiți*. Dar, pentru cititorul modern, deprins cu semnificația de astăzi — adică : t e m p o r a l ă — a epitetului, expresia dobîndește o incontestabilă valoare stilistică, rezultată tocmai din pendularea între cei doi „poli" semantici ai cuvîntului. Întrepătrunderea și „confuzia" sensurilor prilejuiește o stare de tensiune emoțională aparte, pe care o trăim, de obicei, în fața poeziei. Iată un fragment revelator din romanul *Nicoară Potcoavă* : „— Acolo, în fundul zării, mai mult către ochiul drept decît către ochiul stîng, au fost odinioară *codri merei de stejar*. Erau de cine știe de cînd, de la zidirea lumii".

Planurile se intersectează și se tulbură, într-o atmosferă de autentică poezie, sporită de cadența — gravă — a silabelor : *códri meréi de stejár . . .* Imaginea nesfîrșirii în spațiu se îmbogățește cu sugestia dăinuirii.

Geografia devine Istorie.

MINĂ

„Tu dai căldură și inimă . . .".

(Emil Isac, *Minerul*)

Undeva, în *Arhanghelii*, Agîrbiceanu abordează — din perspectiva vremii cînd l-a scris (1913) — problema pasionantă a relațiilor dintre om și obiectul muncii sale : „E o legătură mai puternică între țăran și holdele de grîu și de porumb decît între miner și vîna de aur". Cert este că „holdele de grîu și de porumb" se răsfață în dreapta lumină a soarelui, în timp ce „vîna de aur" o ascunde întunericul, vrăjmaș al omului și al făptuirii. Nu altfel gîndea, după două

decenii, Geo Bogza, care semnează, în 1935, aceste rînduri : „Fiecare muncă are extenuările ei, sudoarea ei de sînge. Dar ceea ce e deosebit în viața minerilor, tragic deosebit, e că munca lor trebuie să se împlinească sub pămînt".

Mină este un neologism romanic, împrumutat din franceză *(mine)* : „. . . viziunea de ansamblu a *minei* este gigantică și uluitoare" (Bogza). Sinonimele mai vechi sînt *baie* și *ocnă* (Bogza : „*Mina* sau *baia*, cum îi spun oamenii"). După atestările din cele mai bune dicționare, cuvîntul pare să fi pătruns în română la începutul veacului trecut. De cele mai multe ori, este însoțit de precizări determinative : „Am coborît întîia oară într-o *mină de aur* la 6 februarie 1935" (Bogza). Termenul are un omonim — tot neologic — *mină* „înfățișare", expresie a feței : „Fata încercă să-și facă o *mină* surîzătoare, dar lacrămile îi jucau încă în ochi" (Jean Bart). Îmbinarea „a avea *mină* bună (rea)" sună nițeluș pretențios.

Pentru că, de cîtăva vreme, se acordă, pe bună dreptate, o însemnătate sporită problemelor de cultivare a limbii naționale, este nimerit să lămurim relația exactă între *miner* și *minier*, care sînt, nu o dată, întrebuințate anapoda, unul în locul celuilalt. *Miner* este numai substantiv, provenit, cu adaptările fonetice de rigoare, din franc. *mineur* (ca *boxer* din *boxeur*, *șofer* din *chauffeur*) : „în adîncimea întunericului geologic se ivesc lămpile *minerilor* : ca niște stele între hotarele infinite ale universului" (Bogza). Sau : „— Vă salut, *mineri* din Valea Jiului, și prin voi salut *minerii* din lumea întreagă" (idem). În schimb, *minier* (franc. *minier*) este numai adjectiv : *bogății miniere, exploatare minieră, industrie minieră, localități miniere*. „Familia lingvistică" a termenilor discutați se întregește cu : *minereu, a mineri, minerit* . . . La aceeași rădăcină aparține *mineral*, cu liota derivatelor sale. Legătura dintre *mineral* și *mină* — destul de subțire în procesul comunicării — devine evidentă în texte ca următorul, tot din Bogza : „Hunedoara nu e singurul loc în adîncimea căruia s-au păstrat enorme *bogății minerale*". „Familia semantică" a lui *mină* cuprinde și pe *zăcămînt* : „Puțin

după 1840, cînd s-au descoperit în Valea Jiului primele *zăcăminte de cărbuni,* începe agitata ei istorie socială“ (Bogza). Relaţia etimologică cu *a zăcea* nu mai este, pentru vorbitori, transparentă. Ea se luminează, însă, în primele pagini ale cărţii a IV-a *(Unitatea naţională)* din acel monument peren al istoriei şi al prozei noastre artistice, care se cheamă *Românii supt Mihai-Voievod Viteazul* : „Apoi, în tot locul, dai de rîuri mari, cu nume armonioase, a căror unde port aurul. În pîntecele acestor munţi *z a c* (!) comorile minerale cele mai bogate şi mai felurite din Europa . . .

Astfel este ţara Ardealului“.

MÎNĂ

De la o vreme, în învăţămîntul nostru de toate gradele, circulă din ce în ce mai des cuvîntul *atelier.* (Scurtă digresiune, nu lipsită de interes : în franceză, de unde l-am împrumutat, *atelier* însemna, odinioară, „morman de aşchii“. Iniţial, termenul denumea, aşadar, rezultatul unei activităţi manuale : dulgheria. Mai surprinzător — dar, din punct de vedere ştiinţific, fundamentat — poate să pară amănuntul că atît substantivul vechi românesc *aşchie* cît şi neologismul *atelier* purced în ultimă analiză — pe căi diferite, presărate cu tot felul de „accidente“ . . . fonetice — din aceeaşi îndepărtată sursă latină : *assis* „scîndură“ ! . . .)

Noua orientare a învăţămîntului românesc trezeşte în amintire un mare adevăr, esenţializat într-o singură propoziţie : „Inteligenţa urcă de la *mîini* la cap“. Nu am descoperit cine a formulat această zicere lapidară, atît de bogată în implicaţii educative şi sociale. Ştim însă că vechii greci cugetau aşa : „Omul este fiinţa cea mai înţeleaptă, fiindcă are *mîini*“.

Rolul și importanța *mîinii* în constituirea speciei umane înseși și, mai tîrziu, în devenirea istorică a omului a fost imens. Într-un fragment din *Dialectica naturii* — devenit pe bună dreptate celebru —, după ce înșiră cîteva, numai, din strălucitele izbînzi ale „Născocitorului" (cum ar spune Arghezi), care, smulgîndu-se din împletirea cu țărîna și din cătușele naturii maștere, se răzvrătește cu toată ființa, cu toate puterile împotriva ei, Engels formulează următoarea încheiere : „. . . Și toate acestea omul le-a realizat în primul rînd și în special cu ajutorul *mîinii*".

Fie că strînge unealta sau dalta, arcușul sau condeiul, fie că săvîrșește fapte ale muncii, ale artei sau ale afecțiunii, *mîna* adună — la marginea ființei noastre : în palmă, în degete, în unghii — lumina, căldura, neastîmpărul creației.

Mîna este o podoabă. Iar Stihuitorul nu pregetă s-o cînte : „Presimt : / *frumoase mîni,* cum îmi cuprindeți astăzi cu / căldura voastră capul plin de visuri, / așa îmi veți ține odată / și urna cu cenușa mea. / / Visez : / *frumoase mîni,* cînd buze calde-mi vor sufla / în vînt cenușa, / ce-o s-o țineți în pălmi ca-ntr-un potir, / veți fi ca niște flori, / din care boarea-mprăștie — polenul. / / Și plîng : / veți fi încă așa de tinere atunci, *frumoase mîni*" (Blaga).

Terminologia trupului omenesc este aproape în întregime de origine latină. Iată cîteva exemple, pornind de la creștet la . . . vale : *păr, cap, frunte, ureche, față, ochi, nas, gură, limbă, dinte, măsea, barbă* (de unde : *bărbie* !), *umăr, piept, braț, pumn, deget, unghie.* Se adaugă : *piele, carne, os, coastă, inimă, sînge, trunchi* — acesta din urmă sinonim parțial cu *trup* (de origine veche slavă) și *corp* (neologism romanic). Toate substantivele înșirate mai sus fac parte din „fondul principal de cuvinte" al limbii noastre — alcătuiesc, adică, nucleul vocabularului —, caracterizîndu-se printr-o remarcabilă frecvență, în procesul comunicării, printr-o mare stabilitate de-a lungul veacurilor, „compensată", însă, prin bogăția derivatelor, prin multiple posibilități de angajare frazeologică. Cele mai multe sînt

foarte vechi și în latină, făcînd parte din fondul ei de bază și avînd origine indoeuropeană.

Mînă este moștenit din latinescul *manus*. De obicei, *a* latin accentuat urmat de *n* devine în românește *î*. Astfel, substantivele *cîne, lînă, pîne, sînge*; verbele *cînt, frîng, plîng*; adverbul *mîne* etc. purced, toate, de la cuvinte latinești, în alcătuirea fonetică a cărora lui *î n* îi corespunde de fiecare dată *a n*. De exemplu: etimoanele celor trei verbe citate (*cînt, frîng, plîng*) sînt *canto, frango, plango*! Dacă, în derivate sau compuse, *a* latinesc, în situația amintită, nu s-a alterat, e semn că termenii respectivi n-au fost moșteniți, ci sînt împrumuturi relativ recente. Să se compare, din această perspectivă, *canin* și *cîne*; *lanolină* (din *lana* „lînă" și *oleum* „ulei"!) și *lînă*; *panificație* și *pîne*; *sanguin* și *sînge*; *cantată* (de Bach) și *a cînta*; *fracție, efracție, fractură, fragil* și *a frînge* etc. Reîntorcîndu-ne, acum, la *mînă*, reiese clar că *manual* — atît ca substantiv (*manual de geografie, de algebră* etc.) cît și ca adjectiv (*lucru manual*) — nu poate fi moștenit din latină, ci este un împrumut latino-romanic tîrziu. Numărul neologismelor de acest fel, mai cu seamă cuvinte compuse, în al căror prim termen identificăm latinescul *manus* (sub formele *man-*, *mani-* sau *manu-*) este imens. Bunăoară, substantivul *manuscris*, al cărui ultim termen a fost românizat (*scris*). Corespondentul latinesc figurează pe frontispiciul celei mai prestigioase reviste românești de istorie literară: *Manuscriptum*, al cărei director fondator a fost Perpessicius, neistovitul cercetător și editor al *manuscriselor* eminesciene.

MÎNDRU

În limba latină, însușirea „mîndriei" — cu o vădită nuanță peiorativă — era exprimată prin adjectivul *superbus* „trufaș, semeț, orgolios". Ultimul

din șirul celor șapte regi legendari ai Romei — renumit tocmai pentru „trufia“ sa, care a și căşunat prăbuşirea autocraţiei şi instituirea republicii în anul 510 (?) înaintea erei noastre — ar fi fost, potrivit tradiţiei, *Tarquinius Superbus*. Este vrednic de atenţie detaliul că, la început, epitetul în discuţie — derivat de la *super* „deasupra“ — avea înţeles concret : „cel de deasupra“ ; ulterior, s-a dezvoltat şi s-a impus sensul moral : „trufaş, orgolios, dispreţuitor“. În limbile romanice, neologismul corespunzător şi-a pierdut nuanţa peiorativă din latină, ba, dimpotrivă, a ajuns sinonim cu „grandios, impunător, măreţ“ (Gherea : „acel monument *superb* şi genial, care se cheamă poezia populară“), redînd, îndeobşte, ideea de frumuseţe superlativă : „Se luminează de ziuă. Un soare *superb* anunţă dimineaţa“ (Al. Sahia). George Călinescu — şi, după el, alţii, cu mai puţină, însă, îndreptăţire — îşi îngăduia să restituie, livresc, neologismelor *superb* şi *superbie* valorile lor semantice originare : „trufaş“, „trufie“. Iscusit pricepător în ale latinei, Coşbuc procedase aşijderi în puţin cunoscutul său poem *Volos, preot dac* : „Ba sînt dărmaţi *superbii zei* / Şi geme vîntul peste ei / Şi urlă fioros“.

Superb — neologism latino-romanic — nu a fost *moştenit* de română, care l-a înlocuit cu un vechi împrumut slav : *mîndru*. În veacul al XVI-lea, *mîndru* păstra încă sensul etimonului său, însemnînd „înţelept“, ca în următorul text din Coresi, în care el intră în raport de antonimie cu „nebun“ : „aceştia oameni *nebuni* (sînt) şi nu *mîndri*“. Sau, cu valoare substantivală : „Unde-s *mîndrii*, unde-s cărturarii, unde-s *înţelepţii* ?“. În „Cîntecul a XI“ din *Ţiganiada* lui Ion Budai-Deleanu, *mîndre legi* înseamnă, de bună seamă, „legi *înţelepte*“. Mai tîrziu, *mîndru* devine sinonim parţial cu „demn“ (Caragiale : „Era prea *mîndră* ca să se plîngă“), dar şi cu „trufaş“ („se ţine *mîndru*“), şi, mai cu seamă, cu „frumos, minunat“ : „o *mîndră* crăiasă“ *(Miorița)*, „*mîndre* nunţi de crai“ (Coşbuc, *Nunta Zamfirei*), „Dragi mi-erau *mîndrele* dealuri, de după care-mi zîmbeau zările“ (Creangă, *Amintiri din copilărie*). Pentru Bălcescu

Scanned with OKEN Scanner

— ca și pentru noi toți — țara Ardealului, privită de „Pe culmea cea mai înaltă a munților Carpați", rămîne „o *țară mîndră* și binecuvîntată între toate țările...". Cu această ultimă accepție, adjectivul nostru revine curent în limbajul poetic, de pildă la Eminescu, în *Luceafărul* : „Și apa unde-au fost căzut / În cercuri se rotește / Și din adînc necunoscut / Un *mîndru* tînăr crește" și în strofa finală a uneia dintre cele mai... mîndre postume, elegia *Apari să dai lumină* : „Dar te cobori, divino, pătrunsă de-al meu glas, / *Mai mîndră*, tot *mai mîndră* la fiecare pas". Limba populară reține și nuanțează acest sens : prin substantivizare, *mîndru, mîndră* — și, deopotrivă, derivatele lor diminutivale — devin sinonime cu „iubit, iubită", bucurîndu-se, cum se știe, de o foarte mare circulație și în poezia populară : „Cîte stele-s de cu seară / Toate suie și coboară. / / Numai steaua *mîndrului* / Șade-n dealul Clujului". Nu va surprinde pe nimeni amănuntul că frecvența formei corespunzătoare de feminin este incomparabil mai mare : „Unde-i *mîndra* cu doru / Nu poți ara cu plugu, / Că s-anină plugu-n dor..." ; „Trage *mîndra* cu geana, / Să se legene iarba. / Trage *mîndra* cu ochiu, / Să se legene codru". Urmărind, pe cerul nopții, drumurile de taină ale lunei, întîmpinările ei cu norii, sfielile, atunci, ale luminii și apoi, iarăși, recele triumf al strălucirii depline, poetul popular regăsește — proiectate pe cerul fanteziei sale — drumurile și întîmplările *mîndrei*, dîndu-le glas în versuri care ating strunele intime ale simțirii : „Nu știu, luna pe cer merge, / Ori *mîndra* la izvor trece, / / Ori luna s-a-ntunecat, / Ori *mîndra* s-a supărat / / Pe drăguțul ei din sat. / Nu știu, luna învechește, / / Ori *mîndra* se vestejește. / Nu știu, luna e de vină, / / Ori *mîndra* nu vrea să vină". Repetițiile ternare sînt, în asemenea cazuri, obișnuite : „Iubește, *mîndră*, -ntr-o seară, / Să-ți fie pînă la vară ; Iubește, mîndră, -ntr-o zi / Să-ți fie pîn' vei trăi ; / Iubește, *mîndră*, -ntr-o noapte, / Să-ți fie pînă la moarte.

Mîndru este concurat, în folclor, de înseși diminutivele sale : *mîndrior, mîndrulean, mîndruț* etc.,

cu corespondentele lor feminine, care iarăşi se bucură, cum este şi firesc, de o circulaţie mai mare : „— Unde mergi bade-n cocie ? — La cosit, soro Marie, / Să cosesc fruniza căpşunii, / Să iubesc *mîndruţa* lumii“.

Revenind la adjectivul *mîndru*, în sensul său obişnuit, vom aminti că de la el porneşte, se dezvoltă şi se nuanţează o amplă şi variată serie sinonimică, învederînd, încă o dată, bogăţia şi pitorescul lexicului românesc : *fudul, încrezut, înfumurat, îngîmfat, ocoş, semeţ, trufaş* etc. Se adaugă neologismele *arogant, infatuat, orgolios, vanitos*. Cu singura excepţie a lui *mîndru* — care, printr-unul din sensurile sale, este sinonim parţial cu „demn“ — toate celelalte sînt încărcate cu evidente nuanţe peiorative. Pentru că bunul simţ detestă infatuarea şi pe cei cărora, vorba lui Budai-Deleanu, le place a se „gînfa ca şi broasca-în tău“.

MUGUR

Mugur aparţine fondului autohton, preroman al limbii noastre. Gingaşa întruchipare vegetală pe care el o denumeşte sugerează eterna primenire a firii, puterile sevelor urcate din temeiurile gliei. Pruncii înşişi sînt — într-un anume sens — *muguri* . . . De aceea, fără doar şi poate, cel mai duios dintre poeţii Ardealului, Ştefan Octavian Iosif, punctează cu refrenul *Mugur, mugur, mugurel* „Cîntecul de leagăn“ şoptit fiicei sale Corina : „Hai, odor, hai, păsărică, / / Dormi, o, dormi, fără de frică, / Să te-alinte / Moş cuminte / Şi să-ţi cînte-ncetinel : / *Mugur, mugur, mugurel* . . .“ De la *mugur*, româna şi-a plăsmuit unul din verbele primăverii : „Uite, codru-*nmugureşte*, /

/ *'Nmugurește*, înverzește, / Doru-n mine se trezește". Cu valoare adjectivală, participiul acestui verb revine adesea în opera celui mai iscusit tălmăcitor al naturii : „Din livezile *înmugurite*, din grădinile cu flori, veneau adieri pline de miresme" (Sadoveanu).

Un sinonim regional al lui *mugur* este *pup*, care dezvoltă și sensul de „boboc" : Mi-ai fost *pup de trandafir* / Acum ești creangă de știr". Termenul — împrumutat din limba sîrbă — este curent în folclorul bănățean, cum se vede din următorul crîmpei de dialog, desprins din „Culegerea" întocmită de osîrdnicul profesor caransebeșan N. Mihuța : „Mîndră, *pup de trandafir*, / lasă-mă să-ți rup un fir. / — Rupe, bade, cît îi vrea, / Trandafir din creanga mea. / Rupe, bade, trei și patru, / Că tot mi le rupe altu". Corespunzător verbului *a înmuguri* este derivatul *a împupi*, care ne întîmpină, și el, în poezia populară, ca în acest suav îndemn al poetului anonim : „Creșteți flori și *împupiți* . . .".

Este interesant că *pup* „mugur" intră în relație de omonimie cu persoana I singular a verbului *a pupa*, sinonim familiar pentru *a săruta* : „Tu mă urăști ! Mi-o spune chiar / Gurița, frumușica ! / Întinde-mi-o s-o *pup* măcar, / Și nu-ți mai cer nimica" (Șt. O. Iosif) ; „Onufrei al meu, iubite, / Vin la neica să te *pup*" (Coșbuc). Seria omonimică în discuție sporește cu interjecția *pup*, imitînd cîntecul pupezei, „ceasornicul satului" din teiul amintirilor, care i-a cășunat atîtea belele lui Nică : „Și numai ce-o auzeai vara : Pu-pu-*pup* ! Pu-pu-*pup* ! des-dimineață, în toate zilele, de vuia satul". Sîntem convinși că, în limbajul hîtru al lui Creangă, verbul *a pupa* — în episodul cu pupăza — n-are nimic de a face cu „a săruta", ci este derivat de la interjecția *pup*. Textul de mai jos nu lasă nici o îndoială : „mă abat pe la teiu, cu gîndu să prind pupăza, căci aveam grozavă ciudă pe dînsa ; nu numaidecît pentru *pupat*, cum zicea mama, ci pentru că mă scula în toate zilele cu noaptea-n cap din pricina ei".

Scanned with OKEN Scanner

MUNȚII

Din timpuri imemoriale, oamenii acestui pămînt au îndrăgit *munții*. În vastele goliști alpine, urcînd cu turmele la „iernatic", se regăseau — an de an, la „văratic" — păstorii transhumanți din veac, purcești din toate cele trei provincii istorice românești. Doinind și *dorind (muntele* este sălașul *dorului* și al nostalgiei), acești oameni ai străvechimii au cutreierat crestele și plaiurile Carpaților, durînd așezări nevremelnice la *poalele* lor. „Poalele *munților*", „creierul *munților*", „măruntaiele *pămîntului*" . . . Trei metafore personificatoare, trei nivele în imensul spațiu vertical. *Ființa* covîrșitoare a *muntelui* țîșnește și crește năprasnic din glia pe care el *o străjuie*, rezemînd cerul pe umeri : „Priveam fără de țintă-n sus — / Într-o sălbatică splendoare / Vedeam Ceahlăul la apus, / Departe-n zări albastre dus, / Un uriaș cu fruntea-n soare, / *De strajă țării noastre pus*" (Coșbuc). Un istoric al antichității îi numește pe aborigeni „Daci *montibus* inhaerentes", adică „Dacii aninați de munți" ! Expresia — devenită proverbială — trimite iscoada gîndului către Sarmizegetuza. Către „Țara" Hațegului. Către Retezat. Către Orăștie. Așezări și ținuturi doldora de istorie și de legendă : „Înrădăcinată-n *munte* cu trunchi lungi de neagră stîncă, / Răpezită nalt în aer din prăpastia adîncă, / / Sarmisegetuza-ajunge norii cu-a murilor colți" (Eminescu). Întregul episod al Daciei — din postuma eminesciană *Memento mori* — se desfășoară în umbra ocrotitoare *a munților*. Ei îl întîmpină pe „Zamolx" „prin drum de nouri", clătinîndu-și codrii, zguduindu-și și rostogolindu-și stîncile : „Astfel arcul nalt din ceruri el îl urcă cu grandoare. / *Munții* lungi își clatin codrii cei antici, și-n răsunare / Prăvălesc de stînci căciule, salutînd întunecat". Căpeteniile dace sînt bărbați „nalți *ca brazi de munte*, tari ca și săpați în stîncă". La ospățul din urmă („Cupele — țeste de dușman") ei se hotărăsc, cu semeție, morții : „Vor

mai bine-o moarte crudă decît o viață sclavă / Toarnă-n țestele mărețe vin și peste el otravă / Și-n tăcerea sînt-a nopții ei vorbesc, ciocnesc și rîd".

De la Grigore Ureche și Cantemir, pînă la Alecu Russo, Calistrat Hogaș și Mihail Sadoveanu, Șt. O. Iosif *(Icoane din Carpați, Doina :* „Se tînguiesc / Tălăngi pe căi, / Și neguri cresc / Din negre văi, / Plutind pe *munți* . . ."), Eminescu, V. Voiculescu și Tudor Arghezi, Bălcescu și Geo Bogza, clasicii noștri au rostit, în limpezi silabe latine, *lauda muntelui dac. Cartea Oltului* este, deopotrivă, o *Carte a muntelui* („Semeți, implacabili, de netrecut, apar *Carpații* la miazăzi, umplînd cu fruntea lor naltă toată bolta cerului") . . .

„Sus, în vîrful *muntelui,* La curțile *dorului*" — sună un distih popular, din care Blaga a extras titlul uneia dintre culegerile sale de versuri. „Împărăția dorului" s-a statornicit, așadar, în vastele singurătăți alpine, pe-un picior de plai, pe-o gură de rai . . . Dar *munții* sînt, deopotrivă, însăși *vatra istorică* — sacră — a poporului român. „Proclamația lor către întregul univers" (Geo Bogza) sună așa : mîndrie și demnitate, statornicie, dăinuire, aspru urcuș, îndîrjită răzbatere prin vremuri și vreme.

N

NAVĂ

Un alt sinonim al substantivului, de origine veche slavă, *corabie,* aflăm, de data aceasta, într-un neologism romanic : *navă* (lat. *navis,* ital. *nave*). Iată unul

din citatele prin care termenul este ilustrat în dicționare : „Numai pe-o *navă* cu pînzele umflate de vîntul de la larg, înțelegi frumusețea și poezia mării“ (Jean Bart). Numărul derivatelor (realizate după modele romanice) ale cuvîntului în discuție este impresionant. Iată numai cîteva dintre ele : *naviga, navigabil, navigator, navigație, navigraf, navomodel* etc. Raportabil la aceeași rădăcină (cu detalii care nu interesează discuția noastră) este *naufragiu* (propriu-zis : „frîngere a *navei*“) și „derivatele“ sale : *a naufragia, naufragiat* etc.

Pare de necrezut, dar *navetă* și *nacelă* (primul foarte cunoscut, al doilea mai puțin, de aceea îi și menționăm sensul : „coș deschis sau cabină a unui dirijabil“) sînt, la origine, diminutive, cu valoare metaforică, legate tot de . . . *navis*. *Nacelă*, de pildă, provine, prin filieră franceză, din lat. *navicella* „corăbioară“. La fel de interesantă este și povestea substantivului *navetă* (cu derivatul *navetist*).

Mult mai puțin cunoscut este că neologismul *navă* (am uitat să amintim de *aeronavă* !) are și un dublet moștenit. Într-adevăr, latinescul *navis* (cu acuzativul : *navem*) s-a și păstrat în românește, ajungînd, potrivit legilor fonetice ale limbii noastre, la . . . *naie „corabie“*. Iată un text ilustrativ, din revista *Familia*, din anul 1871 : „Mulțimea aștepta *naia*, care sub împrejurări favorabile, trebuia să ajungă în port“.

Existența vechiului *naie* „corabie“ — provenit, așadar, din *navis* — este certificată și de derivatul său *năier* „corăbier“. Acesta este ceva mai bine cunoscut, deși este, și el, simțit ca arhaic. Intuind resursele lui expresive, poezia nu a întîrziat să și-l însușească, așa cum se vede, între altele, din următoarele versuri ale lui Coșbuc : „Te-am strîns sărutîndu-te, Radă, / Tîrziu, într-o noapte d-april — / / . . . Și-o stea, căzătoare din cer, / Ea mării ne-a spus sărutarea, / Și luntrei ne-a spus apoi marea, / Iar luntrea ne-a spus la *năier*. / Pe țărm erau stoluri de fete / Cu drag de *năier* ascultînd / Și ele rîdeau scu-

Scanned with OKEN Scanner

turînd / Flori albe din negrele plete". De bună seamă că traducătorului poemelor homerice, George Murnu, care pentru a găsi echivalențe cît mai exacte și sugestive a trebuit să solicite toate straturile vocabularului, însușirile poetice ale termenului nu puteau să-i scape. De aceea, Murnu îl folosește nu numai în tălmăciri, ci și în frumoasele sale *Poeme* originale, din păcate, atît de puțin răspîndite : „Singuratic argonaut, / Dibuind prin vadul lumii, / Tot adulmec și te caut. / Desper, tot întreb de tine / Călătorii și *năierii*, / / Pasările peregrine . . ." *Navă* și *năier* sînt constrînși de un alt poet — Cristian Sîrbu — să se „învecineze" în text și să-și declare, astfel, obîrșia comună. În aceeași clipă, sensurile lor — ambele metaforice — devin solidare : „Amurgu-n țărm cu obosita-i *navă* / Și-a-mpotmolit avîntul de *năier* . . .".

NECUVÎNT

Cu două decenii înainte ca Nichita Stănescu să-și fi publicat *Necuvintele*, prinsese chip *Ulise* al lui Lucian Blaga, „pe care autorul o considera una din cele mai realizate poezii ale sale" (George Ivașcu). Istovit de îndelungile-i rătăciri pe ape, la ceasul rîvnit al tihnei, „prințul aventurii" contemplă, alături de Penelopa, talazurile, ascultînd murmurul propriului său gînd : „Dar pe liman, ce bine-i / Să stăm în *necuvînt* . . ." Ca totdeauna cînd se vorbește despre formațiile rare care se ivesc în poezie, este greu să afirmăm, tranșant, că termenul a fost „creat" de Blaga, deși ipoteza are multe șanse de a întîlni adevărul. Cert este că Blaga l-a folosit cu mult înainte de Nichita Stănescu și i-a conferit cu totul altă semnificație.

Din perspectiva lui Blaga, *necuvînt* exprimă, printr-o formulă nouă, o idee care îl hărțuiește fără încetare pe poet. „Magistrul tăcerii“ (cum îl caracterizează un critic) a dat glas, în repetate rînduri, sentimentului de insatisfacție, de neîmplinire, pe care „neajungerea limbii“ (Budai-Deleanu) îl iscă și îl întreține în conștiința oricărui scriitor autentic. Replica la celebrele versuri eminesciene „Unde vei găsi *cuvîntul / Ce exprimă adevărul?*“ cade, cu sunet la fel de înfrigurat, de pe buzele poetului din Lancrăm : „Dar *cuvintele sunt lacrimile* celor ce ar fi voit / așa de mult să plîngă și n-au putut. / *Amare foarte sunt toate cuvintele*“. În substructura sa — intimă și profundă — *necuvînt* ascunde ecouri ale unor astfel de mărturisiri. Căci, din perspectiva poeziei, relația *obiect—cuvînt* se complică. În diversitatea ei de forme, contururi, culori și nuanțe, lumea este o alcătuire „mirabilă“, așa încît *cuvintele*, chemate să o „numească“, par, nu o dată, „amare“, pentru că *nu o cuprind*. O parte a „lucrului“ numit scapă *cuvîntului*. Astfel, din punctul de vedere al poetului, echilibrul dintre *obiect* și *nume* se clatină : atunci, pentru a restabili acest echilibru rupt, poetul cheamă în ajutor *imaginea* — echivalent *trans-figurat*, al termenului propriu — menită să restituie lumii frumusețea sa plenitudinară, dijmuită de *cuvînt*. Iată ce devine, în lumina aceasta, dragostea, dilatată de perspectiva amintirii : „Într-un amurg, sunt ani de-atunci, mi-am zgîrîiat / stăruitor /în scoarța unui arbor — numele — / cu slove mici, stîngace și subțiri. / Azi am văzut din întîmplare / cum slovele-au crescut din cale-afară — uriașe. / Așa îți tai și tu copilo numele / în inima-mi supusă / mărunt, mărunt ca un șirengar. / Și după ani de zile-l vei găsi / cu slove-adînci și uriașe“.

Contradicția dintre obiecte și nume, evidentă în viziunea poetică a lumii, se rezolvă, astfel, la un nivel superior — acela al expresiei artistice — prin apelul la imagine.

Scanned with OKEN Scanner

NOAPTE

Credem că — dintre toate cuvintele care, în limbile romanice, continuă substantivul latinesc *nox, noctis* (cu acuzativul : *noctem*) — adică franc. *nuit*, ital. *notte*, span. *noche* etc. — niciunul nu are o alcătuire fonetică mai bogată în rezonanță decît românescul *noapte*. Diftongul *oa* — prin care limba noastră dezvoltă orice *o* accentuat din latină, în anumite condiții fonetice (*porta : poartă ; solem-soare* etc.) — sugerează, mult mai persuasiv decît în idiomurile congenere, așezarea altfel, mult mai prietenoasă, a cerului față de pămînt, în timpul ei, al n o p ț i i, decît în acela al z i l e i.

Se spune că *noaptea* este o bună sfătuitoare a omului („la *nuit* porte conseil“ — zic francezii). În realitate, într-un anume sens, ea este v r ă j m a ș a noastră, căci, unora, ne răpește — potrivit vorbelor unui erou al lui Delavrancea — aproape jumătate din viață. *Noaptea* împuținează, într-un anume sens, frumusețea lumii, căci fură, lucrurilor și ochilor noștri, b u c u r i a — unică — a culorii. Splendida diversitate cromatică a zilei moare la căderea *nopții*. Din punctul acesta de vedere, *noaptea* este sinonimă cu . . . iarna. Deși *alb* și *negru* sînt termeni aflați în raport de antonimie ! Unul dintre cei mai mari poeți ai lumii — cu aproape două milenii înaintea romanticilor — a scris un vers extraordinar de modern. Ne referim la Vergilius : „rebus *nox* abstulit atra colorem“. Adică : „*Noaptea* cea neagră (*atra* ; sau : *măsteră*) a răpit lucrurilor culoarea . . .“. Noroc că, după orice *noapte* — chiar și după acelea, mai lungi, ale iernii —, „se crapă de ziuă“, „se ziulește“ (cum se spune — atît de frumos — prin unele părți ale țării) și se așează peste lume, iarăși, firea, mai dreaptă, a luminii.

Opoziția semantică și stilistică — *noapte* : *zi* — este îndrăgită și cultivată de poeții romantici. Z i l e l e pot fi ale lui Cătălin, n o p ț i l e, însă, rămîn ale lui

Hiperion : „De-aceea *zilele* îmi sunt / Pustii, ca niște stepe, / Dar *nopțile-s* de-un farmec sfînt / Ce nu-l mai pot pricepe".

Zicem — în frumoasa noastră limbă românească — „bună dimineața", „bună ziua" și, chiar, „bună seara". Punem, așadar, epitetul adjectival *(bună)* pe locul întîi. Rostim, însă, alături de cel mai mare poet al țării, „*noapte* bună", lăsînd, de data aceasta, adjectivului locul secund : „Peste-a *nopții* feerie / Se ridică mîndra lună. / Totu-i vis și armonie, / *Noapte bună*". Nu știm : e, în „urarea" aceasta — ierarhizată de topică —, o sfială față de întuneric, sau, dimpotrivă, o bruscare a lui ?

Nu vrem să ne referim la sensurile figurative ale substantivului *noapte* — ar trebui să înșirăm, de pildă, numai metaforele eminesciene ale lunii („regina *nopții* moartă", „Doamna mărilor și-a *nopții*", „al *nopților* monarc" etc., etc.) —, dar, nici într-un caz, nu putem trece cu vederea aceste versuri ale lui Tudor Arghezi — poezia se cheamă *Scrisoare* și aparține unuia din ultimele cicluri —, în care marele poet stabilește ecuația semantică *ochi* = *noapte*, întemeindu-se nu numai pe culoare, ci și pe adîncime : „Aveai un fel de *noapte în ochi* ș-un fel de glas, / Că-n lupta de-a șoptitul, sub seară, m-ai rămas". Metafora — altfel uzuală — este, la cel mai înalt nivel artistic, „recalificată" de grupul sintactic *un fel de*, care subțiază zicerea și lasă un cîmp ilimitat fanteziei...

Noapte—întuneric—negru alcătuiesc materialul de construcție pentru una din cele mai obsedante imagini ale ochilor, din cîte a izvodit literatura română. Poezia se numește „Izvorul *nopții*" și e semnată de Lucian Blaga : „Frumoaso, / ți-s ochii-așa de *negri* încît seara / cînd stau culcat cu capu-n poala ta / îmi pare, / că *ochii* tăi, adîncii, sunt izvorul / din care tainic curge *noaptea* peste văi, / și peste munți și peste șesuri, / acoperind pămîntul / c-o mare de-*ntuneric*. / Așa-s de *negri ochii* tăi, / lumina mea".

Tema latinească *noct-* ne-a pus la îndemînă, prin filieră romanică, și cîteva neologisme : *noctambul*

„cel care umblă *noaptea*“ (*ambulo* înseamnă, în latinește, „a umbla“), *nocturn* „de noapte“, *nocturnă* (*Nocturnele* lui Chopin). Acest din urmă termen se opune lui *diurn* „de zi“, care nu înseamnă „cotidian“, cum crede, din păcate, multă lume. Am putea da și citate...

Au fost și poeți ai „Nopților“. Printre ei : Musset și Macedonski. Dar cel mai frumos vers despre *noapte* tot din gîndul lui Eminescu s-a înfiripat : „*Noaptea*, potolit și vînăt arde focul în cămin“. Versul acesta — alcătuit din cuvinte puține și dense — evocă, dincolo de „marginile“ lui, b u c u r i i, mărunte și intime, de care viața are atîta nevoie.

NOROC

Amintirii lui Virgil Birou

Unul din cuvintele omeniei și prieteniei — prin care cugetele și sufletele noastre se întîmpină și încearcă să se afle — este, în românește, *noroc*. Este, mai cu seamă, un salut al minerilor și îl lăsăm să apară sub forma lui mai apropiată de etimonul vechi slav, așa cum îi plăcea să-l rostească lui Virgil Birou, prozator de o remarcabilă vigoare realistă, al cărui roman — *Lume fără cer* — a fost reeditat, de curînd, la *Facla* : „Se ridică... și își privi palmele desfăcute. S-a spălat de cîteva ori acasă după ce a ieșit din ocnă, nu se vedea nimic pe ele, doar cărbunele care a început să se bătucească în pielea îngroșată. Totuși le frecă de iarbă cu gest îndîrjit, cu dinții scrîșnind ; aștepta ca răveneala ei să-i astîmpere focul aprins, pe dinlăuntru.

— *Năroc*, ortacule.

Salutul, care îl prinse nepregătit, îl făcu să tresară".

Printr-o simplă asociaţie de idei, gîndul ne duce, sprinten, la pastelul, niciodată bătrîn, al lui Vasile Alecsandri : „*Noroc bun !* . . . Pe cîmpul neted ies românii cu-a lor pluguri, / Boi plăvani în cîte şease trag, se opintesc în juguri . . .".

Ce-ar fi să asemuim această bărbătească formă de a-şi da bineţe cu, de pildă, domnişorescul *bonjur* (franc. *bonjour*) ?

De la *noroc*, limba noastră şi-a construit un diminutiv plin de savoare (fantezia vorbitorilor — aşa cum am mai afirmat — este ilimitată) : *norocel*. Verbul *a noroci* şi substantivul corespunzător, *norocire*, sînt, din păcate, mult mai rar întrebuinţate decît antonimele lor *(nenoroci, nenorocire)*, formate, acestea din urmă, pornind de la *nenoroc*. Printr-un procedeu destul de obişnuit, cuvîntul a devenit nume propriu datorită lui Victor Eftimiu, în a cărui piesă — *Cocoşul negru* — *Voievodul Nenoroc* se numără printre personajele principale. (Cît priveşte diminutivul *norocel*, el apare şi în versuri populare : „Doamne, *norocelul* meu / L-au băut boii-n părău"). Sinonimul — de „import" — *ghinion* (franc. *guignon*) are, în franceză, o origine interesantă : într-adevăr, el provine de la un verb *(guigner)* care înseamnă „a privi pieziş" ! Puterea ochilor este, cîteodată, vrăjitorească şi asta o ştim mai cu seamă cînd avem cutezanţa de a înfrunta privirea — coborînd de foarte sus şi venind de foarte departe — a lui Hiperion.

Un sinonim familiar — aproape argotic — al lui *noroc* este . . . *baftă*, împrumutat, bineînţeles, din turceşte. *Baftă grasă* îşi urează studenţii şi elevii în preajma examenelor şi trebuie să recunoaştem că urarea — nefiind prea . . . academică — este, totuşi, cît se poate de pitorească.

Cel mai interesant dintre sinonimele lui *noroc* este, însă, *şansă*, pe care dicţionarele noastre uzuale îl definesc „Probabilitate de succes . . . ; *noroc*". Este, şi acesta, un neologism romanic, împrumutat din franceză : *chance*. Ca multe din cuvintele „venetice", el n-a fost în stare să-şi întemeieze, în româneşte, o „familie". Cine şi-ar putea măcar închipui, totuşi, că

între *şansă* şi verbul *a cădea* există afinităţi şi intimităţi etimologice ? În realitate, chiar aşa stau lucrurile. Căci, în franceză, *chance* provine din latinescul *cadentia* („cele care cad"), formă participială de plural neutru a verbului *cado, cadere* „a cădea". Romanii erau mari iubitori ai jocurilor de noroc şi *cadentia* erau denumite, în latina populară, zarurile care cădeau . . . bine, adică în favoarea celor care le aruncau.

Printre zicerile româneşti însăilate în jurul vorbei *noroc*, cea mai înţeleaptă ni se pare a fi, la prima vedere, „*Norocu-i* după cum şi-l face omul". Există însă alta, în care aflăm mai mult miez : „*Norocul* calcă în urma minţii . . .".

NUME

Caut nume — fie-o mie
„Ca să-ţi spun ce-mi eşti tu mie"

(Lucian Blaga)

Nu la orice fel de *nume* vrem să ne referim, ci la cele proprii, dintre care unele lucrează cu o remarcabilă forţă asupra sensibilităţii şi imaginaţiei noastre. În poemul dacic *Gemenii* — al lui Eminescu — iubita lui Brigbelu („rege tînăr din vremea cea căruntă") se cheamă : *Tomiris* . . . O lume întreagă de asociaţii difuze stîrneşte rostirea acestui nume, trimis la sfîrşit de vers şi ademenit în capcana unei rime bizare : „Ca zece morţi deodată durerile *iubirii-s* — / Cu-acele morţi în suflet eu te iubesc, *Tomiris*".

După numele eroinei principale şi al unui cîntec popular grecesc, Panait Istrati îşi intitulează unul din romanele sale *Neranţula*. Într-o scrisoare pe care

Scanned with OKEN Scanner

i-o adresează în vara anului 1927, Romain Roland tălmăcește astfel rezonanțele subiective ale cuvîntului : „*Neranțula !* nume fermecător de floare și fruct. Îl simți în cerul gurii . . .“ Dealtfel, la aceeași rădăcină neogreacă este raportabil sinonimul învechit al substantivului „portocală“ : *naramză*. De aci, derivatul adjectival *naramziu*, termen cromatic, sinonim regional cu „portocaliu“ : „Șalul era *naramziu* și fața cataveicii ca piatra vînătă“ (Sadoveanu).

Plutesc într-o aură de taină — pe care e bine, poate, că nu ne învrednicim s-o spulberăm — denumirile unor creste sau trecători din munți : *Piatra Craiului, Cleanțul Cozmei, Vînătoarea lui Buteanu, Vîrful lui Pătru* . . . Cine va fi fost acel Neagu sau Neag, căruia i-a furat numele prințul Făgărașilor — *Negoiu* —, ogivă rezemată de cer ?

Străbătînd, probabil noaptea, „ținutul marelui deșert“, Bărăganul, în drum spre limanul Mării, Arghezi, împreună cu tovarășii săi de peregrinare nocturnă, este surprins, în tren, de alcătuirea sonoră a numelui unei localități de pe traseu : „— *Ciulnița* : cincisprezece minute !“ rostește conductorul. Se dezlănțuie, atunci, capacitatea de neistovită fantezie a poetului : „Călătorii s-au trezit ca la chemarea din noapte a unei căprioare, care vine cu un urcior de apă rece, pe creștetul capului, între coarne. *Ciulnița ! nume frumos de fată frumoasă*. E creasta porumbului, ca o horbotă ușoară ; e șuierul tăiat în răspăr de foaia lui verde încovoiată ; e îngînarea holdelor sunată din răscolirea prin hectare a ecoului talazelor Mării depărtate“.

Rai al aventurilor copilăriei, *Nada Florilor* este, pentru Sadoveanu, „un cotlon“, pe care și-l închipuia „minunat numai după nume“, așezat în ferite locuri, unde nici pasărea măiastră nu poate pătrunde, „pe drumul singurătăților, la ostroave pe care *le chema frumos*, ca și cum sunau în depărtarea lor din clopote de argint“.

Îmi amintesc ca acum : eram în penultima clasă de liceu, cînd am citit cartea lui Sadoveanu *Țara de dincolo de negură*. Prologul — intitulat *Mirajul* și dedicat lui Topîrceanu — începe așa : „Cum, prie-

Scanned with OKEN Scanner

tene ? Nu-ți mai amintești de moș Procor ? și de alte umbre ciudate, care au trecut prin viața noastră, după ce am intrat în bălțile Dunării, în *Țara de dincolo de negură* ? Nu se poate să fi uitat minunile acelei călătorii în *Deltă* !".

Dacă aș mărturisi că — și din pricina, și de dragul acestei denumiri : *Țara de dincolo de negură* . . ., prilejuind un fel de „desfrîu" al închipuirii — nu am ajuns, încă, în Deltă, oare aș exagera ? Poate. Dar — nu mult.

P

PAN

Născocitorul naiului cu șapte țevi de trestie, zeul „mioriților" din munții Heladei, oblăduitorul ciobanilor din veac era, la vechii greci, *Pan*, odrasla lui Hermes. Numele lui, găsindu-se în relație de omonimie cu adjectivul *pan* „întreg, tot", zeul a ajuns, în antichitatea tîrzie, simbol al universului. Adjectivul amintit îl întîlnim într-o seamă de neologisme, cum sînt : *panoramă* (etimologic : „priveliște totală"), *pancromatic* (în domeniul tehnicii fotografice : „sensibil la radiațiile luminii din *întreg* spectrul vizibil"), *pandemic* (din *pan* „tot" și *demos* „popor" ; în medicină : „extindere a unei *epidemii* pe un teritoriu foarte întins"), *panromanic* (întrebuințat în lingvistică, de pildă, despre un cuvînt din latina populară, pe care l-au moștenit *toate* limbile romanice), *panteism* (din *pan* „tot" și *theos* „zeu" ; „concepție filo-

zofică monistă, care dizolvă divinitatea în natură"), *panteon* (în antichitatea greco-romană : „templu consacrat *tuturor* zeilor" ; ulterior, prin extensie a sensului : „monument consacrat oamenilor iluștri ai unei țări", „totalitatea oamenilor iluștri dintr-o țară sau din lume"). Nesuferind de o modestie excesivă, Camil Petrescu își îngăduia să rostească, printr-unul din personajele teatrului său, o asemenea frază : „Locuința mea va fi în curînd în neant, numele meu — în *panteonul* istoriei"). *Pantomim* și *pantomimă* au la bază forma de genitiv a lui *pan*, care era, în greaca veche, *pantos*. *Pan* se regăsește și în alcătuirea unor termeni cu întrebuințare mai restrînsă, cum sînt *panoplie*, *panoptic (panopticum)* etc. Corespondentul latinesc al grecescului *pan* este *omnis* (*omnivor* „care mănîncă de toate").

Să revenim, însă, de unde am plecat, adică la tărîmul mitologiei. Viețuind într-un adevărat „desfrîu" al fanteziei, grecii vechimii și-l închipuiau pe „zeul turmelor și al ciobanilor" împodobit cu coarne și cu picioare de țap. În galeria divinităților clasice — de o frumusețe și de o armonie „marmoreană" —, Pan învederează o fizionomie singulară, oarecum stranie : era un zeu slut, cu chipul boțit. Așa că ivirea lui — pe neașteptate — cășuna oamenilor și turmelor pe care ei le străjuiau *spaima p a n i c ă*. Termenul își păstrează, la noi, valoarea adjectivală, pînă în secolul al XIX-lea : „O mulțime fără seamă de oameni și de vite se înghesuise pe pod în cea mai mare neorînduială ; *o spaimă panică* stăpînise toate mințile" (Bălcescu). Ulterior — cum se întîmplă de atîtea ori —, adjectivul s-a substantivizat ; de aici, substantivul feminin *panică*, a cărui definiție „dicționărească" sună așa : „spaimă, adesea fără temei, care cuprinde subit pe un individ sau o mulțime" : „Și Petrișor manevră sticla (de șampanie) cu șervetul deasupra spre a-i scoate dopul, în vreme ce Hagienuș, în *panică*, aștepta fenomenul destupării" (G. Călinescu, *Bietul Ioanide*).

„Zeul spaimei" — bătrîn și orb — este umanizat de Lucian Blaga. Poetul îl evocă la înfiriparea, nouă, a primăverii : „Un miel s-apropie printre tufișuri. /

/ Orbul îl aude și zîmbește, / căci n-are *Pan* mai mare bucurie, / decît de-a prinde-n palme-ncetișor căpșorul mieilor / și de-a le căuta cornițele sub năstureii moi de lînă“ . . .

PASIUNE

Citãm din *Jurnalul intim* al lui H. F. Amiel : „Fără *pasiune* omul nu este decît o forță latentă, o simplă posibilitate, asemenea cu piatra care așteaptă lovitura fierului pentru a scoate scîntei“. „În orice muncă, *pasiunea* este o chezășie a izbîndei“ — glăsuiește un citat din acest tezaur al cuvintelor românești, care este *Dicționarul limbii române* (DLR), editat de Academie. *Pasiunea* față de munca și meseria noastră — pe care ne-o alegem, în mod deliberat, încă din adolescență — este singura în stare să dea tîlc existenței, ferind-o de rutină și de . . . rugină. Ea dă, vieții, căldură și o face să merite a fi trăită.

Cuvîntul este — ca atîtea altele — un împrumut romanic (franc. *passion*), dar, la obîrșia lui, stă tema participială *pass-* a verbului latinesc *patior, pati, passus sum*, care înseamnă „a suferi“. Așadar, privind lucrurile din perspectivă etimologică, *pasiunea* este „suferință“. Nu-i, poate, lipsit de interes să amintim că una din cele mai remarcabile creații ale muzicii beethoveniene se cheamă, cu un termen înrudit, *Appassionata*.

Revenind, acum, în domeniul filologiei și al gramaticii, vom spune că diateza p a s i v ă este aceea în cadrul căreia subiectul este „chinuit“ de o acțiune săvîrșită de altcineva. Într-o propoziție de tipul „Elevul *este lăudat* de profesorii săi“, predicatul se află la diateza . . . „suferinții“. Dovadă faptul că — în epoca de, încă, dibuire a terminologiei gramaticale românești — verbul la diateza p a s i v ă se numea

Scanned with OKEN Scanner

verb *pătimitoriu*, așa cum citim, de pildă, în *Gramatica românească* a lui Constantin Diaconovici Loga.

Se leagă de aceeași rădăcină neologică — cu modificări fonetice neesențiale, din punctul de vedere al rîndurilor de față — substantivul *pacient, pacientă* („bolnav care se află în tratamentul unui medic") : „O *pacientă* slabă de tot, cu ochii cercănați, stă în fotoliu" (Camil Petrescu) ; apoi, adjectivul *impacient* („care nu are răbdare" !), verbul *a se impacienta* („a-și pierde răbdarea, a deveni nerăbdător") și franțuzismul *impacientă* („neliniște, nerăbdare"). La tema participială *pass-* sînt raportabile și adjectivele *pasibil, impasibil*.

Mai interesant este însă faptul că același verb *pati* — sub forma lui din latina populară — l-am și moștenit. Am dobîndit, astfel, pe *a păți*, care, în textele mai vechi, învederează tocmai sensul de „a suferi" : „Trăind eu pă astă lume / Multe *păţii* și bune și rele" (Budai-Deleanu). Să nu uităm — în cadrul acesta, mai larg, al discuției noastre — de „Povestea lui Stan *Păţitul*", a lui Creangă : „flăcăul acela din copilăria lui se trezise prin străini, fără să cunoască tată și mamă și fără nici o rudă care să-l ocrotească și să-l ajute". Este, în aceste rînduri, rezumatul dens al unui început de viață, în care lumina și zîmbetul nu au reușit să se strecoare. Dealtfel, al doilea nume al lui Stan Pățitul este *Ipate*, iar eroul — amintindu-și de necazurile din copilărie — și-l tălmăcește apropiindu-l de formele populare *(pat, paţi, pate)* ale verbului *a păţi* : „Tot Stan mă cheamă, dar de la o boală ce-am avut, cînd eram mic, mi-am schimbat numele din Stan în *Ipate*, și de-atunci am rămas cu două nume".

De la verbul *a păţi*, româna și-a format substantivele *păţanie, păţeală, pătăranie*, acesta din urmă, termen al limbii p o p u l a r e : „De-ar avea codrul ista gură să spuie cîte a văzut, cumplită *pătăranie* ne-ar mai auzi urechile" (Creangă).

Ne întoarcem, acum, de unde am plecat, adică la etimonul latin *pati*, de la care purced în ultimă analiză — pe căi, de bună seamă, diferite — toate cuvintele discutate. El avea un derivat (format cu prefixul *per-)* : *perpetior* „a suferi pînă la capăt", a

cărui formă participială era *perpessus*. De aci provine pseudonimul lui Dimitrie S. Panaitescu — *Perpessicius*, adică „cel care a suferit pînă la capăt“ . . . Întors din război invalid — îşi pierduse, pe front, mina dreaptă, adică tocmai aceea care ţine condeiul ! — îşi dedică restul existenţei (mai bine de cinci decenii) editării ştiinţifice a operei poetice eminesciene — instrument indispensabil de lucru pentru toţi cei care se ocupă de ceea ce numim, cu un termen cam pretenţios, „eminescologie“. Migălind zi de zi şi noapte de noapte la editarea poeziilor lui Eminescu, şi-a pierdut, în ultimii ani ai vieţii, şi vederea. A murit acum cîţiva ani : *PERPESSICIUS*, una din cele mai nobile întruchipări ale spiritului filologic românesc.

PĂDURE

Bogăţia seriilor sinonime depinde, totdeauna, de aspectele caracteristice ale realităţii înconjurătoare. Pentru că peisajul marin îi întîmpina de pretutindeni, vechii greci şi romanii foloseau zeci de termeni — unii, desigur, metaforici — pentru a chema „marea“. Spaţiul geografic românesc caracterizîndu-se într-o largă măsură prin ondulaţia deal-vale, termenii denumind o anumită ridicătură a scoarţei (de dimensiuni şi altitudini diferite) vor fi extrem de numeroşi : *chiceră, cioacă, colină, colnic, cucui, culme, deal* (cu diminutivele : *deluşor, deluşcan, deluţ), dîlmă, dîmb, gîlmă, gorgan, grui, gurgui, măgură, movilă, muchie, muncel, obcină, pisc, pripor, sprînceană, tăpşan, tîlvă, vîrf*.

Aşa stînd lucrurile, mulţimea termenilor care intră în relaţie de sinonimie (aproximativă !) cu *pădure* nu va uimi pe nimeni. Iată o listă selectivă : *bunget, codru, crîng, desiş, dumbravă, hăţiş, huci,*

huceag, luncă, rarişte, rediu, selbă, sihlă (cu varianta *silhă*, de unde adjectivul *silhui), zăvoi* etc.

E de menţionat că termenul propriu din latină — *silva* — nu s-a păstrat în româneşte. *Selbă* — curent în limbajul poetic al veacului trecut (Eminescu : „Visul *selbelor* bătrîne de pe umerii de deal") — este un latinism livresc. În schimb, cu o evoluţie semantică deosebit de interesantă, am păstrat adjectivul, derivat de la *silva, silvaticus,* de unde avem pe *sălbatic*. Evoluţia fonetică a întunecat „forma internă" a cuvîntului latin. Dar *Transilvania* este un cuvînt pe care îl tălmăcim lesne : „(ţara de) dincolo de pădure". Provin, de asemenea, din aceeaşi rădăcină numele proprii *Silviu* şi *Silvia, Silvestru.*

Deosebirea dintre componentele seriei înşirate mai sus este de natură cantitativă. Dicţionarele definesc *codrul* drept o „pădure mare, deasă, bătrînă", iar ştiutele versuri din *Călin* confirmă, în perspectivă poetică şi folclorică, distincţia menţionată : „De treci *codri de aramă,* de departe vezi albind / Ş-auzi mîndra glăsuire a *pădurii de argint*". Epitetul *de aramă* trimite fantezia către ideea nesfîrşirii în timp ; de la Horaţiu pînă la Puşchin, poeţii tuturor timpurilor au rîvnit să-şi dureze, prin opera lor, monumente mai dăinuitoare decît bronzul *(aere perennius).*

Relaţia meşteşugită a celor trei sinonime — *codru, bunget, pădure,* fiecare cu sunetul său distinct — ne determină să aşezăm sub ochii cititorilor această pagină, fără pereche, din Sadoveanu : „*Codrul,* întunecos şi solemn, foşnea pînă în adîncuri depărtate. Paseri mari treceau în zboruri rupte şi învăluite. Nădăjduii o vreme că furtuna se va prăvăli în alte părţi, dar tunetul părea dintr-o dată o rostogolire a munţilor în juru-ne, şi vijelia, bubuind în văgăuni, îşi umfla larma-i înfricoşată în *bungeturile* negre. Fulgerele începură a se desfăşura ca-ntr-o mişcătoare draperie albastră şi albă şi-n lucirea aceasta grozavă văzui cu spaimă cum se frămîntă adînc *pădurea* de pe coasta din faţă ; auzii ca un ţipăt nemăsurat care n-avea loc între munţi, un fel de sfîşiere a măruntaielor *codrului*".

Foşnetul *pădurilor* ţării străbate întreaga operă a lui Sadoveanu. De aceea, copilul său de suflet —

Nicolae Labiș — îl așează pe „Bătrînul pădurar“ în mediul lui firesc : „Eram într-o *pădure* uluitor de vie, / într-o *pădure* care șoptea înăbușit. / Și iată că *pădurea* în iarnă, argintie, / Cu șoapta ei mi l-a reamintit. // Izvoarele, sub pînza de gheață, delicate, / se legănau în vale, pe nevăzutul prund / și în lumina sobră, cu pini și nestemate, / cîntau unite într-un cor profund. // În zboruri rotunjite tăiau mari păsări slava ; / un farmec de poveste se răsfira sub cer ; / părea zăpada caldă și moale ca otava, / dar zările clipeau la fel, sever. // Cu vînturile-n coarne, în goană nebunească, / zburau năvalnic cerbii pe fragedul polei. / Era acolo-ntreagă *pădurea românească*, / și el pășea încet prin iarna ei !“.

PĂMÎNT

Fonetic și semantic, *țară* s-a dezvoltat din lat. *terra* „pămînt“. Într-o asemenea situație, pentru a exprima „obiectul“ *terra*, româna a fost nevoită să caute alt cuvînt ; acesta a fost lat. *pavimentum* „pămînt bătătorit“, derivat de la verbul *pavio, pavire* „a bătători, a nivela“. Rădăcina *pav-*, cu sensul — dacă se poate spune așa — „modernizat“, se regăsește în neologismele, de proveniență franceză, *a pava* și *pavaj* (sinonimul acestuia din urmă, *caldarîm*, împrumutat din turcește, este din ce în ce mai puțin întrebuințat), a căror dependență de etimonul latin, evidentă din punct de vedere științific, nu mai este sesizată de vorbitori în procesul comunicării. Într-adevăr, sensul de „netezire“, „nivelare“ — precumpănitor în verbul *pavio* și în substantivul *pavimentum* — s-a îmbogățit cu note și nuanțe noi în structura semantică a celor două neologisme citate : „Mie dați-mi *străzi pavate*, / Măturate, — / Dați-mi cinematograf“

(Topîrceanu). Menţionăm că, în spaniolă, *pavimento* înseamnă „duşumea".

Seria sinonimică din care fac parte, în latină, *terra* şi *pavimentum* se lărgeşte cu *tellus* şi *humus*. Credem că este nimerit să fixăm poziţia acestor termeni în cadrul seriei respective, mai ales că unele din derivatele lor — însuşite, ca neologisme, de limba română — prezintă un interes deosebit, nu numai pe plan lingvistic, ci şi din perspectiva, mai cuprinzătoare, a culturii. *Tellus* (cu genitivul : *telluris)* — nefolosit în limba populară ; dovadă : dispariţia lui din limbile romanice — era un termen al poeziei, un sinonim prin excelenţă p o e t i c. Situaţia lui faţă de *terra* este comparabilă cu aceea a românescului *glie* faţă de *pământ*. *Tellus* nu a dispărut însă fără urme : româna a dobîndit, prin filieră romanică, neologismul *teluric* „referitor la pământ", „care ţine de pământ", solicitat, nu o dată, de scriitori, în special de criticii literari. Cu un sens poetic difuz, îl aflăm (probabil : o singură dată) chiar şi la Sadoveanu — în *Zodia Cancerului* ! — lucru surprinzător, dacă ne gîndim cu cîtă chibzuială — era să spunem : „zgîrcenie" — drămuieşte marele rapsod neologismele, mai cu seamă în romanele sale istorice : „Fără îndemn, lăutarii îşi porniră iar tînguirea lor bizară — ca un freamăt al pădurilor şi ca un *susur teluric*". Trebuie să recunoaştem că expresia subliniată — retrasă la sfîrşitul frazei, înainte de pauză, organizată ritmic *(súsur telúric)* şi reliefînd, sub accent, aceeaşi vocală cu foşnent sumbru *(ú)* — reuşeşte să sugereze — cu o remarcabilă vigoare expresivă, sporită de resursele eufonice ale textului — vechimea din veac a „tînguirii" lăutarilor, care se încadrează firesc în peisajul Moldovei din vremea Ducăi-vodă, părînd o manifestare sonoră, molcomă şi tărăgănată, a pământului însuşi . . .

În treacăt fie spus, critica literară abuzează de acest adjectiv „bine sunător", care — la fel ca *oniric* — începe, cel puţin în anumite cazuri, să dobîndească o poleială „snobă". Dealtfel, sensul poetic, menţionat mai sus, este adăugat în româneşte, căci francezul *tellurique* aparţine în exclusivitate limba-

Scanned with OKEN Scanner

julul strict ştiinţific. (În geofizică : *curentul teluric*; în chimie : *telurul*).

Seria sinonimică a latinescului *terra* se rotunjeşte cu *humus*, familiar studenţilor, căci cu el se încheie prima strofă din mereu tînărul *Gaudeamus* („Nos habebit *humus*"). Substantivul nu s-a păstrat în limbile romanice, fiind substituit de *terra* (franceză, italiană) şi *pavimentum* (română). Există, însă, cîteva neologisme, care au la bază derivate ale lui *humus*. Astfel, verbul *a înhuma* este realizat după lat. *inhumare* (franc. *inhumer*). Necunoscut în vorbirea populară, el se caracterizează printr-o anumită „neutralitate" stilistică, avînd un sunet mai „literar" şi mai uscat decît, de pildă, *a îngropa* sau *a înmormînta*, create pe teren românesc.

Mai interesantă este povestea adjectivului *umil*. Cine şi-ar putea închipui că între *umil* „sfios, neîncrezător în sine" şi *humus* „pămînt" este vreo legătură ? Şi, totuşi, o asemenea legătură există. Căci de la *humus* s-a format, în latină, *humilis* „cel de lîngă pămînt", împrumutat de română *(umil)* şi de italiană *(úmile)*. Sensul figurat actual e surprinzător, dar lesne de explicat : în perspectivă etimologică, *umil* este cel ce nu se poate smulge din ţărîna, cel care, din motive exterioare sau launtrice, nu-i capabil să-şi înalţe fiinţa morală pe verticala demnităţii umane.

Întrucît românescul *ţară*, provine dintr-un cuvint latinesc care însemna „pămînt", este aproape firesc ca în constelaţia de sensuri a substantivului *pămînt* să fie cuprins şi acela de „ţară" : „Să aruncăm dar o ochire asupra trecutului acestei naţii române . . . de cînd se află statornicită pe *pămîntul său*" (Bălcescu). În astfel de situaţii, termenul este însoţit de un determinant substantival în genitiv *(pămîntul Moldovei)* sau de un atribut adjectival : „Pintea mai spuse că are mulţi fraţi şi surori, care . . . sînt gospodăriţi şi răspîndiţi prin toate colţurile *pămîntului românesc*" (Rebreanu). Dealtfel, nu o dată, cele două sinonime parţiale — *pămînt* şi *ţară* — sînt „cuplate" prin coordonare, fără ca exprimarea să fie simţită ca pleonastică, pentru că termenii se implică şi se completează reciproc : „Dar *dragostea pămîntului şi-a ţării* / Te-a

prăbușit pe cîmpul fumuriu, / Ca să țîșnești în veci de veci, fîntînă / De jertfă și de cîntec pururi viu" (Nicolae Labiș, *Meșterul*). De acest sens se leagă expresia *obiceiul pămîntului,* desemnînd „datina", „cutuma", acel mănunchi de norme nefixate în scris, transmise din tată în fiu : „Așa-i *obiceiul pămîntului,* fata învață de la mamă și mama de la bunică" (Gane).

Sensul de „planetă a sistemului solar" îl aflăm nu numai în limbajul științific, ci și în acela artistic : „Te-înăbușai în pîcla încinsei atmosfere, / O ! tu, noian de lavă, ce-aveai să fii *pămîntul . . .*" (Ion Barbu). Pornind de la același înțeles, Coșbuc — neistovitul căutător și iscoditor de forme noi — creează, în *Nunta Zamfirei,* o ingenioasă expresie sinonimică. Într-adevăr, despre frumusețea fetei de împărat aflaseră „toți craii *multului rotund*" !

Sensul discutat mai sus stă la baza opozițiilor semantice, la propriu sau la figurat, *pămînt-cer, pămînt-aștri.* Unul din cei doi termeni „polari" poate să nu fie exprimat, ca în îndemnul Cătălinei către „nepămînteanul" Hiperion : „Tu te coboară *pe pămînt,* / Fii muritor ca mine". Pe această opoziție — crescută din sentimentul depărtării, al distanțelor cosmice — se întemeiază expresia *ca de la cer la pămînt,* sugerînd o deosebire netă între două aspecte diferite sau opuse ale lumii : „De la vorbă la faptă, *ca de la cer la pămînt*". În vorbire ca și în operele literare, cei doi termeni sînt asociați adesea, cu intenții hiperbolizante : „Cînd iubești, cuprinzi în brațe *cerul și pămîntul*" (Horia Lovinescu). Asocierea lor, în planul poetic, constituie, pentru Budai-Deleanu, un aspect revelator al armoniei cosmice : „Iubește-să *ceriul cu pămîntul,* / Iubescu-să marea și vîntul".

Pe de altă parte, *pămînt* intră în opoziție semantică cu „întindere de apă, mare", așezîndu-se, astfel, în raport de sinonimie parțială cu „uscat" (substantiv) : „Și peste tot o liniște ca-n clipa / Cînd *marea* se sărută cu *pămîntul*" (Radu Stanca, *Nocturnă).*

Alt înțeles — poate cel mai frecvent — este acela de „scoarță terestră, sol" — ilustrat, între altele, de aceste splendide versuri ale lui Eminescu — destul de puțin cunoscute — a căror melodie, gravă și

răscolitoare, ne împresoară și ne urmărește cu puterea unei obsesii : „Se clatin visătorii copaci de chiparos / Cu ramurile negre uitîndu-se în jos. / Iar tei cu umbra lată și flori pînă-n *pămînt,* / Spre marea-ntunecată se scutură de vînt".

Specificul cromatic al *pămîntului* prilejuiește scriitorilor comparații, menite să pună în lumină, de obicei, uzura fizică, dar, mai cu seamă, stări de tensiune sufletească. După ce povestește copiilor episoade zguduitoare ale răscoalei din 1907 („Să nu uiți Darie. Nimic să nu uiți"), „mama are obrazul ca *pămîntul* — negru, negru" (Zaharia Stancu, *Desculț).* Derivatul metaforic *pămîntiu* (obținut de la *pămînt* cu sufixul *-iu,* ca *cenușiu* de la *cenușă)* este întrebuințat cu valori semantice similare, sugerînd, răsfrîntă pe chip, mizeria de odinioară a țăranului asuprit : „I-am văzut în schimb *fața.* Era *pămîntie. Pămîntii* îi erau și *mîinile.* Numai ochii erau albi, cu o uitătură rece și tăioasă" (Lăncrănjan, *Cordovanii*).

Desigur, una din direcțiile asociative, pe care ideea de *pămînt* angajează sensibilitatea noastră, este și aceea a morții („Negrule, *pămîntule, / Închisule, mormîntule,* / Pe cine-o dată-l încui, / Pînă-i lumea nu-l descui ; / Și cine-apucă sub tine / Pînă-i lumea nu mai vine"). Dar — totodată și mai presus de orice — oamenii tuturor timpurilor au văzut, în *pămînt* — vatra p î i n i i. În toate bărăganele lumii dospește sămînța, din care, după ce se mistuie zăpezile, urcă, sfios, colțul ierbii și al grîului — făgăduința bucatelor de mîine... De aceea grecii vechi, cu neastîmpărul fanteziei lor, venerau *Pămîntul-mamă,* care asigură, prin dărnicia roadelor, viața însăși. De aceea — așa cum au statornicit, pentru vecie, rînduielile dreptății și omeniei — *pămîntul* rămîne al truditorilor lui din veac. De aceea, poate, *personificarea pămîntului* ne întîmpină în vorbire și în multe opere literare. Mișună, în folclor și în literatura cultă, expresii ca *fața pămîntului, inima pămîntului, mărunțaiele pămîntului, somnul pămîntului, glasul pămîntului, răsuflarea pămîntului :* „Sub sărutarea zorilor, tot *pămîntul* ... părea că *respiră* și *trăiește*" (Rebreanu, *Ion*).

Scanned with OKEN Scanner

În ritmica rotire a anotimpurilor, despodobirea naturii strecoară în suflete aburul melancoliei. El se subțiază, însă, dacă ne gîndim că toamna prevestește, de pe acum, bucuria împlinirii, bucuria rodului viitor. O spune glasul de aramă al lui Goga, în finalul poemului *Fecunditas* : „Cădeți, cădeți voi, frunze dezlipite, / Pe cîmpul larg, în zbor, vă poarte vîntul / Și vă-nfrățească rostul cu țărîna : / *Pe urma voastră va rodi pămîntul*".

PÎINE

Roadele pămîntului — bucatele, *pîinea* — chezășuiesc existența omenirii. Termenul din titlu se rînduiește, astfel, firesc, în fondul de bază al vocabularului. La originea lui stă latinescul *panis* (acuzativ : *panem*), cunoscut, între altele, dintr-un crîmpei de vers, devenit proverbial, al poetului satiric Iuvenal (sec. I—II e.n.) : *panem et circenses* („*pîine* și jocuri"). Expresia deplînge mentalitatea potrivit căreia singurele „idealuri" ale existenței ar fi potolirea foamei și distracțiile. Să nu uităm însă că distribuirile periodice de grîne *(panem)* ca și sîngeroasele spectacole din arene *(circenses)*, atît de gustate de publicul roman, nu erau decît mijloace de diversiune socială.

Reamintim că forma cu diftong *(îi)* a românescului *pîine* nu este cea etimologică, deoarece *a* latin urmat de *n* evoluează, de cele mai multe ori, la *î*, în românește. Așadar, reflexul normal al lat. *panis* (acuzativ : *panem*) este *pîne*. Varianta „literară" *pîine* s-a dezvoltat pe teren românesc, din motive pe care lingviștii noștri n-au întîrziat să le sesizeze și să le explice. *Pîne* se menține și astăzi, ca termen popular, mai ales în ținuturile de dincoace de Carpați : „Se ridica în văzduh mireasma *pînii* proaspete" (Agîr-

Scanned with OKEN Scanner

biceanu) și în Moldova : „lacrimi pe-o neagră *pine*“ (Eminescu).

Identificabilă în cuvintele moștenite, transformarea lui *á (n)* la *î (n)* nu atinge formațiile latino-romanice, pătrunse în limba noastră tîrziu, ca împrumuturi. Ne convingem de asta confruntînd substantivul *pîne* cu compusele *a panifica, panificare, panificație*, unde *a* din *panis* se păstrează nealterat, dovedind caracterul neologic al cuvintelor respective.

Rădăcina latinească *pan-* (mai vechi : *pasn-*) reapare și într-o serie de termeni romanici care s-au răzlețit cu totul de sensul originar. Cine și-ar imagina de pildă, că românescu *pastilă* (franc. *pastille*, span. *pastilla*) are vreo legătură cu . . . *pîine ?* În realitate, chiar așa stau lucrurile, iar dacă, în situația respectivă, ocupă un loc și fantezia, ea aparține în întregime vorbitorilor, nicidecum acelora care se străduiesc să înregistreze și să explice fenomenul. Cert este că, în latină, diminutivul lui *panis* era *pastillum* — „pîinișoară (prăjitură) de formă rotundă“ —, de unde sensul metaforic, curent în limbajul farmaceutic, al termenilor romanici amintiți. Sinonimul *pilulă* (franc. *pilule*) este tot neologism și tot . . . metaforă, căci în latină *pilula* înseamnă „minge mică“ !

Încă mai derutantă, la prima vedere, este evoluția semantică a neologismelor *companie* („însoțire, tovărășie“), *compánie* („subunitate militară“), *a acompania* („a însoți“) — folosit mai ales în terminologia muzicală, ca și *acompaniament*. Toate închid, în structura lor lingvistică, rădăcina *pan-* (din *panis*), prefixată cu *con- (com-)*, care adaugă nuanța de „participare multiplă“, de „însoțire“. În latina populară, termenii corespunzători desemnau pe „cel care *mănîncă pîine împreună* cu altul“ — de unde franc. *compagnon*, rom. (ieșit din uz) *companion* — fie însuși „faptul de a consuma pîinea împreună“, de unde cele două neologisme românești *companie* și *compánie*, diferențiate numai prin jocul accentului, cum se întîmplă și în cazul perechii *comedie* („specie a genului dramatic . . .“) și *comédie* („poznă, șotie, bazaconie“).

Cu primul său sens — acela de „produs alimentar esențial pentru hrana omului“ — *pîine*, coagulează în juru-i o comparație cu valoare superlativă : un om de suflet și de omenie este „bun *ca pîinea caldă*“ ; o carte interesantă și bine scrisă „se vinde (trece) *ca pîinea caldă*“. În schimb, expresia *a întîmpina pe cineva cu pîine și sare* trimite către obiceiul pămîntului și către virtuțile ospeției, scumpă poporului nostru.

Alcătuirile frazeologice pendulează, ca atmosferă, între polii vieții afective. Iată o zicere șugubeață, care pișcă pe mîncăi : „De la cinci *pîini* — miezul și de la nouă colaci — coaja“. Alta — prinsă într-un context literar — evocă melancolia înstrăinării : „Mi-i destul a trăi depărtat de patria mea, îs sătul de *a mînca pîne străină*“ (Kogălniceanu).

Sensul cuvîntului în discuție se extinde considerabil în expresia *a-și cîștiga pîinea*, sinonimă cu „a-și asigura existența“ : „În schimbul muncii mele, îmi puteam *cîștiga pîinea*, fie și amară“ (Zaharia Stancu, *Desculț*).

Pîine cumulează și înțelesul de „bucate, cereale“: „Nemărginita cîmpie plină de *pîne* adia ușor la suflarea vîntului dimineții“ (Sadoveanu). Nu este, poate, lipsită de interes mențiunea că neologismul *cereale* (franc. *céréales*) — sinonim parțial cu *pîine* — are la bază latinescul *cerealia* (adjectiv, neutru plural, substantivizat), provenit de la numele zeiței *Ceres* (la greci : *Demeter*), ocrotitoarea bucatelor. Manifestările sărbătorești dedicate acestei divinități se chemau, de asemenea, *cerealia*.

Derivatele substantivului *pîine (pîne)* sînt mai cu seamă diminutive : *pîinică (pînică), pîinișoară (pînișoară), pîiniță (pîniță)*. Ele au o vădită nuanță afectivă — *pîinea* merită să fie . . . dezmierdată — cu excepția celui de-al doilea, *pîinișoară*, definit de dicționare „pîine mică, rotundă“. Sinonimul său, *chiflă*, de origine germană *(Kipfel)*, îi prilejuiește lui Tudor Arghezi o comparație năstrușnică, pe cît de ingenioasă, pe atît de puțin . . . romantică : *luna cum e chifla* ! De notat că, trimițînd cuvîntul la final de vers — în ultima strofă a poemului *Satan*, de unde

Scanned with OKEN Scanner

am extras comparația — Arghezi îi găsește, totodată, unica rimă posibilă : *tifla !* Alături de *chiflă*, se înregistrează și un sinonim metaforic, de o remarcabilă vigoare expresivă : *garofiță*. Diminutivul de la care a pornit discuția devine, la Ionel Teodoreanu, antroponim : *Ilie Pînișoară* este numele unui „lampagiu de altădată", care, în „dulce tîrgul Ieșilor" aprindea, seară de seară, lămpașele de pe ulița copilăriei . . .

Cunoscut aproape la fel de bine ca *pîine*, folosit de o mare parte din vorbitorii de limbă română, mai ales în ținuturile de dincoace de Carpați, este sinonimul, de origine slavă, *pită*, pe care larga lui răspîndire ne îndreptățește să-l considerăm termen p o p u l a r, mai curînd decît r e g i o n a l, cum pretind dicționarele. Dintre numeroasele texte literare care-i atestă frecvența, reținem o strofă din *Țiganiada*. Abia întors din călătoria sa într-un „rai" al bucatelor, Parpangel istorisește „murgeștilor gloate" ceea ce-i fusese dat să vadă: „Rîuri dă lapte dulce pă vale / Curg acolo, și dă unt păraie, / Țărmurii-s dă mămăligă moale / Dă pogăci, dă *pite* și mălaie ! / O, ce sfîntă și bună tocmeală ! / Mînci cît vrei și bei făr' osteneală".

Expresia — atît de familiară — *o bucată (bucățică) de pîine* devine, într-o mare parte a Transilvaniei, *un dărab (dărăbuț) de pită* : „trăiau cum puteau, zbătîndu-se pentru cîte *un dărăbuț de pită*, pentru cîte un crîmpei de viață" (Lăncrănjan). Cum *dărab* are și o variantă morfologică feminină *(dărabă)*, forma diminutivă corespunzătoare nu întîrzie să se ivească : „Eu n-am zis nimica ; am rupt repede *o dărăbuță de pită* și am dus-o la gură lacom" (id.).

Numărul diminutivelor și al augmentativelor derivate de la *pită* este relativ mare : *pitucă, pituță, pitișoară, pitoi, pitoaie, pitan*. În limba veche era denumit *pitar* dregătorul însărcinat să supravegheze aprovizionarea cu *pîine* a curții domnești. Ulterior, termenul a rămas doar ca sinonim pentru „brutar". Nomenclatorul străzilor bucureștene înregistrează pînă astăzi, în plin centru, o arteră importantă de circulație cu numele *Pitar Moș !* Aceeași mireasmă ușor desuetă o poartă, în numele său, strada *Căuzași*,

care atinge cartierul Dudești. Erau denumiți astfel partizanii „cauzei", adică ai revoluției din anul 1848. Sub influența burgheziei, după ce aceasta trădează „cauza", cuvîntul dobîndește, în deceniile următoare, o pregnantă nuanță depreciativă, evidentă în comediile lui Caragiale.

Cu deosebiri care se referă la dimensiuni, formă sau calitatea *pîinii*, pot fi considerate ca aparținînd, împreună cu *pîine* și *pită*, la aceeași serie, sinonimele *azimă*, *bulcă*, *franzelă*, *jimblă*, *lipie* etc. Originea lor este foarte diferită : *bulcă*, de pildă, întrebuințat regional, în Bucovina, provine din polonă ; *jimblă* — din maghiară ; *franzelă* — din neogreacă, unde înseamnă „pîine . . . franțuzească".

Poeții noștri au închinat *pîinii* numeroase versuri memorabile. Cu un an înainte de răscoalele din 1907, Goga simte, în „bucătura de *pîne*", nu numai „amărăciunea" din veac a truditorilor gliei, ci și „duhul răzvrătirii negre, / Înfricoșata zi de mîne". Cam în aceeași perioadă, Minulescu crede a desluși, în ritmurile sonore ale morilor, „Romanța / Zilelor de mîine — / Glasul dătător de *pîine*". În legătură cu această temă, nu cunoaștem însă versuri mai nobile decît acelea ale lui Miron Radu Paraschivescu. Poemul — intitulat semnificativ *Pîinea unanimă* — face parte din *Declarația patetică* : „*Pîinea* este unul din cele patru elemente ale lumii, / elementul primordial : pămîntul, / fiindcă *pîinea* este chiar aceasta : *fiica și rodul pămîntului*, / născută din el, numai din el și din toate cîte sunt în pămînt : / grîul, sarea și apa. / Tu, *pîinea noastră* cea de toate zilele, / tu ai, mai ales, menirea de-a fi a tuturor . . . / Tu te împarți tuturor / și de aceea nu poți suferi nedreptatea de a fi a unora singuri / și de aceea, / cînd ajungi a unora singuri / tu stîrnești revolte, răscoale și războaie. / Fiindcă tu ești elementară ca aerul, apa și pămîntul, / rodită din miezul pămîntului și din sudoarea frunții, / și de aceea tu păstrezi acest echilibru / între materie și spirit, / între pămînt și cer, / între muncă și odihnă ; / și cu prețul sîngelui / păstrezi balanța justiției între oameni".

Scanned with OKEN Scanner

POMI ŞI... POAME

Una din bucuriile „mărunte“ — pe care întîlnirea cu natura le prilejuieşte adesea ochilor noştri — vine din contemplarea livezilor grele de rod, în dricul verii, cînd se împlineşte făgăduinţa florii. Ne vin, atunci, în gînd versurile delicat-festive ale lui Anghel, din *Balul pomilor* : „Cu legănări abia simţite şi ritmice, încet-încet, / Pe pajiştea din faţa casei, *caişii*, *zarzării* şi *prunii*, / Înveşmîntaţi în haine albe se clatină în faţa lunii, / Stînd gata parcă să înceapă un pas uşor de menuet“. Miraj al verilor copilăriei, prin bogăţia lor de forme, culori, miresme şi arome, *poamele* i-au inspirat lui Ion Pillat una din cele mai izbutite poezii ale sale, din care citǎm o singură strofă : „Mă prinde amintirea în vînătul ei fum, / Prin care cresc pe poliţi şi rafturi ca pe ruguri, / Arzînd în umbră, *piersici de jar* şi *albaştri struguri* / Şi *pere de-aur cu flacări de parfum*“ (*Cămara de fructe*). Gingăşia florilor şi plenitudinea tonalităţilor cromatice ale fructelor lor au ademenit totdeauna pe pictori şi pe poeţi — cine nu-şi aminteşte de *zarzării* înfloriţi ai lui Ionel Teodoreanu ? —, determinînd asocieri dintre cele mai sugestive, cum sînt atîtea la Eminescu : „Şi de-a soarelui căldură / Voi fi *roşie ca mărul*“ ; „Atît de fragedă, te-asameni / Cu *floarea albă de cireş*“ ; „De a vîrstei ei căldură *fragii sînului* se coc“. Textele populare nu sînt mai prejos, chiar dacă, în distihul următor, temeiul asocierii este altul : „Dragostea noastră cea dragă / Nu trăi nici *cît o fragă*“. Dealtfel, în terminologia românească a culorilor, cîteva adjective metaforice ating subiectul nostru : *vişiniu*, *castaniu*, *portocaliu*, *naramziu* (înrudit cu *naramz*, *naramză*, sinonime arhaice pentru „portocal“, „portocală“).

Termenul generic *pom* este moştenit din latinescul *pomus*. De la aceeaşi rădăcină avem şi un substantiv feminin *poamă* (lat. *poma*), cu valoare colectivă : „*Poamele* sînt... cireşile, vişinile, prunele, nucile“ (D. Golescu, *Însemnare a călătoriei mele*). Prin Moldova, la singular (cu înţeles, însă, de plu-

ral), *poamă* este sinonim cu „struguri“ : „Spînzură din ramuri nalte viţele cele de vie, / *Struguri* vineţi şi cu brumă, poamă albă aurie“ (Eminescu). Figurat, termenul se investeşte cu o sensibilă tentă depreciativă : „Hei-hei ! Nu ştiţi d-voastră *ce poam-a dracului* e Harap-Alb !“ (Creangă).

Numele *pomilor* sînt, în româneşte, masculine (*cais, măr, piersic*), dar ale *poamelor* sînt, de obicei, feminine *(cireaşă, gutuie, vişină). Mărul* (fruct) nu ascultă de această regulă, rînduindu-se printre neutre. Romanii vedeau în orice pom fructifer o ipostază a fecundităţii, de aceea substantivele care îi denumesc sînt feminine *(prunus alta* „prun înalt“ ; în schimb, numele fructelor sînt neutre (*prunum* „prună“).

Ne rămîne să spunem cîteva cuvinte despre *fruct* (sinonim cu *poamă*), neologism, nu dintre cele mai recente, din latineşte *(fructus).* Aceleiaşi rădăcini îi aparţin *fructifer, fructuos* şi *infructuos, a fructifica.* Dubletul mai vechi, moştenit — dovadă : transformarea grupului *-ct-* în *-pt-*, ca în *opt* (lat. *octo*), *piept* (lat. *pectus)* — este *frupt,* care denumeşte, printre altele, „laptele şi derivatele lui“ : „— Nu uita, moş Mănăilă, că eu împărţesc şi altora din *fruptul oilor* dumitale“ (Sadoveanu, *Demonul tinereţii*). De aci, verbul *a se înfrupta* „a mînca cu poftă dintr-o mîncare gustoasă“ !

Este, oare, de mirare că latinescul *fructus* (de unde *frupt* şi *fruct*) provine de la verbul *fruor* „a se bucura“ ? Nicidecum. Căci *fructele* — „bucurîndu-ne“ privirea — transmit fiinţei noastre puterile soarelui şi ale gliei.

PUNCT

Terminologia ştinţifică este, din punct de vedere stilistic, n e u t r ă. Ea nu solicită, cîtuşi de puţin, sensibilitatea, adresîndu-se, cu exclusivitate, raţiunii.

Scanned with OKEN Scanner

Termenii cu care operează diferitele științe trebuie să fie, de obicei, „univoci", denumind — precis și exact — obiectele, fenomenele, relațiile.

Dacă examinăm situația din perspectiva istoriei, constatăm că există, totuși, cazuri cînd chiar termeni din domeniul științelor se vădesc depozitari ai unor valori metaforice latente. Altfel spus, într-un trecut îndepărtat ei au însemnat „altceva". Exemplele de acest gen sînt numeroase și variate.

Cine spune, de pildă, „punct" se gîndește la minusculul semn grafic care marchează consumarea unei unități sintactice ferme. El redă, astfel, în scris, o cădere pronunțată a vocii, însoțită de o pauză adecvată, în vorbire. Este adevărat că termenul în discuție nu mai este simțit ca unul „științific" (deși, în înțelesul său propriu, el aparține unuia din domeniile lingvisticii), întrucît — așa cum se știe — a ieșit de mult din sfera strictă a vocabularului său profesional, pătrunzînd fie în alte limbaje profesionale — cum este, de exemplu, cel sportiv — fie chiar în limba comună, unde a dezvoltat o puzderie de sensuri și și-a creat o bogată frazeologie. Amintim, doar în treacăt, expresiile *a pune punctul pe i* („a preciza ceea ce este esențial într-o anumită chestiune"), *a pune la punct pe cineva* („a da cuiva o lecție"), *a fi pus la punct* („a fi bine îmbrăcat") etc. Nu vom insista nici asupra derivatelor (*punctișor, punctuleț*), nici asupra celorlalte neologisme înrudite (*puncta, punctaj, punctaveraj, punctiform, punctual, punctualitate, punctuație, puncție* etc.), pentru că întregul material se găsește și poate fi consultat în dicționarele curente. Vom releva, însă, alte cîteva aspecte, mai puțin cunoscute. *Punct* este împrumutat din latinescul *punctum*, care înseamnă „împuns", fiind o formă participială a verbului *pungo, pungere* „a împunge". Așadar, sensul actual al cuvîntului este m e t a f o r i c, numind semnul pe care îl lasă creionul, tocul etc., atunci cînd „împung" hîrtia ! Realitatea este că noi nu mai simțim, astăzi, solidaritatea lingvistică — de netăgăduit — între neologismul *punct* și verbul . . . *a împunge*, moștenit din latinescul *(im) pungere*. Menționăm că la aceeași temă latinească,

de unde provine *punct*, se raliază un alt neologism, curent în terminologia medicală : este vorba de *punc-ţie*, care are la bază derivatul latin *punctio* „împunsătură, străpungere".

În franţuzeşte, corespondentul lui *punct* este *point*, cu aceeaşi origine, dar moştenit (nu : împrumutat), din *punctus*. Franceza a păstrat, însă, şi participiul feminin din latină, *pun(c)ta*, de unde a obţinut subst. *pointe* „vîrf ascuţit" etc. De aici, neologismul nostru *poantă*, utilizat, cu sens concret, în coregrafie şi, cu înţeles abstract, în limba comună : „Partea cea mai hazlie, cea mai de efect dintr-o glumă, o anecdotă, o epigramă". Ni se întîmplă, de pildă, ca la capătul unei istorisiri, care se vrea cu orice preţ glumeaţă, să întrebăm, dezamăgiţi, pe povestitor : „Bine, dar unde-i *poanta ?*" (adică : „ascuţişul, împunsătura"). Cert este că *punct, puncţie* şi . . . *poantă* nu sînt chiar aşa de străine, nici între ele, nici faţă de străvechiul verb *a împunge*.

Prin filiera franceză ne-au ajuns, însă, un şirag întreg de termeni, în a căror alcătuire lingvistică recunoaştem, cu destulă înlesnire, tot atîtea derivate ale lui *point* „punct", cu adaptările de rigoare, reclamate de fonetica şi morfologia limbii române. Ei sînt : *a ponta* (din franc. *pointer*) „a *înregistra* (înţelegeţi : „a puncta, a însemna cu un . . . *punct*"!) prezenţa muncitorilor la locul de muncă, pentru a avea evidenţa lor în vederea calculării retribuţiei", *pontare* şi *pontaj* (din franc. *pointage*) „acţiunea de a ponta" (cu expresiile : *număr de pontaj, fişă de pontaj, tablou de pontaj*). *Pontator* este făcut în româneşte, de la verbul *a ponta*, cu ajutorul sufixului *-tor*.

Tot îndepărtîndu-ne de . . . punctuaţie, iată-ne, acum, ajunşi pe teritoriul artelor plastice, mai precis, al picturii. Ne întîmpină, aci, un termen strict tehnic, *poantilism* — scris şi : *pointilism* (din franc. *pointillisme*) — denumind o şcoală de pictură modernă, care foloseşte procedeul mozaicului de p u n c t e. Se adaugă adjectivul *poantilist (pointilist)* „adept al acestei şcoli".

Concluziile ni se par vrednice de a fi . . . *punctate*.

Scanned with OKEN Scanner

Unul și același cuvînt latinesc — verbul *pungo, pungere*, cu participiul *punctus* — este și moștenit *(a împunge)*, și împrumutat *(punct)*. Acesta din urmă, așezat în perspectivă istorică, e, prin urmare, o metaforă. Dar una tocită, întunecată, pe care vorbitorii nu mai au cum să o realizeze ca atare, din moment ce legăturile dintre *punct* și *a împunge* — atît în planul formei, cît și în acela al conținutului — sînt rupte.

Neologismele — destul de numeroase — raportabile la *punctum* învederează, în prima parte a structurii lor, fie tema latină (*punct, puncta, punctaj, punctual, punctie* etc.), fie reflexul ei francez (*poantă, poantilism, ponta, pontaj, pontator* etc.).

Deosebirile de formă și de sens — uneori foarte mari, dar, chiar atunci, explicabile — nu împiedică aceste categorii de cuvinte răzlețe să se regăsească, să se recunoască și să se reorganizeze, căci drumurile lor istorice — divergente — coboară, totuși, dintr-o sursă comună.

R

RĂSĂRI

Verbul — de origine latină — ne e drag pentru că vestește ivirea l u m i n i i, indiferent de sursa ei *(soare, lună, stele, luceferi)*, a firului plăpînd de iarbă — care dă „colț", primăvara —, a unei ființe apropiate, venind dintr-un fel de departe al sufle-

Scanned with OKEN Scanner

tului... La Eminescu — poet al „nocturnului“ (caracterizarea îi aparține profesorului ieșean Constantin Ciopraga) — mișună texte ilustrînd prima parte dintre situațiile amintite mai sus: *„Răsare luna* liniștit / Și tremurînd din ape“; „Din umbra falnicelor bolți / Ea pasul și-l îndreaptă / Lîngă fereastră, unde-n colț / *Luceafărul* așteaptă / Privea în zare cum pe mări / *Răsare* și străluce, / Pe mișcătoarele cărări / Corăbii negre duce“. Sau: „Din adîncimi fără de margini / *A răsărit* pe cer *o stea*“ (Coșbuc). Limba noastră dispune de multiple posibilități pentru redarea aceleiași acțiuni: „Reci și palide-n senin / *Se ivesc* deasupra *stele*“ (Topîrceanu); „Și dacă norii deși se duc / De *iese*-n luciu *luna*“ (Eminescu); „... Pîn' ce *izvorăsc din veacuri stele* una cîte una / / Și din neguri, dintre codri, / tremurînd *s-arată luna*“ (Eminescu). Altundeva, poetul plăsmuiește o imagine surprinzătoare, cu totul originală, inspirată din străvechea terminologie a oierilor: „Se-nserează... și *ies stelele din strungă*“.

Triumful vieții asupra morții silnice — masacrul miilor de țărani, răzvrătiți, pentru pămînt, în 1907 — este redat, de Zaharia Stancu, prin sugestia înc o l ț i r i i. Iată, din romanul *Desculț*, finalul capitolului *Iarbă*, cutreierat de toate sevele poeziei:

„Ploaia bună a înviorat pămîntul.
Cîmpul nesfîrșit a înviat“.

Pretutindeni miroase a iarbă proaspătă, a iarbă nouă, a frunze noi și a grîu care a crescut mai mult de două palme deasupra pămîntului.

Peste oameni împușcați și îngropați adînc *a răsărit iarbă, iarbă nouă iarbă proaspătă“.*

Analogic, „încolțesc“, în suflet, *cîntecele*, „încolțește“ *dorul*: „S-a dus amorul, un amic / Supus amîndurora, / Deci *cînturilor* mele zic / Adio tuturora / ... Din ce noian îndepărtat / *Au răsărit* în mine! / Cu cîte lacrimi le-am udat, / Iubito, pentru tine!“ (Eminescu); „Dar în pieptul lor *răsare*... Ce *răsare*? Ia, *un dor*... ce se naște din scînteia unui ochi fărmăcător“ (Creangă, *Harap-Alb*). În legătură cu acest sens, plină de savoare este expresia

populară, analogică, întrebuințată despre adolescenți : *i-a răsărit mustața.* Metafora este pe cît de „exactă", pe atît de evidentă ! Pe un joc de cuvinte, identificabil numai la nivelul primului verb (*seamănă*), se întemeiază și zicerea, atît de curentă, *seamănă, dar nu răsare* („degeaba, nu se potrivește cu . . ."). La Eminescu, ca și la alți poeți, invocarea sau evocarea femeii iubite se realizează, metaforic, cu ajutorul aceluiași verb : „Puterea nopții blînd însenina-vei / Cu ochii mari și dătători de pace ? / *Răsai din umbra vremilor* încoace / Ca să te văd venind — ca-n vis, așa vii !". Chemarea, îndemnul la „ivire" sînt îndreptate către cea pierdută, cufundată într-un timp subiectiv enorm : *„Din valurile vremii,* iubita mea, *răsai* / Cu brațele de marmur, cu părul lung, bălai". Sinonimia metaforică *a se ivi—a răsări* se interferează cu altă „ecuație semantică", specific eminesciană ; ne referim la *iubită — stea.* În versurile de mai jos, transferul metaforic nu se desăvîrșește, rămînînd pe treapta mijlocie a unei comparații, ale cărei puteri sugestive trimit foarte departe : „Tu nici nu știi a ta apropiere / Cum inima-mi de-adînc o liniștește / *Ca răsărirea stelei* în tăcere".

Dintre derivatele verbului *a răsări (răsărire, răsărit, răsăritor*), două ni se par, în mod deosebit, vrednice de atenție : *răsăritor* (rar și poetic) : „casele frumos văruite, cu streșine vechi, peste care vărsa o viorie lumină *răsăritoarea lună*" (Eminescu, *Sărmanul Dionis*) și *răsărită* (participiul feminin, cu valoare substantivală), sinonim popular pentru *floarea-soarelui* !

Raportat la etimonul latin, *a răsări* este, în fiecare din ipostazele sale semantice, o *metaforă,* pe care vorbitorii nu o mai înregistrează ca atare. Căci, îndepărtînd „prefixul", rămîne *a sări,* moștenit din latinescul *salire,* cu același sens ! Un derivat, intensiv-frecventativ, al aceluiași verb latin : *saltare* „a țopăi", explică românescul *a sălta* și francezul *sauter* (*„a sări"*). *Hic Rodhos, hic salta* !, ziceau cei vechi — și zicerea a devenit proverbială — încolțindu-i pe lăudăroși : „Aici e Rodos, aici să sari !" (Cutare se

tot grozăvea că la *Rodos* izbutise o săritură de cîteva zeci de metri ; ascultătorii îl îmbiau să repete „performanţa", în faţa lor, *în afara* insulei.)

Cu modificările fonetice de rigoare, latina şi-a format, de la *saltare*, verbele *exultare* şi *insultare*. Aşadar, neologismele *a exulta* „a fi foarte bucuros" şi *a insulta* „a jigni" înseamnă, etimologic, „a sări afară din sine" *(ex+saltare)*, respectiv, „a sări împotriva *(in-)* cuiva" ! Limba este, între altele, un depozit de imaginaţie şi de forţă asociativă.

Poezia redescoperă, uneori, îndepărtatele obîrşii ale cuvintelor. În versurile următoare, din Eminescu, întrezărim sensul originar al verbului *a ră-sări* : „Sus în brazii de pe dealuri / Luna-n urmă ţine strajă, / / Iar izvorul, prins de vrajă, / *Răsărea* sunînd din valuri" *(Povestea teiului)*.

REVELION

Cuvîntul care marchează popasul — şi solemn şi voios — la răspîntia dintre anul gîrbov şi anul-prunc, este un neologism de origine franceză : *réveillon*. Alte limbi recurg — pentru exprimarea aceleiaşi idei — la perifrază (ital. *cena di Capodanno* „cina de început de an") sau la cuvinte compuse *(Sylvesterabend)*. *Réveillon*, în franceză, este derivat de la *réveiller* „a trezi, a aduce în stare de veghe" *(veille)*. Rădăcina trimite către verbul latinesc *vigilare*, de unde româna a moştenit pe *a veghea* şi a împrumutat pe *vigilent* (de fapt, o formă participială a verbului citat, cu sensul „care veghează") ! Aşadar, *revelion* (rostit uneori — mai aproape de pronunţia franceză — şi : *reveion*) înseamnă „veghe, trezie". Ceea ce — în general — corespunde întocmai adevărului.

Scanned with OKEN Scanner

Cînd se rotunjește și se consumă ziua din urmă a anului — la douăsprezece ceasuri ale nopții —, oamenii se îmbrățișează, ciocnesc paharele și-și urează „La mulți ani". Iese, atunci, în preveliște, tot ce e mai frumos, mai bun, mai nobil în ființa umană. În urarea aceasta strămoșească stă prinsă capacitatea omului de *a privi înafară*, de a-i bucura pe cei din jur, dorindu-le ceea ce sieși își dorește : căci nici o viață nu este prea lungă, pentru cîte ai vrea să împlinești într-însa. Și — chiar dacă (sau : chiar cînd) puterile nu te mai ajută — parcă tot e bine să mai zăbovești, o fărîmă de vreme, sub dulcea lumină a zilei . . .

Din expresia-urare *(La) mulți ani*, în urma unor modificări fonetice, s-a format, treptat, adverbul *mulțam*, distanțat sensibil, ca sens, față de „locul său de pornire" *(mulți ani)*. Îl cunoaștem, între altele, din locuțiunea *a aduce mulțam*, folosită de Beniuc în popularele sale versuri : „Iar dacă vrei *s-aduci* cuiva *mulțam*, / Adu-l țărînii, ce sub mine-o am" *(Mărul de lîngă drum)*. O locuțiune asemănătoare găsim la Țichindeal : „Cînd îi dau un bănuț, ei *zice* . . . *mulțam*".

(Iată un dialog imaginar, în care interlocutorul, crezînd că „mulțămește", răspunde, fără să știe, cu aceeași . . . urare :

— La mulți ani !

— Mulțam . . .)

În sfîrșit, de la *mulțam*, româna și-a construit verbul *a mulțămi* (variantă fonetică populară), de la care, ulterior, s-a constituit forma — considerată, astăzi, ca literară — *a mulțumi*. Este de menționat că Sadoveanu scrie, fără nici o excepție (așa cum și pronunța), *a mulțămi* : „La vorba asta, s-a oprit la el Ancuța, cu cofăielul. — Îți *mulțămesc*, lele Ancuță, pentru vin și pentru căutătura ochilor" *(Hanu-Ancuței)*. Gîndul ne duce, în chipul cel mai firesc, către dialogul din *Călin (File de poveste)*, înfiripat între părinte și fiu, după lunga înstrăinare a celui dintîi : „— Bună vreme, măi băiete ! — *Mulțămim*, voinic străin" (Eminescu). Întrebuințarea pluralului *(mulțămim)* în locul singularului *(mulțumesc)* — atît de

familiară vorbirii populare, la persoana I — este, de bună seamă, o ipostază a m o d e s t i e i. Fenomenul ne întîmpină și în următoarele versuri, de factură populară, ale lui Alecsandri : „Cale bună, mîndruliță ! / *Mulțămim* ție, bădiță !“.

Cunoscînd obîrșia cuvîntului *a mulțumi* — în a cărui alcătuire intimă stă închisă străvechea urare *(La) mulți ani* — ne dumirim lesne că „mulțămita“ este nu numai o formă a „politeței“, cît, mai cu seamă, una a o m e n i e i, trăsătură atît de caracteristică modului de comportare a poporului nostru, în general, și a eroilor sadovenieni, în special.

Sinonim cu *mulțumesc* (atît de uzitat la persoana I, încît aproape că nu mai e simțit ca verb !) este termenul de import *mersi* (franc. *merçi*), curent mai ales în mediul feminin : „Dansați cu mine, domnișoară ? — *Mersi* ! răspunde ea încet“ (Topîrceanu). Iată un fragment din Sadoveanu, la fel de edificator, citat pentru frumusețea și dreapta lui cumpănire stilistică : „Mama Ioana intră încet, cu tablaua cu dulceață. Era împodobită cu tulpan curat și avea pestelcă albă dinainte. Se opri în fața cucoanei Săftica. Dumneaei scoase cu luare-aminte din chisea, pe vîrful linguriței numai, dulcețul. Apoi, după ce bău apa și dădu drumul linguriței în pahar, se întoarse spre Tinca, trecîndu-și batista pe buze : „— *Mersi.* Foarte bun dulceț“ *(Floare ofilită).* Tabietul „dulcețului“ constituie, fără îndoială, unul din „farmecele“ vieții patriarhale din Moldova de odinioară, de atîtea ori evocată de Sadoveanu : „Odăile se umplură, și tavele cu dulceață și cu cafea începură a se opri pe dinaintea fiecăruia. Lingurițele sunau ușor, în toate părțile se auzea *Mersi* ! *Mersi* ! . . .“

Cuvîntul e urît și sună nițeluș „snob“, mai ales că provine dintr-un termen latin care înseamnă „plată“ *(merces, mercedis)* ! Cît de u m a n sună *mulțămesc* al nostru, desprins dintr-o urare, care, la fiecare *revelion,* va picura de pe buzele tuturor, ca un clopoțel al inimii : *La mulți ani* ! *La mulți ani* ! . . .

Scanned with OKEN Scanner

RÎU

De la Mircea cel Bătrîn și din totdeauna, „rîul, ramul“ — cum zice, printr-o asociere atît de firească, Eminescu, în *Scrisoarea III* — adică : *apele* și *codrii*, cărora trebuie să le adăugăm, fără doar și poate, *munții* — au fost prieteni statornici ai oamenilor acestui pămînt. „Codrule cu *rîuri line*“, spune același poet, dînd expresie unui sentiment și unui mod de rostire, care străbate întreaga noastră poezie populară. Dintre sensurile metaforice ale termenului, cel mai sugestiv apare în cunoscutul și îndrăgitul vers al lui George Coșbuc : „Pe umeri pletele-i curg *rîu* . . .“ Tot o întrebuințare metaforică vădește cuvîntul în industria casnică, unde, la mînecile și pe pieptul iilor, se înfiripă cusături făcute cu arnici sau cu mătase, care se cheamă, de asemenea, *rîuri* . . .

Coșbuc întrebuințează, cu sensul figurat de „a undui“, și verbul *a rîura*, derivat de la substantivul *rîu* : „P-un nor de aur lunecînd, / A zînelor crăiasă / / Venea cu părul *rîurînd*, / *Rîu* galben de mătasă“.

Rîu este, bineînțeles, de origine latină, moștenitorul lui *rivus*. Cel mai interesant dintre derivatele lui *rivus* este, neîndoios, *rivalis*, care, întrebuințat mai ales la plural *(rivales)*, desemna, inițial, pe cei așezați în apropierea aceluiași *rîu*. Cum aprovizionarea cu apă potabilă pare să fi fost, în trecutul foarte îndepărtat, o pricină de gîlceavă, sensul actual — „concurent, potrivnic, adversar“ — nu a întîrziat să se ivească. Cine s-ar mai gîndi însă că un alt derivat de la *rivus* „rîu“ este chiar verbul latinesc *derivare* (de unde neologismul *a deriva*, folosit în lingvistică și în matematică) ! Sîntem, ca de atîtea ori, în fața altei metafore „stinse“, întrucît, odinioară, în latinește, *derivare*, termen al limbajului rustic, avea sensul de „a abate cursul unei ape“ !

În relație, numai de sens, cu *rîu* se află *fluviu*, neologism din latinescul *fluvius*, raportabil la verbul *fluo, fluere, fluxi, fluxum* „a curge“, care a oferit

limbilor romanice o masă compactă de neologisme : *fluent, fluență* (o expunere *fluentă*), *afluent* (al Dunării), *afluență* (de public), *confluență* (în geografie : „loc unde se întîlnesc două ape curgătoare"), *influent, influență* și *a influența*, care, în ciuda sensurilor abstracte, n-au pierdut, cu totul, legătura cu *influo* („a curge, a se strecura *spre*"). Se adaugă doi termeni întrebuințați în geografie *(flux, reflux)*, verbul *a fluctua* „a șovăi", adjectivul *fluctuant* „șovăitor" precum și multe alte neologisme, pe care cititorul — o dată prevenit — le poate recunoaște cu înlesnire.

ROD

Printr-unul din înțelesurile sale, *poamă* se așează în relații de bună vecinătate semantică față de *rod*, de obîrșie veche slavă. Într-un cunoscut poem al lui Beniuc, cei doi termeni alternează. Iată „cartea de vizită" a mărului, trăind întru dăruire : „Sînt măr de lîngă drum și fără gard, / La mine-n ramuri *poame roșii* ard" ; „. . . Și an de an *mi-i rodul* mai bogat, / Și an de an mai gata sînt de dat". Această generoasă idee poetică fusese rostită înainte prin glasul „pomului zăbavnic" de către V. Voiculescu : „Dar astăzi, peste vremuri, *rodesc* . . . Prin mii de pori, / Din fund amara mîzgă suind, se îndulcește / / Și-a soarelui lumină o plăsmuiește-n flori : / Azi visul rădăcinii pe ramuri strălucește, / Voios stă *rodul* ciucur și-ncet *se pîrguiește* . . . / . . . Și-ncovoiat sub *pîrgă* aștept culegători". Poemul deschide ciclul intitulat *Pîrgă*, cu un cuvînt care numește răstimpul ultim, împlinitor, din trudnicul proces al coacerii : „cîmpul verde, bogat, miroase a grîu *în pîrgă* și a fîn" (Pavel Dan). Substantivul *rod* și *pîrgă*, în structuri locuționale, sînt alăturate de Ion Pillat, sugerînd declinul, spre crepuscul, al zilei. Poezia este

dintre acelea care nu se pot spune decît „cu gura închisă“ (Arghezi), cu glasul scăzut, aproape de șoaptă : „Tot mai miroase via a tămîios, și coarnă, / / Mustos a piersici coapte și crud a foi de nuc . . . / / Vezi, din zăvoi sitarii spre alte zări se duc ; / Ce vrea cu mine toamna pe dealuri de mă-ntoarnă ? / / Nu e amurgul încă, dar *ziua e pe rod,* / Și soarele de aur *dă-n pîrg* ca o gutuie“.

Rod are, însă, o suprafață semantică foarte întinsă, cîștigînd ca sinonime termenul popular *bucate* și pe cel neologic *recoltă*. Citățm, din *Cordovanii* lui Lăncrănjan, un crîmpei întemeiat pe procedeul personificării : „glia răsuflă tihnită, ascultînd cum i se *pîrguiește rodul,* scăldîndu-se în apele moi ale așteptării“. Printr-o analogie spontană — care învederează, încă o dată, cît de sprintene sînt gîndirea și fantezia, cît de lesne operează ele „transfuzii“ între denumirile lucrurilor lumii — echivalența *glie-mamă* prilejuiește încă una, firească, aceea dintre *rod* și *prunc* : „Iară Miramir împărăteasa nu s-a putut bucura de nimic. După ce *și-a dat rodul pîntecelui său,* a căzut în arșiță și suferință și nu tîrzie vreme s-a petrecut din această viață“ (Sadoveanu). Întretăierea semantică dintre *rod* și *prunc* poate fi pusă în paralelă cu alta, din limba veche, unde *plod* (astăzi sinonim, ușor depreciativ, pentru „prunc“) însemna „rod, recoltă“. Dovadă, această propoziție dintr-un text de acum patru veacuri : „pămîntul dede (dădu) *plodul* său“.

La figurat, *rod* capătă înțelesul abstract de „efect, urmare, rezultat“ : „*rodul* închipuirilor“ (Sadoveanu). Același sens figurat — cu largă deschidere spre propriu, cum adesea procedează poezia — ne întîmpină la Eminescu : „Critici voi, cu flori deșerte, / Care *roade* n-ați adus — / E ușor a scrie versuri / Cînd nimic nu ai de spus“.

Vom încheia cu două, numai în aparență, amănunte. Numele rusesc al „patriei“ — *rodina* — se leagă de rădăcina reprezentată, în limba noastră, prin *rod* și *a rodi,* cu toate implicațiile lor semantice, evocate mai sus. Dar și în românește situația este, în sens larg, aceeași. Căci *patrie* (lat. *terra patria*)

înseamnă „pămînt al strămoşilor“. Şi al părinţilor. Ale căror *roade* sînt *pruncii*. Şi nepoţii. Şi toţi cei ce vin, prelungindu-i pe cei ce au fost, sporindu-le visul şi fapta.

ROST

Cuvînt chinuit. Forma i s-a măcinat, sensul i s-a schimbat mult. Căci, în latină, *rostrum* însemna „cioc“. Vioaie şi sprintenă în a tălmăci „rosturile“ căpătate de la străbuni, româna nu a zăbovit să alăture, *rostului*, şi alţi termeni : *plisc* şi *clonţ*. Din cele mai vechi texte şi pînă la Sadoveanu, *clonţ (de fier)* este o alcătuire sintactică obişnuită. Despre păsări, dar şi despre oameni : „Acest Nică Giudeţ i-a ciocănit cu *clonţul* pe toţi, fără milă. Pe urmă a ciocănit şi la inima mea, de aceea am întîrziat . . .“.

Ce e mai neaşteptat e că, în latineşte, *rostrum* „plisc“ se leagă, indubitabil, de formele flexionare ale verbului *rodo, rosum* „a roade“. Un sufix — căruia noi îi zicem „instrumental“ — s-a aninat rădăcinii *ros-*, indicînd, după aceea, obiectul — *cu care* — se „roade“. Dar, devenită *om*, fiinţei i s-a părut că poate avea şi fantezie. Prin acest *rostrum* nu se pot, numai, ingurgita roade ale pămîntului, ci se pot şi dărui, celor din jur — care au, de ele, nevoie — roade ale gîndirii. Aşa s-a întîmplat că vechiul *rostrum* „cioc“, „plisc“, „clonţ“ a ajuns să însemne, în româneşte, „gură“, „facultatea vorbirii“. Zice, în *Moartea lui Fulger*, Coşbuc : „Şi sprijin pe toiag cătînd / Şi-ncet cu mîna ridicînd / Sprîncenele, din *rostu-i* rar, / Duios cuvintele răsar“.

De la *rost*, în planul derivării propriu-zise, româna şi-a făurit un verb : *a rosti*, care — încadrîndu-se în seria, bine reprezentată, a verbelor *dicendi* — „spune“ totuşi altceva, mult mai mult, decît, de

Scanned with OKEN Scanner

pildă, „a spune". *Rostirea* este o „spunere" calmă, conștientă, solemnă.

În planul, mai subțire, al derivării semantice, *rost* a ajuns să intre în relație de sinonimie cu o serie întreagă de prea frumoase cuvinte românești : *tîlc, noimă, înțeles.* De la acest sens al cuvîntului nostru s-a înfiripat verbul *a rostui* „a pune în ordine ; a așeza așa cum trebuie".

Lucrul cel mai vrednic de chibzuit, în despicarea cuvîntului nostru, este că de la sensul de „gură" s-a ajuns la acela de „tîlc". Ca în atîtea alte împrejurări, limba pe care o vorbim a realizat și această „performanță" semantică. Cuvintele sînt îmbibate de „tîlcuri". În tot ce *rostim* și în tot ce *rostuim* este un mîndru *Rost.*

S

A SALUTA

Formulele prin care prietenii și, îndeobște, cunoscuții se întîmpină sau își iau „rămas bun" constituie nu numai o ipostază a *politeții,* ci, mai mult încă, o expresie a *omeniei.* Este ceea ce învederează, între altele, atît de frumoasa zicere populară *a da binețe.* Această însușire — specifică în cel mai înalt grad poporului nostru — este surprinsă de scriitori în frînturi de dialog ca următoarele : „— *Bun întîlnișul,* om bun" (Creangă) ; „— *Bună calea,* drumețule ! — *Bună să-ți fie inima,* cum ți-i căutătura" (Creangă) ; „*Bună vreme,* măi băiete ! — Mulțămim,

voinic străin“ (Eminescu). „Urarea“, cuprinsă, de obicei, în formulele de salut, este, mai totdeauna, întîmpinată de „mulțămita“ partenerului : „— *Bună vreme*, fată mîndră de-mpărat. — *Mulțam*, Căline !“ ; „— *Bună noapte !* — *'Țam* matale !“ ; „— *Bună vreme*, măi voinice ! *Mulțămim frumos*, Căline !“ (Eminescu) ; „—*Bună ziua*, om bun. — *Mulțămesc dumitale*, prietene“ (Sadoveanu). Este remarcabilă organizarea stilistică a ultimului schimb de replici, unde materialul lexico-frazeologic se structurează în două cupluri : *Bună ziua* — *Mulțămesc dumitale* ; *om bun* — *prietene*. Formula curentă de despărțire — *La revedere* — nu e românească (fr. *au revoir*, germ. *aufwiedersehen*, ital. *arrivederci*). Să ascultăm, în registre diferite, glasurile a doi poeți : „De-acuma nu te-oi mai vedea, / *Rămîi, rămîi cu bine*“ (Eminescu) ; „*Rămîi sănătoasă*, cucoană . . .“ (Topîrceanu). În Moldova se zice, încă, *la bună videre* . . .

În cazul unor „urări“ ca *bună dimineața, bună ziua, bună seara* etc., este de remarcat că — valoarea afectivă a adjectivului *bună*, rezultată din așezarea lui înaintea substantivului, tocindu-se, treptat, prin uzură — vorbitorii simt ca expresivă ordinea directă. În limba populară, expresia *sara bună*, de pildă, este cum se știe, curentă. Termenul generic pentru formulele de întîmpinare este *a saluta*. El este un neologism romanic, avînd la bază verbul latin *salutare*, derivat, la rîndu-i, de la *salus*, *salutis* „sănătate“, „salvare“. Ni se pare vrednic de știut că, *salutînd* pe cineva, îi dorești, de fapt, „sănătate“. Dealtfel, romanii procedau aidoma : *salve* și *vale* — formule obișnuite de salut în limba latină — însemnau, amîndouă, același lucru : *„fii sănătos“*. Se adaugă *ave*, cunoscut, mai cu seamă, din sumbrul salut al gladiatorilor, îndreptat către împărat, la intrarea în arenă : *Ave*, Caesar, imperator, morituri te salutant“ („. . . cei destinați morții te salută“).

Un amănunt interesant : *salutare* nu a fost numai împrumutat (Caragiale : *„Salutare, salutare*, onorabile“), ci și moștenit din latină, dînd, potrivit legilor fonetice ale limbii noastre . . . *sărutare* ! Credem că modificarea sensului nu necesită explicații.

Scanned with OKEN Scanner

Menționăm, în schimb, că textele românești vechi, ba chiar unele din veacul trecut păstrează încă sensul din latină al verbului. Sînt ilustrative, în această privință, cunoscutele versuri ale lui Gr. Alexandrescu din *Umbra lui Mircea. La Cozia* : „*Sărutare*, umbră veche ! priimește-nchinăciune / De la fiii României care tu o ai cinstit".

Bogăția, felurimea și pitorescul vorbelor de salut de care dispune româna, umplu de ridicol pe cei care, aidoma coanei Chirița, mai folosesc franțuzisme ca *bonjour*, *bonsoir*, *au revoir* etc. În *O noapte furtunoasă*, Caragiale, prin Zița, realizează un aliaj de mare rafinament stilistic : „Atunci *alevoa, bonsoir, țață*"). Din fericire, franțuzismele de acest fel sînt, astăzi, pe ducă. Se sperăm că și italienismul *ciao* — foarte „la modă" — va avea o viață mult mai scurtă. Căci, vorba înțeleptului : „modele mor tinere !" Este singura, dar fatala lor slăbiciunc . . .

STEAG

Dintre cuvintele prin care limba noastră denumește „semnul distinctiv al unui stat, al unei unități militare, al unei asociații etc., materializat printr-o bucată de pînză sau de mătase, în una sau mai multe culori, prinsă de o lance de lemn și avînd imprimată uneori o stemă sau o emblemă" *(Dicționarul enciclopedic român, II)*, cel mai temeinic instalat în procesul comunicării, cel mai productiv în planul semantic și în acela al derivării este, desigur, *steag*. Victoria în războiul neatîrnării e consfințită printr-un gest semnificativ, evocat în cuvinte simple de Peneș-Curcanul : „Noi punem *steagul românesc* / Pe crîncena redută". Cum *steagul* nostru este tricolor, asocierea celor doi termeni nu a întîrziat să se producă : „Spună lumii large *steaguri tricoloare*, / Spună

ce-i poporul mare, românesc" (Eminescu). Cuvîntul s-a infiltrat în terminologia sportivă, desemnînd pe componenţii echipelor naţionale reprezentative : „. . . adresăm aplauzele noastre scrise tuturor *tricolorilor* studenţi" (*Scînteia*, 23 iulie, 1974). Poeţii au căutat să interpreteze în fel şi chip tîlcurile artistice ale celor trei culori : să se vadă, din această perspectivă, poemul *Tricolorul*, de George Coşbuc. Dar semnificaţia *steagului roşu* — în istoria clasei muncitoare — este una singură.

Dintre sensurile „uitate" ale substantivului *steag*, amintim pe acela de „unitate militară mică", întîlnit în textele vechi şi în cele care îşi propun să evoce epoci revolute : „Risipite se-mprăştie a duşmanilor şiraguri / Şi gonind biruitoare tot veneau *a ţării steguri*" (Eminescu, *Scrisoarea III*). Acelaşi sens transpare şi în expresia *steaguri de călăraşi*, care ne întîmpină, nu o dată, la cronicari. Prin acest înţeles, cuvîntul în discuţie face serie sinonimică largă, cu : *ceată, gloată, pîlc, stol*, termeni curenţi în terminologia militară de odinioară, pe care literatura cronicărească i-a pus în circulaţie. Merită a fi semnalat şi faptul că fiecare din ei — cu excepţia lui *steag* — îşi creaseră derivate verbale corespunzătoare : *(a) se înceti, (a) se îngloti, (a) se pîlcui, (a) se stoli* însemnau, aşadar, „a (se) organiza în unităţile militare respective". Iată un exemplu, din cronica lui Miron Costin, ilustrînd pe ultimul dintre verbele amintite mai sus : „au purces cu toată oastea *stolită* (n.n. organizată în *stoluri*) asupra taberii lui Vasile vodă".

Printr-un firesc proces de extensie semantică, legat de ideea de „luptă" (politică, ideologică, economică etc.), *steag* ajunge să însemne, în epoca noastră, „doctrină, concepţie, idee care antrenează o colectivitate în toate acţiunile ei de amploare : „*Steagul de luptă* al clasei muncitoare".

S i n o n i m e l e substantivului *steag* sînt variate ca origine, ca epocă şi zonă de întrebuinţare şi, deci, ca rezonanţă stilistică. Considerat astăzi ca un sinonim prin excelenţă literar, *drapel* este împrumutat din italianul *drappello*, care, la rîndu-i are la bază un termen din latina tîrzie, *drappus* „bucată de

Scanned with OKEN Scanner

pînză". Corespondentul francez *drapeau* „drapel" se leagă, etimologic, de *drap* „țesătură de lînă, bucată de pînză". În ciuda faptului că legăturile semantice între *drapel*, pe de o parte, *draperie* și *a drapa*, pe de alta, sînt total întrerupte, cele trei neologisme nu au încetat să comunice între ele prin canalele subțiri ale străvechii lor istorii. Căci *draperia* este, și ea, o „perdea grea *de postav, de stofă* etc., pusă la uși, la ferestre etc. și lăsată să cadă în falduri" (Dicționarele) : „Prin *draperii*, lumina străbătea roșie-viorie" (Cezar Petrescu). Sînt de reținut disponibilitățile figurative ale termenului, care i-au prilejuit lui Demostene Botez această, și densă, și evanescentă imagine a iernii : „*draperia* viselor zăpezii". În aceeași ordine de idei se rînduiește versul următor, din Neculuță : „Pe cer, amurgul mîndru își prinde *draperia*". Observații oarecum asemănătoare ne ocazionează verbul *a drapa* „a împodobi, a acoperi (o fereastră, o ușă etc.) cu o *draperie*". Printr-o asociere contextuală caracteristică, Eminescu a extras, de aci, un pregnant înțeles peiorativ al verbului identificabil în expresia, din finalul *Scrisorii III*, *a-și drapa nula* („a-și ascunde, cu valori străine, propria lipsă de valoare"), înțeleasă îndeobște greșit de elevi.

Substantivul *drapel* și-a depășit, prin multe din situațiile sale contextuale, semnificația strictă, originară. (Chiar *portdrapel* „stegar" pendulează între sensurile propriu și figurat !). Îmbinarea *Drapelul roșu* simbolizează pregnant lupta revoluționară consecventă, în toată noblețea implicațiilor ei. Stăruie în amintire sugestivele versuri ale lui Nicolae Labiș : „Arde o stea între multele stele, / *Arde pe ceruri și pe drapele*".

Alt sinonim neologic — *stindard* (italiană : *stendardo*) — este, astăzi, mai puțin întrebuințat, dar era familiar limbajului poetic al veacului trecut : „Ura ! măreț se-nalță-n vînt / *Stindardul* României !" (Alecsandri, *Peneș-Curcanul*).

Pavilion este un *steag* „specializat" în domeniul navigației, indicînd naționalitatea unei nave sau detalii referitoare la apartenența ei comercială : „La dane se aflau vase de diferite tonaje, purtînd *pavi-*

lionul mulțor țări" (*Scînteia*). Amintim, numai, expresia marinărească *Marele pavoaz*, folosită la ocazii sărbătorești, cum e *Ziua Marinei*. Menționăm, în sfîrșit, legătura evidentă dintre *pavoaz* și *a pavoaza*, aidoma ca între franc. *pavois* și *pavoiser*.

Ultimul sinonim pe care îl vom lua în discuție este un termen prin excelență al poeziei : „Că și eu trimite-voi / Ce-i mai mîndru pe la noi : / Oastea mea cu *flamurile*, / Codrul și cu ramurile . . .".

T

TEXT

Ca majoritatea neologismelor, *text* sună rece și arid. Încremenirea cuvîntului este, însă, numai aparentă. Există, în latinește, un verb : *texo, texere, texui, textum*, pe care l-au moștenit toate limbile romanice, sub forme corespunzătoare românescului *a țese*. De exemplu, în franțuzește *tisser*, în italiană *tessere* etc. Verb al muncii migălite și al răbdării. Puterea asociativă a gîndului ne duce — în chipul cel mai firesc — la cea mai răbdurie dintre ț e s ă t o a r e, la Penelopa. Disponibilitățile semantice și derivative ale lui *texere* — și ale reflexelor sale romanice — sînt remarcabile. Una din dovezi : expresia latinească — folosită despre păsări — *texere nidos* („a țese . . . cuib"). Iar, în românește, *țesut* nu înseamnă numai „faptul de *a țese*, munca *țesătoarei*, a *țesătorului*", ci, în limbajul științific, „complex de

celule asemănătoare, care au aceleaşi funcţiuni într-un organism".

Acum va reieşi limpede ce înseamă *text*. Înseamnă : „ţesut, ţesătură". „Urzeala" — deasă şi strînsă — a slovelor pe hîrtie, în rînduri şi în pagini, trimite, aşadar, către străvechea îndeletnicire a ţ e s ă t o r i e i. Trebuie să recunoaştem că fantezia vorbitorilor nu oboseşte curînd.

De *text* se leagă o seamă de alte neologisme curente : *context, pretext, subtext*. Acesta din urmă rîvneşte să sugereze partea nerostită a poeziei. Adică — esenţa ei. *Contextul* este un termen care se impune, cu o remarcabilă bogăţie de sensuri. Conceptul şi termenul care îl desemnează lingvistic sînt interesanţi pentru că apără procesul comunicării de echivocitate : ne dumirim că e vorba de *luna* (unitate a timpului) sau de *luna* (de pe cer) numai datorită . . . *contextului*. În româneşte sînt patru cuvinte „mai". Nu le . . . mai înşirăm, fiindcă le-am discutat la locul potrivit. Ceea ce am vrea să subliniem, totuşi, este faptul că numai *con-textul* izolează şi, apoi, actualizează, în conştiinţa vorbitorilor, pe *unul* dintre cele patru omonime.

Dacă, atunci cînd citim — şi, mai cu seamă, atunci cînd scriem — . . . *ţesem*, înseamnă că responsabilitatea faţă de cuvînt trebuie să sporească. Ne vom referi, pe scurt, la disciplina rigorii filologice, numită *textologie*. Adică : „ştiinţa" (nu am exagerat deloc) editării *textelor*. Cînd e vorba de scriitori în viaţă, atunci lucrurile sînt, relativ, mai simple. Autorul poate să-şi „îngrijească" singur editarea operei sale. Avem, astfel, în cazul lui Arghezi şi, mai ales, în acela al lui Sadoveanu, excelente ediţii, supravegheate de cei numiţi. Cînd este vorba de cronicari, de Eminescu sau de Budai-Deleanu, atunci problema se schimbă şi se complică. Autorii respectivi nu mai pot fi . . . consultaţi, iar răspunderea, întreagă, apasă umerii — nu totdeauna puternici — ai editorului. Şi nu orice editor de carte se numeşte : Perpessicius.

Vom da un exemplu din „istoria" ediţiilor *Ţiganiadei* lui Budai-Deleanu, operă despre care niciodată nu se va spune destul. În *Cîntecul a VII* (sic ! — ne-

ironic), ne întîmpină — referitor la năvala oștilor muntenești asupra vrăjmașilor — o comparație amplă, făcută după tipicul stilului „înalt", din care reținem primele versuri : „Ca droaia de lupi cînd apucă / La *mandra* cu slabe *păcurele* / Și păstorii nu știu să le aducă / Vreun ajutoriu . . .". Îi revine profesorului Jacques Byck — pe care, cum se întîmplă, lumea și chiar elevii lui au început să-l uite — meritul de a fi citit și înțeles exact *textul*. *Mandra* — curent în limba veche — însemna „staul". Iar *păcurele* — cuvînt cunoscut, și astăzi, de „mărgineni" — este sinonim cu „oițe". Unul dintre primii editori ai *Țigania-dei* — necunoscînd, probabil, existența și semnificația substantivului *mandra* „staul", l-a transformat în . . . *mîndra* (cu slabe păcurele). *Staulul* a devenit, astfel, *ciobăniță*. Dar, cine putea să-i mai ceară, în această privință, părerea lui Budai-Deleanu ?

TIPTIL

Pentru explicarea istorică a acestui atît de pitoresc cuvînt, dicționarele noastre — inclusiv noul *Dicționar explicativ al limbii române* — propun un etimon turcesc *(tebdil)*. Ipoteza se întemeiază, între altele, pe varianta fonetică arhaică *teptil* (cu *e*). Indiferent de aceste detalii „tehnice", adverbul nostru redă, cît se poate de sugestiv (în planul fonetic), „strecurarea", „furișarea" : „Și mi-s dragă mie însămi pentru că-i sunt dragă lui — / Gură tu ! învață minte, nu mă spune nimănui, / Nici chiar lui, cînd vine noaptea lîngă patul meu *tiptil*, / Doritor ca o femeie și viclean ca un copil !" (Eminescu, *Călin*). Repetarea adverbului — ca în atîtea alte cazuri, în limba română — învederează o pronunțată valoare

Scanned with OKEN Scanner

intensiv-superlativă : „De fete mari e lumea plină, / Iar vîntul, răsfăţat copil, / S-apropie, *tiptil-tiptil*, / De pe sub fagi, de sub colină“ (Coşbuc). Mai ales în această structură binară, simbolismul fonetic al termenului în discuţie devine pregnant.

În planul semantic, *tiptil* se aşază în relaţie de sinonimie — numai parţială, însă, cu *(pe) furiş* : „Zările, de farmec pline, / Strălucesc în luminiş, / Zboară mierlele-n tufiş / Şi din codri noaptea vine / *Pe furiş*“ (Coşbuc, *Noapte de vară)*. În forma sa „pură“ — aşadar neînsoţit de prepoziţie *(pe)* — *furiş*, mult mai suplu şi mai expresiv, nu putea să-i scape lui Eminescu“ : „În odaie prin unghere / S-a ţesut păienjeniş / Şi prin cărţile în vravuri / Umblă şoarecii *furiş*“ *(Singurătate)*. Mai interesant este, poate, amănuntul că *furiş* este derivat de la *fur* (substantiv, astăzi învechit), sinonim cu „hoţ“, „tîlhar“, „lotru“, întocmai ca, de pildă, *pieptiş* de la *piept*. Dar — în cazul perechii *furiş-fur* — dependenţa dintre adverb *(furiş)* şi substantivul de bază *(fur)* s-a subţiat cu totul. Vrem să spunem că vorbitorii nu mai corelează — în procesul comunicării — cei doi termeni. Lucrul este încă şi mai evident în cazul relaţiei dintre *morţiş* (întrebuinţat, de obicei, ca determinant al verbului *a ţine*) şi . . . *moarte* !

Vrednice de tot interesul sînt întrebuinţările *poetice* ale adverbului *tiptil*. Deprins, din practica sa de traducător al poemelor homerice, cu iscusirea cuvintelor noi, George Murnu întruchipează, pornind de la *tiptil*, un verb ciudat, sinonim cu „a se furişa“ : „Cu sîngerate vine / Tot urc, *mă întiptil* / S-ascult înaripatul tril, / Să beau cel mai subtil / Din filtrele divine“. Nici Arghezi nu se lasă mai prejos. Într-o splendidă poezie *(Remember)* din ciclul *Noaptea*, adverbul *tiptil* devine . . . adjectiv. Textul nu lasă nici o îndoială : „Anii treceau *tiptili* ca nişte şoapte“.

Ultimele două exemple dovedesc, încă o dată, resursele şi disponibilităţile inepuizabile ale limbajului poetic românesc.

Tineret, tinereţe, tinerime, a întineri etc. sînt — toate — raportabile la adjectivul *tînăr* : „Iubito, nu mai sîntem *tineri* / Şi de privesc în calendar, / La tine-i joi, la mine-i vineri, / Ai părul nins, am părul rar . . .“ (M. Beniuc). Cum se întîmplă îndeobşte, adjectivul în discuţie a dobîndit, lesne, valoare substantivală : „Sub şirul lung de mîndri tei / Şedeau doi *tineri* singurei“ (Eminescu, *Luceafărul*). Mi se pare vrednic de tot interesul „detaliul“ următor : latinescul *tener* — de la care româna a moştenit pe *tînăr* — a dat în franţuzeşte . . . *tendre* (cu derivatul substantival *tendresse*) ; de aci neologismele *tandru* şi *tandreţe*, denumind delicate şi nuanţate „gesturi“ ale . . . sufletului, de care oamenii au atîta nevoie. *Tînăr* şi *tinereţe* învederează încă asemenea sensuri la poeţii veacului trecut. Citäm din poemul *Sorin sau tăierea boierilor la Tîrgovişte* de Bolintineanu : „Ea-nţelesese păsul ce pe Sorin străbate / Şi nu putea răspunde la *tînăru*-i amor“ ; „— O, dulce copiliţă ! urmă cu *tinereţe*, / Tu singurică viaţa făcuseşi să iubesc“. Eminescu realizează, încă din prima perioadă a creaţiei sale, îmbinări şi mai surprinzătoare. Mesajul artei antice — într-una din cele mai nobile şi mai desăvîrşite întruchipări, aceea a Venerei, „marmură caldă“ — este o „*tînără* şi dulce *veste*“.

Sinonimul lui *tînăr* — *june* — coboară din latinescul *iuvenis* („Gaudeamus igitur, / *Iuvenes* dum sumus . . .“). Plină de disponibilităţi asociative — imaginea din următorul distih popular : „Dragostea *junelui* / E ca frunza plopului“. Întrebuinţat în mod curent în folclor („*Junele* atunci e *june*, / Cînd brici pe barbă nu pune“), termenul — astăzi desuet — se bucura de o largă răspîndire în secolul trecut : societatea studenţilor români din Viena se numea „România *jună*“ ; una din primele poezii ale lui

Eminescu se intitulează *Junii corupți*. La deprecierea lui semantică a contribuit — cum am mai arătat — geniul lingvistic al lui Caragiale : „junâ sunt, de nimeni nu depand“ (Zița, în *O noapte furtunoasă*). Derivatele lui *june* : *junie, junime, junimism, junimist*), *junete* etc. Dintre numeroasele diminutive, reține atenția *junișan*, folosit de prozatorii ardeleni, de pildă de Agîrbiceanu în portretul eroului său Precupaș : „Încovoiat de spate, cu grumazul cufundat între umeri, capul chel, pe unde nu — la ceafă și la urechi —, colie albă, cu fruntea lucie-lucie și cu două mărgele verzîi, neastîmpărate, subt pleoape, Precupaș iar și-a uitat de povara anilor ce-o poartă în spinare și merge chiuind ca un *junișan*“.

Maestru netăgăduit al neologismului, George Călinescu românizează substantivul latinesc *iuventus* „tinerețe“, silindu-l să rimeze cu antonimul său, tot neologic : „S-a dus frumoasa *juventute*, / Ne îndreptăm spre *senectute*“ . . .

T

ȚARĂ

Iată un cuvînt la a cărui simplă spunere bătăile inimii se întețesc. El face parte din fondul de aur al vocabularului românesc, fiind printre cele dintîi pe care părinții și școala le așază statornic în cugetul și în sufletul copiilor. În toate vîrstele istoriei, poeții evocă și preamăresc, în cîntările lor, realitatea pe care acest cuvînt o vestește : „Dormi la fe-

reastra sufletului meu, *țară*“ ni se pare unul din cele mai tulburătoare versuri argheziene. Tot Arghezi este autorul unei poezii — prima din ciclul *Silabe*, 1965 — cu un titlu ce nu se uită : *Mamă țară* . . .

Plină de tîlc, pentru modul cum gîndirea poporului nostru corelează elementele lumii, este însăși originea cuvîntului. Căci *țară* provine, potrivit legilor fonetice ale românei, din latinescul *terra* „pămînt“, sens pe care limba veche îl atestă încă. Într-adevăr, „mîncară tot *plodul țerei* (=țării) lor“ înseamnă, într-un text din secolul al XVI-lea, „consumară tot *rodul pămîntului* lor“. Înțelesul originar („pămînt“) se păstrează, nemodificat, în franceză *(terre)* și în italiană *(terra)*. De asemenea, sînt raportabile la etimonul latin *(terra)* o sumedenie de neologisme — derivate sau compuse — dintre care multe au pătruns, prin filieră romanică, și în românește : *teren, subteran* și *subterană, terestru* și *extraterestru, teritoriu* și *teritorial, parter* și *terasă, terasament, teracotă* (din italiană : *terra* „pămînt“ și *cotta* „ars“), *terier* (numele unei specii de cîini de vînătoare), în sfîrșit, verbul *a ateriza*. Legătura — de formă *(ter-)* și de sens — între toți acești termeni și radicalul latin este, de cele mai multe ori, transparentă. Să mai amintim pe *Terra*, împrumutat direct din latină, prin care limbajul științific denumește planeta noastră : *Pămîntul*.

Cum s-a ajuns de la *terra* „pămînt“ la românescul *țară*, este ușor de dedus. Ideea de „țară“ se asociază strîns cu aceea de „teritoriu“, adică de pămîntul unde ne-am născut, unde trăim și muncim, care ne hrănește și în care au coborît moșii și strămoșii noștri. Acest ultim detaliu explică, dealtfel, sensul arhaic al substantivului *moșie*, care, în limba veche, era sinonim cu „țară“, „pămînt strămoșesc“ („N-avem oști, dară iubirea de *moșie* e un zid . . .“). Așadar, dragostea de *țară* este, în perspectiva istorică a cuvîntului, dragostea față de *pămîntul românesc*. De aceea *Rugămintea din urmă* — pe care ostașul rănit o îndreaptă către tovarășul său de arme — sună așa : „Și-ajuns în *țară*, eu te rog, /

/ Fă-mi cel din urmă bine : / *Pămîntul țării* să-l săruți / Și pentru mine !“ (G. Coșbuc).

Alături de *țară* există, ca sinonim parțial, neologismul *patrie*. Termenul urcă, în ultimă analiză, la adjectivul latin *patrius*, mai exact, la expresia *(terra) patria* „pămînt părintesc“. Căci *patrius* este derivat de la *pater* „tată“, „părinte“. Ulterior, adjectivul s-a substantivizat, sub forma sa feminină *(patria)*, cerută de acordul cu *terra*. Limba germană și-a creat, cu mijloace proprii, un termen echivalent. Astfel, *Vaterland* (compus din *Vater* „tată“ și *Land* „țară“) se suprapune aproape aidoma expresiei latinești amintite *(terra patria)*.

Țară a dezvoltat, în românește, și alte valori semantice. Cea mai curentă o aflăm în expresia *la țară* („la sat“, „la cîmp“) : primul roman din ciclul „Comăneștenilor“, al lui Duiliu Zamfirescu, se cheamă „Viața *la țară*“, iar versurile lui Depărățeanu, parodiate de G. Topîrceanu, ne sînt familiare : „Locuința mea de vară / E *la țară*“. Dealtfel, și în alte limbi romanice, cuvintele care denumesc *țara* provin din termeni ai lumii satului. Francezul *pays* și italianul *paese* au, la bază, un termen latin derivat de la *pagus* „sat“. De acest sens se leagă derivatul *țăran* „sătean“, a cărui dependență față de termenul de bază nu mai este, astăzi, simțită de vorbitori.

Țară nu se opune numai lui *oraș*, ci, în limba populară, și lui *munte*, devenind, de data aceasta, sinonim cu *șes* : „*Sus la munte* ninge-ngheață . . . / / *Jos la țară* cade rouă, / Țucu-te nevastă nouă“. „Frunza-n codru se rărește, / Hai *să coborîm în țară* / / Pîn' la mîndra primăvară“ (Alecsandri).

În trecut, erau denumite „țări“ fiecare din cele trei mari provincii : *Țara Românească*, *Țara Moldovei*, *Țara Ardealului*. Prin generalizare, termenul ajunge să însemne „ținut“, „regiune“, „parte“. *Țara-de-sus* și *Țara-de-jos*, erau, în vechime, denumiri obișnuite pentru nordul, respectiv, sudul Moldovei. Bălțile Dunării, Delta sînt, pentru Sadoveanu, *Țara de dincolo de negură*, iar Vitoria Lipan — eroina *Baltagului* — străbătînd drumul durerii sale ajunge, la un moment dat, într-o *„țară* cu totul necunoscută :

cu nume de sate și munți pe care nu le mai auzise". Pentru Geo Bogza — citățm — „*Țara Moților* e o *țară de piatră*". Sau: „încă înainte de a ajunge în inima *Țării Moților* am văzut două lucruri minunate. Am văzut o femeie mîncînd un măr și felul cum moții privesc munții".

În vorbirea populară sînt, de asemenea, numite „țări" unde ținuturi intra- sau submontane: *Țara Bîrsei, Țara Oltului, Țara Oașului, Țara Hațegului* ... Aceasta din urmă este, după Ovid Densusianu, „una din cele mai frumoase priveliști de poezie a pămîntului românesc", „întîiul sălaș al neamului nostru dincolo de Carpați".

ȚĂRM

Nu vom intra în amănunte de ordinul foneticii și al morfologiei istorice — de obicei, oțioase pentru nespecialiști — decît atunci cînd ... nu se poate altfel. Substantivul *țărm* (cu două forme de plural: *țărmuri*, neutru, și *țărmi*, masculin) este definit, în dicționare, după cum urmează: „Fîșie îngustă de-a lungul unei ape mari, mai ales de-a lungul unei mări". El este moștenit dintr-un derivat neatestat *(termulus*, care explică forma veche *țărmur)* al rădăcinii latinești *term-*, identificabilă în neologismele *termen* (1. Soroc; 2. Cuvînt), *a termina* (și *a extermina* !), *terminație* etc. În latinește, rădăcina *term-* exprimă conceptul de delimitare în spațiu (*terminus* „piatră de hotar, bornă"), ca și *fin-* din *finis* „bornă", apoi „sfîrșit", respectiv *finio, finire, finitum* (de unde neologismele *finit, infinit*; *defini, definit, definitiv, definiție* etc.). În românește, însă, *țărm* s-a așezat în relație de sinonimie cu *mal* (autohton) și cu *liman* (împrumut din turcă, unde are sensul de „port"). Datorită străvechimii, frecvenței și polisemiei, *mal* a intrat de timpuriu în toponimie: „Nu

departe de marginea unui bărăgan, clădiseră românii sat, demult, or fi de-atunci o sută de ani. I-au zis *Malu-Surpat*, căci Lisa își săpase albie prăpăstioasă, iar la viituri mari puhoiul rupea și surpa ogoarele din coasta satului" (Sadoveanu, *Mitrea Cocor*). De la *țărm*, respectiv *liman* s-au format verbele *a țărmui* și *a (se) înlimăni* (ambele sinonime cu neologismul „a acosta"), pe care, în ciuda sunetului lor livresc și (mai cu seamă cel de-al doilea) chiar strident, George Murnu nu a pregetat să le întrebuințeze în tălmăcirile sale din Homer. La Eminescu — altundeva, cel puțin pînă acum, nu l-am aflat — ne întîmpină adjectivul *țărmuitor*, cu un sens foarte difuz: „Valurile verzi de grîie legănîndu-se pe lanuri, / *Mările țărmuitoare* și cetăți lîngă limanuri, / / Toate se întind nainte-i . . ." (*Scrisoarea III*). Prin structura sa fonetică amplă, trenantă, *țărmuitoare*, ca epitet al substantivului *mările*, sugerează, în mod pregnant, nemărginirea. *Țărmuitor*, aci, trimite gîndul către brîul apelor, care „țărmuiesc" pămîntul . . .

Cele mai multe disponibilități semantice — dintre termenii care alcătuiesc seria sinonimică înșirată mai sus — le are, fără îndoială, *liman*. Din perspectiva navigatorului „de cursă lungă", *limanul* este, mai mult decît sinonimele sale *(mal, țărm* sau . . . *faleză)*, „pămîntul *ferm*", locul de refugiu unde se curmă, odată și odată, peripeții și riscuri, unde încetează monotonia și monocromia dezolantă, unde chipul realității prinde, în sfîrșit, să se diversifice și să se nuanțeze. *Limanul* este, așadar, marea poartă către oameni, către viața adevărată, către „acasă", către glie. În versurile din postuma eminesciană *Sarmis*, cuvîntul este prins într-un context revelator: „Luceferii, ce tremur sclipind prin negre cetini, / Pămîntul, marea, cerul cu toate ni-s prietini, / Cît ai putea departe lopețile să lepezi, / Ca-n voie să ne ducă a mării unde repezi. / Oriunde ne vor duce în farmecul iubirii, / Chiar de murim, ajungem *limanul* fericirii".

Relația de sinonimie parțială dintre *țărm*, pe de o parte, *mal* și *liman*, pe de alta, nu s-a constituit de la început. Într-adevăr, din perspectiva etimolo-

giei, *ţărm* — moştenit din latină şi purtînd, în structura sa lingvistică, rădăcina *term-* din verbul neologic *a termina*, cu care se înrudeşte — va fi însemnat, iniţial, „locul unde *se termină* ceva (în speţă : apa, marea) ; hotar, margine, limită". Dintre verbele formate de la aceste sinonime *(a hotărî, a mărgini, a limita)*, primul *(a hotărî)* s-a rupt complet, prin abstractizare, de etimonul său. În procesul comunicării, vorbitorul de azi nu mai aşază nici un fel de legătură semantică între *a (se) hotărî* „a (se) decide" şi . . . *hotar*, cu toate că relaţia este străvezie în textele vechi şi populare („Cetăţile celor ce *se hotărăscu* cu ei"). *Margine* şi derivatele sale (*a mărgini, mărginit, mărginire*, dar mai cu seamă *nemărginit, nemărginire* şi chiar *nemargine*, în postume) sînt termeni recurenţi la Eminescu, sugerînd perspectiva cosmică, familiară lui Hiperion. Blaga, în schimb, întruchipează un antonim sui-generis pentru verbul *a mărgini* : „Prinşi de duhul înverzirii / prin grădini ne-nsufleţim. / Pe măsura naltă-a firii / gîndul ni-l *desmărginim*" *(Focuri de primăvară)*. Dealtfel, prin „desmărginirea gîndului" ajungem la trăirea deplină a poeziei.

Revenind la sinonimia *ţărm = margine*, menţionăm că ea acoperă nu numai sensul etimologic de „hotar, limită" al celui dintîi, ci şi pe acela de „mal, liman", cum reiese din cunoscutele versuri eminesciene : „Mai am un singur dor : / În liniştea serii / Să mă lăsaţi să mor / La *marginea mării*". Pe de altă parte, se organizează cuplul sinonimic al verbelor corespunzătoare : *a ţărmuri = a mărgini*, dintre care primul este destul de rar întrebuinţat, ca şi participiul adjectiv *ţărmurit ;* în schimb, antonimul acestuia din urmă — *neţărmurit* — este folosit curent, în special cu sens abstract : „O *neţărmurită* dragoste de ţară se desprinde din versurile poeţilor" (Beniuc).

Există poeţi care ştiu că şi cuvintele au un . . . *ţărm !* În cazurile fericite, cînd conştiinţa artistului se lasă străbătută de acest adevăr, *ţărmul cuvîntului* devine *liman*, iar el — cuvîntul —, în ipostaza sa poetică, dobîndeşte perspectiva — rîvnită de mulţi, cîştigată de cîţiva — a d ă i n u i r i i.

Scanned with OKEN Scanner

V

VATRĂ

Lui Ion Tohăneanu

Toată lumea este de acord că *vatră* se numără printre puținele cuvinte cu origine d a c i c ă de netăgăduit. El aparține, prin urmare, așa-numitului *substrat autohton*, a cărui identificare, foarte anevoioasă, preocupă și pasionează pe lingviști de mai bine de un secol. Pentru a înlesni cititorilor nespecialiști o imagine de ansamblu despre contribuția dacilor la configurația lexicului românesc, vom înșira cîteva serii de exemple, încercînd să le grupăm pe domenii.

Termeni din substrat denumesc părți ale trupului : *burtă* (?), *buză, ceafă, grumaz, rînză* ; elemente ale lumii vegetale : *brad, bunget* („inima codrului"), *copac, ghimpe, mazăre, mugur ;* viețuitoare : *barză, ghionoaie, murg, năpîrcă, șopîrlă, țap, viezure ;* relații familiale : *copil, mire, moș ;* viața stînei : *căciulă, gălbează, strungă, țarc ;* viața satului, unelte ale muncii : *cătun, gard, groapă, gresie, vatră.*

Ceea ce le caracterizează în bloc este apartenența obiectelor denumite la lumea sensibilă. Dealtfel, în planul gramatical, toți acești termeni sînt substantive concrete. Abstractele sînt rarisime : un exemplu îl aflăm în verbul *bucura*, cu o „familie" bine reprezentată *(bucurie, bucuros, București* etc.) ; un altul, la fel de specific românesc, în substantivul *doină.*

Este drept, elementele autohtone sînt puține ; dar unele dintre ele sînt capacitate cu o mare forță derivativă (de la *moș*, bunăoară, avem, numai în aria diminutivelor : *moșic, moșuleț, moșulică* etc.) și cu o

remarcabilă mobilitate semantică, ușor de identificat chiar în procesul derivării. *Moașă*, de pildă, este format de la *moș*, aidoma ca *elevă* de la *elev*. Dar legătura semantică — evidentă în cel de-al doilea caz — se subțiază pînă aproape de anulare în cel dintîi.

Frecvența și adaptabilitatea semantică a unora din vocabulele autohtone sînt atestate și de pătrunderea lor în toponimie. Cel mai înalt munte din Banat — adevărat rai al turmelor — se cheamă *Țarcu*. Cel mai întins lac alpin este în Retezat : *Bucura* (la origine, rădăcina *bucur-* exprima ideea de „frumusețe"). Cine coboară de pe Negoiu poate (dacă este . . . vrednic) să înfrunte *Strunga-Dracului*. Dacă nu, va ocoli, alegînd coborîșuri mai domoale : *Strunga-Ciobanului* sau *Strunga-Doamnei !*

Dar, dintre toate cuvintele autohtone, ecou mai adînc și mai prelung — decît *vatră* — altul nu are. Cu străvechiul său sens concret — „partea cuptorului unde se face focul, pentru a pregăti mîncarea" — termenul apare într-o sumedenie de texte literare, mai ales la scriitorii care se inspiră din viața satului : „La *vatră*, femeia se chinuia cu o mînă să mestece mămăliga, iar cu alta să prăjească niște ceapă in tigaie. Alături *de vatră*, prinsă între două cărămizi, clocotea o oală cu ceva verde înăuntru" (Marin Preda, *Morometii*). Cuib al focului, *vatra* îmbie pe oameni la povești, născociri, aduceri-aminte. Așa se întîmplă la Hanu-Ancuței : „Și așteptînd pe Ancuța, cu oale nouă și vin proaspăt, au prins a se apropia cu vorbe unii de alții. Un fior de vînt sosi între noi din valea Moldovei. M-am dat *lîngă vatră*, am împuns ș-am zădărît *focul* ațipit în blănița-i de spuză. Cînd se răsuciră flăcări și ne văzurăm iarăși, fiorul de vînt stătuse și se așeză peste noi și peste han o negură ușoară de toamnă" (Sadoveanu).

De acest sens se leagă o bogată frazeologie. Absența focului sau a cenușei din *vatră* exprimă metaforic, în gîndirea populară, asuprirea socială sau — consecința ei — sărăcia lucie. „I-a luat și cenușa din *vatră*" înseamnă „l-a jăcmănit" ; iar „nu-i arde nici

focul în *vatră*“ și „nu are nici cenușă (tăciune) în *vatră*“ au sensul de „a fi sărac lipit pămîntului“. Pe aceeași direcție semantică se situează expresia „nu-i ard nici tăciunii în *vatră*“, adică : „nu reușește oricît s-ar strădui“. Dimpotrivă, „se prinde cu mîinile de *vatră*“ are cam același sens cu „se chivernisește“, „prinde cheag“ : „Numai dă ! ce era să facă bietul om ? Cum era să se întindă mai mult, că de abia acum *se prinsese* și el *cu mînele de vatră*“ (Creangă, *Povestea lui Stan Păţitul).*

Vatra ademenind în juru-i pe toți cîți viețuiesc sub același acoperămînt — căci acolo, la *vatră*, se pregătesc bucatele și de acolo izvorăște bucuria moale a căldurii —, sensul de „casă, cămin, așezare statornică“ nu va întîrzia să se contureze. La aromâni întîlnim o înțeleaptă zicere, care, evitînd particularitățile dialectale, sună așa : *„În vatra* ta, și cenușa arde“, adică „printre străini, nici focul nu te încălzește“. Pe baza aceluiași înțeles, odinioară — cînd tinerii erau prinși cu arcanul ca să fie duși la oaste, ca bădița Vasile al lui Creangă — s-a constituit și expresia „a lăsa la *vatră*“, întrebuințată despre cei care-și încheiaseră stagiul militar.

De la sensul de „casă, cămin“ pînă la acela de „țară“ nu a fost decît un pas : *patrie* înseamnă, într-adevăr, „acasă“, adică acolo unde „și cenușa te încălzește“ : „Poporul . . . trăia în frăție cu coasa, cu toporul, cu codrul și cu calul său, pentru apărarea *vetrei părintești*“ (V. Alecsandri).

Încărcătura semantică și zestrea afectivă — depuse, de-a lungul veacurilor, în structura intimă a unui cuvînt rostit și gîndit zi și noapte — fac din *vatră* un termen recurent în poezie. Versurile lui Coșbuc — din *Mama* — stăruie în amintirea tuturor : „Tu torci. Pe *vatra veche* ard, / Pocnind din vreme-n vreme, / Trei vreascuri rupte dintr-un gard, / Iar flacăra lor geme“. De asemenea, acelea ale lui Eminescu, din *Călin*, cînd ni se zugrăvește coliba „împistrită“, unde fata își așteaptă zburătorul, de șapte ani înstrăinat : „Se coceau pe *vatra* *sură* două turte

în cenușă . . .". În textele citate — din poeț: atît de „ai noștri", cum sînt Coșbuc și Eminescu — epitetele *vechi, sur,* ca determinante ale *vetrei,* vorbesc nu despre „uzură", ci, dimpotrivă, despre durată și dăinuire, despre străbatere prin vreme. De aceea, la Eminescu *vatră* ne întîmpină în poemele străvechimii, unde ni se evocă temelia dacică a poporului nostru : „Brigbelu, rege tînăr din vremea cea *căruntă,* / Pe zeii *vechii Dacii* i-a fost chemat la nuntă. / Frumos au ars în flacări prinosul de pe *vatră,* / Pe cînd intrară oaspii sub bolțile-i de piatră".

Expresii lingvistice ale unor realități istorice de nedespărțit, *țară* și *vatră* se contopesc, parcă, în poemul arghezian *Belșug,* unde ni se descrie, însingurată și aspră, truda de odinioară a plugarului : „El, singuratic, duce către cer / Brazda pornită-n *țară,* de la *vatră*".

Pînă acum, am înșirat texte în care termenul în discuție este folosit în sensul său propriu, obișnuit. Printr-o imagine specific populară, *vatră* devine, însă, în limbajul poetic, termen de comparație și metaforă a lunei. Eminescu îi conferă această valoare chiar în primele versuri ale poemului *Călin* : „Pe un deal răsare luna *ca o vatră de jăratic* / Rumenind străvechii codri și castelul singuratic". La Arghezi, metafora este — dacă se poate spune așa — totală : „Iese-o *vatră* și se varsă, / Mare, din negura arsă . . .".

Proza p o e t i c ă a lui Zaharia Stancu învederează, și ea, disponibilitățile expresive ale cuvîntului. În romanul *Șatra,* Zazu și Babaia — așa îi cheamă pe cei doi urși bătrîni care însoțesc odiseea „oamenilor oacheși" (discreția denumirii este emoționantă) — străbătînd șoseaua pîrjolită de arșița verii, își aduc aminte, aidoma unor ființe umane, de vremea cînd — *pe vatră* — învățaseră să joace. Pendularea între sensurile concret și abstract — iscată în zonele joase ale conștiinței celor două sălbăticiuni personificate — este sugestivă și tulburătoare : „În primăvară, urșii năpîrliseră. De astă primăvară și pînă acum trecuseră multe luni și părul se grăbise să le crească. *Șoseaua*

era aspră și fierbinte ca o vatră acoperită cu jar. Zazu și Babaia își aduseră aminte de cum fuseseră învățați să joace în sunetul dairelei, cu belciugele de fier în nas, pe *vatra fierbinte,* loviți mereu și fără nici o milă cu ciomagul. *Vatra era rotundă.* După ce învățaseră să joace, scăpaseră de ea. *Vatra pe care mergeau acum era largă cît șoseaua și nesfîrșit de lungă, tot cît șoseaua.* Acum, în munți era răcoare . . . Munții erau departe. Nu se vedeau. Erau atît de departe munții, încît nici mirosul lor nu ajungea pînă la șoseaua pe care mergeau spre răsărit oamenii oacheși, căruțele lungi ale oamenilor oacheși, cîinii și urșii oamenilor oacheși".

În limbajul poetic există cuvinte care — unul pe altul — se cheamă. Întîlnirea lor — împlinitoare pentru tîlcurile și rosturile Poeziei — este prilejuită de potriviri semantice adînci, dar și de asemănări ale alcătuirii sonore. De aceea Blaga — poet al gliei, atît de atașat peisajului autohton — așază la sfîrșit de vers (și, uneori, chiar de poezie) substantivul *vatră,* rimîndu-l, mai totdeauna, cu *piatră.* Perechea aceasta de termeni revine, la poetul din Lancrăm, cu puterea unei obsesii : „Coboară-n lut părinții, rînd pe rînd, / / în timp ce-n noi mai cresc grădinile. / Ei vor să fie rădăcinile, / prin cari ne prelungim pe subt pămînt. / / Se-ntind domol, părinții pe sub *pictre,* / în timp ce în lumini mai adăstăm, / în timp ce fericiri ne-mprumutăm / și suferinți și apă vie pe la *vetre*". Ecourile cuvîntului — valorificate de poziția lui finală, unde pauza funcționează ca o „cutie de rezonanță" — ne străbat ființa întreagă. Vorbă străveche, *vatră* evocă statornicia. Rostirea ei amplifică — în conștiința noastră — sentimentul istoriei.

La întrebarea : care sînt cele mai frumoase cuvinte din limba română, am răspunde, fără preget :

— *Vatră* și *dor.*
— De ce ?
— Pentru că *dorul duce.*
— Dar *vatra ?*
— *Aduce.*

VERS

Este un lucru destul de cunoscut că vocabularele „profesionale“ împrumută adesea limbii comune cuvinte și expresii din terminologia lor specifică. În condițiile vorbirii obișnuite însă, transferul semantic originar — metaforic — nu mai este perceput, ca atare, de masa vorbitorilor. În derivate de tipul verbelor *a îndruga* („a pălăvrăgi“) sau *a înnădi* („a coase, a lega capăt la capăt“), de pildă, legătura dintre aceste verbe și substantivele *drugă* („fus mare și gros de tors urzeală pentru lăicere“ etc.), respectiv, *nadă* („momeală“) nu mai este transparentă, din cauza fenomenului de „extensie semantică“ suferit de verbele amintite. Ele — familiare, astăzi, tuturor — au cunoscut, la început, o circulație restrînsă la domeniul industriei casnice *(a îndruga)* și la acela al pescuitului *(a înnădi)*. Către această ultimă îndeletnicire trimite și expresia *a se duce pe copcă* („a o păți“), *copca* fiind spărtura făcută, iarna, în gheața unui rîu, pentru pescuit sau scos apă.

Așa cum, fără îndoială, *nu* ne-am aștepta, *vers* („rînd al unei poezii, constituit potrivit anumitor reguli“) — neologism romanic (franc. *vers* ital. *verso*, lat. *versus*) — aparținuse și el cîndva, mai precis în latina timpurie, unui limbaj profesional, și anume aceluia al . . . plugarilor. Într-adevăr, în limba latină, *versus* este o formă nominală a verbului *verto, vertere, versum* „a întoarce“. Cel mai vechi înțeles al cuvîntului — direct legat de limbajul agricol și atestat încă din secolul I e.n. în tratatul *De agricultura* („Despre agricultură“) al lui Columella — era „faptul de a întoarce plugul la capătul brazdei“ ; prin analogie, *versus* a ajuns, apoi, să însemne „rînd scris“, cu referire la vechea scriere greacă, ale cărei rînduri urmau întocmai drumul brazdelor, adică se continuau, fără întrerupere, de la stînga spre dreapta și de la dreapta spre stînga. Este vrednic de menționat că acest tip de scriere se chema *boustrophedon* (cuvînt

compus alcătuit din *bous* „bou“ şi verbul *strophein* „a întoarce“ !). Ulterior, prin restrîngere a înţelesului, *versus* a dobîndit şi sensul cu care este astăzi întrebuinţat în limbile romanice („şir, vers“). La aceeaşi familie de cuvinte şi la aceeaşi arie terminologică aparţin substantivul *versificaţie* (denumind un domeniu pasionant, din păcate, puţin explorat de cercetători), verbul *a versifica* şi derivatul lui, *versificator*. (Aci se impune observaţia că nu orice *versificator* este, neapărat, *poet* : căci îndemînarea, abilitatea nu implică, în chip obligatoriu, talentul, harul).

Termenul în discuţie este cuprins şi în structura unor expresii „tehnice“ cum sînt *versuri albe* (fără rimă) şi *versuri libere* (nesupuse rigorilor metricii). În ultimele decenii, s-au creat compusele *verslibrism* „curent favorabil versului liber“ şi *verslibrist* „adept al verslibrismului“. La încetăţenirea acestor termeni — discutabili — a contribuit excelenta lucrare a lui Vladimir Streinu, *Versificaţia modernă*, unde ei mişună. În 1965, M. R. Paraschivescu publică o culegere intitulată chiar *Versul liber*, din care citäm scurtul poem *Fidelitate* : „Nici o durere / nu se adună / cu alta. // Fiecare / şi-ajunge ei însăşi / altminteri decît bucuria / care se leagă cu altele / dînd sărbătoarea. // Fiecare / e numai a ta / netrădătoare“.

VERS ŞI VIERS

Cum se întîmplă adesea în limba noastră, unul şi acelaşi cuvînt latinesc poate să ne parvină pe două căi : ca împrumut romanic tîrziu — reproducînd aproape aidoma modelul latin — sau ca termen moştenit, concrescut cu istoria însăşi a limbii, dar atunci înfăţişarea lui poartă pecetea „vechimii“, evidentă în modificările suferite de sunete, care au evoluat

potrivit legilor fonetice. Sînt, astfel, moștenite : *ager, bătrîn, chiar, frupt, a săruta, subțire, vîrtute* etc., avînd, fiecare, cîte un dublet intrat „de-a gata", pe cale livrescă : *agil, veteran, clar, fruct, integru, a saluta, subtil, virtute* etc. În ce privește planul semantic, termenii moșteniți dezvoltă sensuri multiple, pe cînd dubletele neologice selectează, mai cu seamă, sensuri abstracte. Să se compare, din acest punct de vedere, perechea *vîrtute-virtute,* în următoarele două texte : „Era odată o babă care avea trei feciori ... *tari de vîrtute,* dar *slabi de minte*" (Creangă) ; „Multe bunuri are omul, / Dar *virtutea* cea mai mare / E să nu se ție mîndru / Cu *virtuțile* ce are" (Coșbuc).

Revenind, acum, la *vers,* e de menționat că româna l-a și împrumutat — cu sensul cunoscut, căruia i se adaugă, mai ales la plural, acela de „poezie" (Eminescu : „E ușor a scrie *versuri* / Cînd nimic nu ai a spune") —, dar l-a și moștenit, sub forma *viers,* cu sensurile „melodie", „cîntec", „voce", „glas", identificabile în textele care urmează : „Luna mare se ridică. O privighetoare începu să ciripească într-un frasin. *Viersul* ei se aprinse, porni în suspine înăbușite în gîlgîit de lacrimi, în plînsete ușurele și slabe". Același prozator povestește că la Hanu-Ancuței „Contenea cîte un răstimp *viersul lăutarilor* și porneau poveștile". Celelalte sensuri le vom ilustra tot cu citate din Sadoveanu, care manifestă o adevărată slăbiciune pentru acest frumos cuvînt popular : „Avea un *viers* frumos și tremurător de te pătrundea la inimă" ; „— Spun ce am auzit, a urmat Caraiman cu *viers de blîndețe*" ; „— Minune ! a strigat el cu *viers înalt* și voie bună". Este semnificativ că Ion Pillat își intitulează o poezie *Viersul țării,* iar în text cuvîntul din titlu este înlocuit printr-unul din sinonimele sale : „E *graiul* tău ca frunza verde / Cu freamăt tînăr de pădure". Varianta neliterară *ghiers* este adesea preferată de Tudor Arghezi, revenind și la Miron Radu Paraschivescu, într-unul din cele mai frumoase *Cîntice țigănești (Rică)* : „Și-avea ochii de migdale / de cătau la el cu jale, / și-avea *ghiersul cîntător* / de cătau la el cu dor, / Rică, — fante de Obor".

Mai vechi decît neologismul *vers* este sinonimul său *stih*, care a pătruns în terminologia versificației *(emistih, distih, acrostih)*. Termenul e însoțit de o discretă aură vetustă, care convine, în anumite împrejurări, limbajului poetic. În *Epigraf*, de pildă, Tudor Arghezi, rostește, către propriile sale poeme, acest frumos îndemn : „*Stihuri*, zburați acum din mîna mea / Și șchiopătați în aerul cu floare, / Ca păsările mici de catifea / Ce-ncep în mai să-nvețe și să zboare".

VICTORIE

Victorie este un neologism împrumutat *direct* din latină, unde avea aceeași formă ca substantivul nostru articulat : *victoria*, fiind derivat de la *victor* „învingător", pe care unele limbi europene și l-au însușit ca nume propriu. Astfel, cel mai popular și mai îndrăgit poet al Banatului (Vlad Delamarina) și unul dintre cei mai de seamă poeți francezi (Hugo) se numesc, deopotrivă, *Victor* (în franceză, însă, accentul lovește ultima silabă). Corespondentul feminin al lui *Victor*, ca nume propriu, este *Victoria*, cu varianta fonetică neliterară *Vitoria* („învingătoarea" !), eternizată de Sadoveanu în romanul *Baltagul* : „Și de poveste și de asemenea vorbe iuți, *Vitoria*, nevasta lui Nechifor Lipan, își aducea aminte stînd singură pe prispă, în lumină de toamnă și torcînd". *Vicu* și *Vică*, *Vica* și *Tori* sînt nume „mici", intime, de alint, desfăcute din trunchiul fonetic, mai robust, al celor două cuvinte de bază, *Victor* și *Victoria*.

Cum se întîmplă foarte des în românește, substantivul *victorie* se încadrează într-o amplă serie de sinonime, unele mai exacte (*biruință*, *izbîndă* — ambele formate pe teren românesc), altele, aproximative (*succes*, *triumf* — ambele neologisme romanice). Din punctul de vedere al intensității cu care exprimă fenomenul respectiv, *succes* („reușită") e

mai puțin decît *victorie*, iar *triumf*, mai mult. Dealtfel, la romani, *triumphus* însemna, în primul rînd, „intrarea solemnă și sărbătorească în Roma a unui comandant de oști victorios pe cîmpul de luptă". Dar *triumful* lui Traian — după cucerirea Daciei — nu a fost deplin, căci din alaiul imperial lipseau Decebal și celelalte căpetenii ale dacilor : „Vor mai bine-o moarte crudă decît o viață sclavă / Toarnă-n țestele mărețe vin și peste el otravă" (Eminescu).

Verbul corespunzător este *a învinge* (din latinescul *vinco, vincere, vici, victum*, de unde *victor* și *victoria* !), sinonim cu *a înfrînge* și, parțial, cu *a dovedi, a răzbi, a răpune* etc. : „Nici unul nu *dovedea*, / / Gios nici unul nu cădea" (Folclor) ; „Ștefan Vodă a bătut război cu păgînii în Țara Muntenească. I-a *răzbit* și s-a întors cu mare dobîndă" (Sadoveanu, *Frații Jderi*). Mai răspîndite decît sinonimele parțiale citate mai sus erau, însă, *a birui* (din maghiară) și *a izbîndi* (din vechea slavă). Este interesant că, în limba veche, *a birui* și derivatul său *biruință* aveau, față de situația lor din româna modernă, un semantism mai bogat. Citim în *Alexandria* : „Por împăratul . . . avea treizeci și șase limbi supt *biruința* lui". Ceea ce, în versiunea modernă, sună așa : „. . . avea treizeci și șase de seminții sub *stăpînirea* lui".

Întrebuințat cu sens figurat, verbul *a birui* i-a prilejuit cronicarului una din cele mai nobile „ziceri" ale vechimii : „*Biruit-au gîndul* să mă apuc de această osteneală, să scot lumii la videre feliul neamului . . .". *Biruința* gîndului nu stă mai prejos decît *victoria* repurtată pe cîmpul de luptă. Cînd aceasta din urmă este dreaptă, ele sînt la fel de însuflețitoare.

VIRGULĂ

Dicționarele noastre definesc *virgula* după cum urmează : „Semn de punctuație care arată o pauză foarte scurtă în citire și care separă diferitele părți

ale propoziției sau unele propoziții în cadrul frazei". Definiția nu ni se pare... definitivă. Vrem să subliniem, de pildă, faptul că formularea superlativă — referitoare la „durata" pauzei (*foarte scurtă*) — este atacabilă. Sînt *virgule* care lasă, gîndirii, repaosuri mai lungi decît, chiar, punctul.

Rolul *virgulei* este să despice — și să răspice — g î n d i r e a. Așezată acolo unde trebuie, ea aduce mari servicii comunicării scrise. Secționează, ajută, înfrumusețează. Prin ea, gîndirea devine mai suplă. Și — dacă formularea nu pare pretențioasă — mai zveltă. Iar ochiul are, și el, partea lui de bucurie.

Absența sau prezența ei — în plus — poate răsturna sensul comunicării. Cînd plecau la război, tinerii romani cereau avizul oracolului. El era : „In bellum ibis, peribis non redibis". Adică : „Vei merge la război, vei pieri nu, te vei întoarce". În tălmăcirea românească a zicerii latinești, am pus *virgula* exact acolo unde ea este capabilă să transforme negația în afirmație.

Acum ne vom referi la prezența — nejustificată — a *virgulei*. Vom porni, în această privință, de la cunoscutele versuri ale lui Eminescu, din *Scrisoarea I* : „Mii pustiuri scînteiază sub lumina ta *fecioară* / Și cîți codri-ascund în sine strălucire de izvoară". Aci, substantivul *fecioară* este, cum se întîmplă, nu o dată, în poezie, folosit cu valoare adjectivală. *Lumina ta fecioară* (fără *virgulă*) înseamnă, astfel, — printr-o transfigurare a cuvîntului, de care numai Poezia este capabilă — „lumina ta pură, neprihănită". Circula, cîndva, o ediție a poeziilor lui Eminescu, în care editorul, mai „isteț" decît poetul însuși, strecurase o *virgulă* între *lumina ta* și *fecioară*. În felul acesta, transgresia la sens propriu era asigurată, în imensa pofidă a poeziei. *Fecioară* nu mai era epitet al luminii (cu sensul de „pur, neprihănit"), ci redevenea un biet vocativ, aducînd, foarte aproape de suprafață, structura adîncă a imaginii.

Așezarea corectă a *virgulei* este o problemă de mare însemnătate pentru orice om trecut prin rigorile școlii. Cu atît mai mult, pentru scriitori : căci erorile de

Scanned with OKEN Scanner

acest gen pot dezorganiza alcătuirea sintactică a frazei sau, cîteodată, pot să-i vicieze chiar înțelesul. De aceea, Caragiale — a cărui înaltă responsabilitate artistică rămîne pilduitoare — îndemna, glumind, pe amici să-l poreclească „Moș-Virgulă" ! O fi semnul mărunțel și prizărit, dar isprăvile pe care el le poate săvîrși îi depășesc, cu mult, măsura . . .

În românește, *virgulă* este — ca atîția termeni ai limbajului științific — un neologism romanic. Stau mărturie francezul *virgule*, italianul *virgola* etc., raportabile, în ultimă analiză, la latinescul *virgula*. Ceea ce se știe mai puțin este că, în latină, *virgula* era un diminutiv de la *virga* „creangă", de unde româna a moștenit pe *vargă*. Așadar, la început, *virgula* a însemnat „vărguță, nuielușă", sens pe care nimeni nu îl mai bănuiește astăzi, în ecoul, atît de „tehnic", al cuvîntului.

„Virgula dublă" vestește începutul și marchează sfîrșitul citatului. În românește, cuvîntul — *ghilimele, ghilimete* — este simțit, de vorbitori, ca un diminutiv (*floricele*, de pildă), dar, în franceză, el amintește de numele meșterului tipograf, care, în veacul al XVII-lea, l-a născocit *(Guillaume)*.

Italiana, care — ca și româna — are o vădită slăbiciune pentru diminutive, a creat, pentru aceeași noțiune, un diminutiv al . . . diminutivului : *virgolette* (cum ar fi, pe românește, *virguliță*).

Z

ZARE

„Partea cerului sau a pămîntului pe care o mărginește linia orizontului" — aceasta e definiția pe care ne-o pun la îndemînă dicționarele — se cheamă,

în românește, *zare*. Termenii corespunzători din limbile romanice surori — franceză : *horizon*, italiană : *orizzonte* — sînt supraîncărcați cu sensuri și nuanțe semantice multiple, pe care româna le repartizează celor două „sinonime" : *zare*, împrumut vechi slav, iar *orizont* („linie care reprezintă intersecția aparentă a suprafeței pămîntului cu bolta cerească"), neologism romanic. La rîndul lor, romanii împrumutaseră termenul din greaca veche, unde *horizon* (formă participială a verbului *horizo*) însemna „acel care delimitează". Pe propriul ei teren, latina își crease, de asemenea, prin procedeul calcului, „sinonimul" *finitor* „cel care sfîrșește", „cel care așază limite". Este interesant de observat că, la noi, în veacul al XVIII-lea, cuvîntul apare încă sub forma sa originară, pe care, dealtfel, și-a însușit-o și franceza *(horizon)*. Atenție, așadar, la lectura exactă, „filologică", a unor versuri aparținînd poeților din secolul trecut : „Zori de ziuă se revarsă peste vesela natură, / Prevestind un soare dulce cu lumină și căldură. / În curînd și el apare pe-*orizonul* aurit, / / Sorbind roua dimineții de pe cîmpul înverzit" (Alecsandri, *Dimineața*). Atenție, deopotrivă, la citirea și . . . citarea corectă a cunoscutului vers eminescian din descrierea bătăliei de la Rovine : „*Orizonu-*-ntunecîndu-l, vin săgeți de pretutindeni".

Lipsit de caracterul oarecum tehnic al sinonimului său *(orizont)*, scutit de puternica lui tentă livrească, *zare* devine, treptat, un termen prin excelență p o e t i c, al „departelui" — în spațiu sau în timp (Eminescu : „Pierdut e totu-n *zarea* tinereții") — al „drumului", al „pierderii" (din bătaia privirii sau din aceea a . . . inimii), al „mării", al tuturor „nostalgiilor" pe care contemplarea spațiilor infinite este în stare să le stîrnească : „Pătate de umbră dorm apele verzi, / Moarte pe mare. / Cu *ochii nostalgici* de-a pururea *pierzi* / Țărmul din *zare*" (Ion Pillat). Asocierea *zării* cu termeni din zona semantică a *departelui* este pe cît de firească, pe atît de bogat reprezentată în poezia noastră. Iată, deocamdată, aceeași îmbinare, revenind, aidoma, la Alecsandri, Eminescu și Sadoveanu (încadrarea acestuia

din urmă printre poeți nu este de natură să surprindă pe nimeni) : „În fund, pe cer albastru, în *zarea depărtată*, / La răsărit, sub soare, un negru punct s-arată ! / E cocostîrcul tainic . . .“ (Alecsandri, *Oaspeții primăverii*) ; „Numa-n *zarea depărtată* sună codrul de stejari“ (Eminescu, *Scrisoarea III*) ; „*zarea depărtată* a văii Siretului“ (Sadoveanu, *Nicoară Potcoavă*). Întreaga putere evocativă a cuvîntului ni se învederează în următorul fragment, tot din *Nicoară Potcoavă*, cînd impresiile auzului se împletesc cu acelea pe care ochii le culeg, iar marile întinderi ale spațiului cheamă amintirea : „Începea să joace un vînt ușurel dinspre miazăzi de la mările calde, și acest vînt cînta urechilor noastre ca de pe strune îngemănate, cu sonuri felurite.

Cînd au ieșit la cîmpie, Nicoară a ascultat *zvonul zărilor*, a privit cu ochii pierduți în *depărtare* năgara care-și înflorea spicul de mătasă albă, și se simțea înfiorat de *amintiri* și înviorat de nădejdi“.

Parcă alcătuit dinadins — ca să ilustreze „afinitățile“ *zării* cu *departele* — este poemul lui Lucian Blaga : *Cerbul cu stea în frunte*. Ritmul alert și zvîcnit — bazat pe alternarea amfibrahilor cu dactilii și, în consecință, pe umplerea „golurilor“ dintre vîrfurile accentuate ale versului, cu fluturarea pripită a multor silabe neaccentuate — sugerează, în planul acustic, salturile mlădioase — și ele ritmice — ale sălbăticiunii : „Nu-l mișcă știutele / Crînguri cu ciutele. / Cărarea cu urmele, / iezerul, umbrele / nu-l cheamă. Copitele / sfarămă ispitele. / Prin ceață cînd lunecă / *zări* el adulmecă, / *nu apropiatele*, / *ci depărtatele*“.

Sugestia „departelui“ se înfiripă în sensibilitatea noastră de cîte ori ne întîmpină priveliștea tălăzuită a m ă r i i. Tocmai de aceea, *zare* se rînduiește printre termenii recurenți în poezia „marină“ : „Porniră cele trei corăbii . . . / Și-abia se mai zăresc — / / Se-ngroapă / În *golul zărilor* pătate de violetul înserării ; / Iar albul pînzelor întinse, / În cenușiul depărtării / Zidește trei mausoleuri în care dorm cei duși de apă“ (Ion Minulescu, *Romanța celor trei corăbii*).

Scanned with OKEN Scanner

Priveliștea *zării* nuanțîndu-se — ochiului — la ceasuri crepusculare, poeții izbutesc să o zugrăvească, solicitînd, mai cu seamă, amănunte c r o m a t i c e, cu tot felul de adaosuri conotative. *Zarea de opal, peruzeaua zării* etc. sînt exemple, oricînd citabile, din poezia lui Ion Pillat. Nu putem să omitem terținele — din păcate, mai puțin cunoscute — ale lui Mateiu Caragiale : „Sunt seri, spre toamnă, adînci și strălucite / Ce, luminîndu-mi negura-amintirii, / Trezesc în mine suflete-adormite / De mult, încît cad pradă amăgirii / Cînd *cerul pîrguit la zări cuprinde / Purpura toată și toți trandafirii*“ *(Pajere)*. „Prețios“ — în sensul bun al cuvîntului — ca totdeauna, „craiul“ foburgului bucureștean de odinioară, Mateiu, zice *altfel* decît în limba noastră, a tuturora : „*La* zări“.

Posibilitățile de selectare a impresiilor cromatice sînt, subiectiv, infinite, cum se vădește, între altele, din acest fragment, atît de caracteristic, din Sadoveanu : „Feciorii Gîrbovului au rămas cu frunțile plecate în locul în care se aflau, așteptînd mustrarea hatmanului. Dar hatmanul tăcea și nu-i mustra. Îi privea într-o mare depărtare, *în zarea sinilie a asfințitului*, în priveliștea neuitată a Moldovei“ *(Nicoară Potcoavă)*.

Capăt — așa cum, prin mai multe exemple, am încercat să arătăm — al „departelui“, *zare* și-a căutat un „superlativ“, pe care, pînă la urmă, și l-a găsit, cu ajutorul derivării. Sufixul *-iște*, adăugînd valorii sale obișnuite (*iniște* „loc cultivat cu in“. *porumbiște* „loc cultivat cu porumb“ etc.) alta, surprinzătoare, inculcă derivatului *zariște* o pregnantă nuanță intensivă. Dealtfel, multe formații cu sufixul *iște-* sînt solicitate de limbajul poetic, după cum se vede din versurile eminesciene : „Scîrțiirea de condeie dădea farmec astei *liniști*, / Vedeam valuri verzi de grîie, undoiarea unei *iniști*“ *(Scrisoarea II)*. Identitatea sufixului prilejuiește o rimă plină, bogată, difuzînd ecouri scăzute, dar stăruitoare, în „cutia de rezonanță“ a pauzelor, care marchează consumarea unităților metrice și gramaticale. În *Noapte de mai*, Blaga reia rima eminesciană, micșo-

rînd distanța dintre cele două cuvinte în ultimul vers, unde se realizează, pentru ochi, o rimă „orizontală", iar pentru ureche, un murmur abia deslușit, care vestește ființa intimă a Poeziei : „Doar în *iniști* cele *liniști*". În schimb, în primul distih din *Cîntecul călătorului în toamnă*, rima, întemeiată pe același sufix, se reașază vertical, sunetul versurilor rămînînd, însă, la fel de stins : „Piere zvon subt *zarișe*, / talanga în *rarișe*". Dealtfel, *zarișe* se rînduiește, evident, printre termenii cei mai caracteristici pentru modul în care Blaga scruta alcătuirile lumii. De aceea „O fată frumoasă e / mirajul din *zarișe*, / aurul graiului, / lacrima raiului". Este cît se poate de semnificativ că în acest poem Blaga întruchipează, lingvistic, un fel de „superlativ" al substantivului *cer*, care să răspundă mai prompt privirilor sale, rezemate pe *muchiile zării*. Versurile sînt memorabile : „Ce umbră curată / aruncă-n lumină o fată ! / E aproape ca nimicul, / singurul lucru fără de pată. // O fată frumoasă e / a traiului *cérișe*, / cerul cerului, / podoabă inelului" *(Catrenele fetei frumoase)*.

Cît de încărcat de nuanțe semantice subțiri ne apare, acum, verbul corespunzător substantivului *zare* : ne referim la *a zări* ... Iată cum descrie Sadoveanu, în *Frații Jderi*, ivirea lui Ștefan cel Mare : „Cu toate că numai un om viteaz poate să ridice ochii spre măria sa, iar cei nevrednici cată să-și plece pletele în țărînă, muierile tot or îndrăzi *să fure cu coada ochiului, doar l-or zări*". Într-un ceas tîrziu al nopții, pe cînd focul se stinge și tăciunii se umbresc sub spuză, Nicoară Potcoavă ascultă vorbele unui cîntec vechi, șoptite de Ile Caraiman : „Hatmanul tace : adierile strunelor se amestecă în susurul austrului. Prin deschizătura de sus a cortului, Nicoară *zărește o stea care lucește pripit lăcrămînd*".

Evocînd, îndeobște, „departele", *zare*, *zarișe*, *a zări* sînt, deopotrivă, cuvinte ale muntelui. Încheiem cu cîteva rînduri din *Hronicul și cîntecul vîrstelor*, de Lucian Blaga :

Scanned with OKEN Scanner

„Și urcam ! Și urcam !
Zăream pentru o clipă Șurianul prin neguri, sfîșiate de-o ochire a soarelui, *în depărtare.* Vîrful se ascunse apoi iarăși, după alte *coame de munți . . .*".

ZI

Este semnificativ — pentru modul de a gîndi cu care oamenii antichității greco-romane întîmpinau trecerea vremii — faptul că termenii denumind *ziua* (latinește : *dies* ; grecește : *hemera*) „măsurau" atît cele 24 de ore de la miezul unei nopți pînă la acela al nopții următoare, cît și *ziua* l u m i n i i, adică răstimpul de la răsăritul pînă la apusul soarelui. Cînd spunem, de pildă, „anul are 365 de *zile*", *noaptea* se dizolvă în *zi,* întunericul se spulberă sub dreapta putere a *luminii* : „Trec anii, trec *zilele*-n goană / Și-n zbor săptămînile trec . . .", observă Topîrceanu, într-una din cele mai cunoscute și mai îndrăgite poezii ale sale *(Balada chiriașului grăbit).* Așadar, din punct de vedere lingvistic, *lumina* topește *întunericul* : oamenii iubesc pe cea dintîi și detestă pe cel de al doilea.

Folosit cu celălalt sens („răstimpul dintre răsăritul și apusul soarelui"), *zi* intră în relație de a n t o n i m i e cu *noapte,* așa cum se poate vedea din aceste versuri, desprinse din *Meșterul Manole* : „*Ziua* ce-mi zidea / *Noaptea* se surpa". Faptul că cele două substantive au, aci, valoare a d v e r b i a l ă („în timpul *zilei*", „în timpul *nopții*") nu interesează discuția noastră. Iată și tînguirea codrului, rostită în preiarnă, cînd podoaba frunzelor se împuținează : „*Ziua* scade, *noaptea* crește / Și frunzișul mi-l rărește" (Eminescu, *Ce te legeni*).

Uneori, cele două sensuri se întretaie. Iată un catren popular, exprimînd redimensionarea subiec-

tivă a timpului — în speță, a *zilei,* în funcție de ivirea sau de îndepărtarea ființei iubite : „Cînd era badea pe-aici, / Erau *zilele* mai mici. / Dar badea s-o-ndepărtat, / *Zilele* s-o-ndelungat".

Alături de *zi* (din latinescul *dies*), există și varianta populară, analogică, *ziuă.* O întîlnim și la Eminescu, într-un vers celebru din *Împărat și proletar,* prin care poetul sugerează „rocada" răstimpurilor *zilei* (în *primul* sens al cuvîntului), practicată de cei care trăiau în huzur, trîndavi beneficiari ai trudei celor mulți : „Ei fac din noapte *ziuă* și-a *zilei ochi* închid".

Sensul de „viață", „existență" — pe care substantivul nostru îl dobîndește (mai ales la plural) — se explică prin faptul, firesc, că somnul — cu toate virtuțile lui reparatoare — reprezintă o p a u z ă a conștiinței : „Cu mîne *zilele*-ți adaogi, / Cu ieri *viața* ta o scazi / Și ai cu toate astea-n față / De-a pururi *ziua* cea de azi" (Eminescu). Alternanța sinonimică : *zilele-ți, viața ta* este, fără doar și poate, grăitoare. Despre ultimele două versuri ale strofei citate — cu referire specială la expresia care o încheie *(ziua cea de azi)* — spunea, cu lapidară înțelepciune, Tudor Vianu : „Viața se menține totdeauna în prezent".

Zilele adunîndu-se în *ani,* iar *anii* în *vreme, zi* a dezvoltat — cum era firesc — și sensul acestui, din urmă, substantiv. Vom cita, iarăși, versuri eminesciene, din sonetul *Veneția* : „Preot rămas din *a vechimii zile,* / San Marc sinistru miezul nopții bate". Sensul de „vreme" își pierde orice delimitare semantică netă, în aceste versuri populare, smulse dintr-o simțire ascuțită și bolnavă : „Sărmană inima mea, / Nu te jelui așa, / Că nu-i trăi cît lumea. / / Că-i trăi *o zi, ori două,* / Și te-i topi ca o rouă. / Ca roua din iliverzi, / Cînd dă soare, n-o mai vezi". Primele versuri ale dramei lui Schiller, *Don Carlos,* comparate cu tălmăcirea românească a poetului Al. Philippide, ne oferă un exemplu cît se poate de edificator. Devenite proverbiale, ele sună, în original, după cum urmează : „Die schönen *Tage* in Aranjuez / Sind nun zu Ende". În traducere lite-

Scanned with OKEN Scanner

rară: „Frumoasele *zile* din Aranjuez / S-au sfîrșit". În versiunea lui Philippide: „Frumoasa *vreme* din Aranjuez / S-a isprăvit".

Ca forme obiective de existență a materiei, spațiul și timpul se află într-un raport de interdependență. Limba nu întîrzie să confirme acest raport. Într-adevăr, exprimăm întinderea unui spațiu prin unitățile de timp, necesare ca să îl străbatem. De la Gura Zlata pînă la Zănoaga, în Retezat, este un drum de *4 ore*! Ca să ocolești marile cetăți ale antichității — înconjurate de *muri* („ziduri") fără sfîrșit — *drumul* tău trebuie să acopere *zile*: „Babilon, cetate mîndră cît o țară, o cetate / Cu *muri lungi cît patru zile*, cu o mare de palate / Și pe ziduri uriașe mari grădini suite-n nori" (Eminescu, *Memento mori*).

Pe scurt, despre derivate. Ele sînt: *ziler* („muncitor plătit cu *ziua*") — cu variantele *zilar*, *zilaș* —, *zilnic* apoi numeroase diminutive: *zilișoară*, *ziucă*, *ziulică*, *ziușoară*, *ziuliță*. După ce cunoscuseră „farmecele" turbincii, dracii, scăpînd din chingile ei, îi făgăduiau lui Ivan: „N-oiu mai veni, Ivane, cîte *zilișoare* oiu ave eu...". Diminutivul are, aci, o valoare pur afectivă, sugerînd cît de dragă îi este viața celui aflat la ananghie!

După modelul latinescului *diarius*, al italianului *diario* („jurnal intim"), româna și-a format pe *ziar*, în alcătuirea căruia vorbitorii nu mai recunosc rădăcina *zi-*. Tot de aici, provin verbele — cu întrebuințare regională — *a se ziuli* (numai la persoana a III-a: *se ziulește* „se crapă de *ziuă*") și *a ziua*: „Unde *ziuează*, nu înserează și unde înserează, nu *ziuează*".

Diem perdidi — „am pierdut o zi" — obișnuia să spună, seara, la ceasul bilanțului *zilei*, un împărat roman, ros de sentimentul neîmplinirii. „Replica" vine după veacuri multe, din partea poetului român (Arghezi): „Cine și-a pierdut *o zi cît o viață* / S-o caute repede. Se înnoptează. Se face ceață". Dincolo de text, aflăm în aceste memorabile versuri un în-

demn întremător : trăiește fiecare *zi* a vieții tale ca și cum ar fi ultima. Adică, dăruindu-te celor din jur, care au nevoie de tine, de puterile brațelor tale, de lumina gîndului tău.

ZORI

Zorii destramă țesătura deasă a nopții, vestind biruința zilei și înstăpînirea luminii. Termenul — atestat în cele mai vechi texte — este de origine slavă, avînd ca sinonim romanic, livresc, latinismul *aurora*, necunoscut de limba populară, dar destul de des folosit în poezia veacului al XIX-lea. Îl întîlnim, de pildă, la Eminescu, mai ales în contexte figurative : „ochiu-*aurorei* matinal“ *(Venere și Madonă)*. Pătruns în limbajul științific *(aurore boreale)*, cuvîntul își păstrează, și în aceste condiții, o anumită sugestivitate poetică.

Zori este ceea ce gramaticile denumesc un *plurale tantum*, adică un substantiv care nu are decît formă de plural. În aceeași categorie se încadrează *cîlți, icre, tăiței*. Este și firesc ca termenul în discuție să fie un *plurale tantum*, întrucît ei, *zorii*, se ivesc și colorează, cu lumina lor difuză, toată zarea răsăritului. Există, de aci, un verb *a se zori (de ziuă)*, cu sensul : „a se ivi *zorile*“, al cărui omonim — „a se grăbi“, „a se pripi“ — este derivat de la substantivul *zor* „activitate febrilă“, „grabă“, împrumutat din turcește, unde înseamnă, printre altele . . . „sudoare“. Amintim, cu acest prilej, vorba șugubeață a lui Creangă : „Nu te *grăbi* . . ., că te-i *pripi*“.

A se zori (cu sensul „a se ivi *zorile*“) are o serie de sinonime locuționale, dintre care cel mai simplu este „a se face ziuă“. Amintim, în treacăt, că expresia dă titlul unui „episod dramatic“ *(Se face ziuă)*, inspirat din răscoala țărănească din 1784. Autorul — Za-

Scanned with OKEN Scanner

haria Bîrsan — a fost primul director al Teatrului Național din Cluj-Napoca, a cărui primă stagiune s-a inaugurat chiar cu drama *Se face ziuă* (1 decembrie 1919). Din păcate, activitatea acestui mare patriot și ilustru om de teatru este din ce în ce mai puțin cunoscută, deși Editura pentru literatură a pus la îndemîna cititorilor o amplă culegere de *Scrieri* (1969), însumînd operele lui cele mai reprezentative *(Versuri, Povestiri, Teatru, Impresii de teatru din Ardeal* etc.).

Seria sinonimelor locuționale în discuție se lărgește cu *a (a)miji de ziuă.* Citatul care urmează este extras din romanul *Velerim și Veler Doamne,* al lui Victor Ion Popa : „*Mijea de ziuă,* cu lumina sfioasă și întîrziată". Iată și un citat din Creangă : „Și ajungînd el în pădure, pe cînd *se amijea de ziuă,* a tăiet lemne, a încărcat carul zdravăn și l-a pecetluit bine".

Mai sugestivă încă este, poate, locuțiunea *a se crăpa de ziuă,* cu varianta — în limbajul figurat și poetic — *a se crăpa zorii :* „Cu mii de cai-putere / *Se crapă zorii* unei alte ere" (Beniuc). În sensul ei propriu, expresia evocă admirabil momentul cînd „mantia" nopții este „sfîrtecată" de zori . . . Semnificația imaginii sporește — constituindu-se și în planul a u d i t i v — dacă reținem că etimonul latin *(crepare)* al verbului nostru nu însemna numai „a crăpa", ci și „a pîrîi". Bolta este, astfel, m a t e r i a l i z a t ă de *imaginația populară,* iar „ruperea" ei, în *zori,* la răsărit, este percepută acustic !

Una din formele flexionare ale verbului *a se zori* „a se face de ziuă" — mai precis : participiul substantivizat *zorit* — este folosită de George Coșbuc ca sinonim cu „răsărit", „locul unde se ivesc *zorile*" și, deci, ca antonim față de „apus" : „Din fundul lumii, mai din sus, / Și din *zorit* și din *apus,* / Din cît loc poți gîndind să bați, / Venit-au roiuri de-mpărați" *(Nunta Zamfirei).* E puțin probabil, totuși, că, de data aceasta, ne aflăm în fața unei creații personale a poetului : limba populară înregistrează expresia *La zoritul zorilor* („la revărsarea *zorilor*"). Într-adevăr, potrivirea meșteșugită a cuvintelor — atît de caracteristică folclorului — îi îngăduie poetului popular,

puțin temător de riscurile formulărilor cvasipleonastice, să rostească astfel de versuri : „Mă duc mîndro, și te las, / *La zoritul zorilor . . .*“. *Cîntecul zorilor, zorile, ziorile, zoritul* și *zăuritul* sînt termeni de referință în folclorul ceremonial. Pentru *zorit*, reținem explicația lui Candrea, în Dicționarul limbii române din trecut și de astăzi (1931) : „Datina de a se cînta colinde în zori de zi . . .“.

„Familia“ substantivului *zori* se îmbogățește cu — așa îl definesc dicționarele curente — „Numele popular al stelei Sirius ; luceafărul de zori, luceafărul dimineții“ : *Zorilă* ! Formațiile cu sufixul *-ilă* realizează în românește o categorie specială de augmentative, cum sînt, la Creangă, în *Harap-Alb, Flămînzilă, Ochilă, Păsărilă*. Valoarea de augmentativ a derivatului se justifică pe deplin, dacă ne gîndim că *Sirius-Zorilă* este cea mai strălucitoare stea a cerului : ca și cum văzduhul și-ar fi adunat și filtrat, prin acest mare „ochi“ pîlpîitor, întreaga putere a privirii . . . După același model, traducătorul epopeilor homerice — George Murnu — a redat numele lui *Ares-Marte* — zeul războiului — printr-o ingenioasă creație proprie : *Războilă !*

Dintr-o altă perspectivă, însă, Sirius — Luceafărul-de-ziuă, stea a „bună-dimineții“ — este denumit, cu un termen de . . . răsfăț, obținut cu ajutorul unui sufix diminutival : *Zorel*. În planul strict gramatical, am putea spune că „femininul“ lui *Zorel* este, de bună seamă . . . *zorea*, întrebuințat, de obicei, la plural : *zorele* — nume de floare înlăcrimată de roua *zorilor*.

Zorel și *zorea* : gramatica anulează, cîteodată, anii-lumină . . .

Scanned with OKEN Scanner

BIBLIOGRAFIE

În mod deliberat — ținînd seama că unul din scopurile, nemărturisite, ale cărții este acela de a învedera unui public *cît mai larg* „tainele" și frumusețile cuvîntului românesc — ne-am ferit să împovărăm pe cititor cu tot felul de trimiteri și referințe bibliografice, care, firește, ar fi fost necesare, dacă lucrarea s-ar fi adresat exclusiv specialiștilor. Dealtfel, „bibliografia" se reduce la cîteva dicționare — românești și străine — la cîteva tratate și lucrări, devenite clasice.

I. DICȚIONARE

1. Istorice

B. Petriceicu-Hașdeu, *Etymologicum Magnum Romaniae. Dicționarul limbei istorice și poporane a românilor*, tomurile I—III, București, 1887—1893.

* * * *Dicționarul limbii române.* Academia Română. Sub conducerea lui Sextil Pușcariu, București, 1913—1949 (tomurile I—III, de la A la L).

* * * *Dicționarul limbii române.* Serie nouă. Academia Republicii Socialiste România, Tomurile VI—IX, București, EA, 1965—1975 (literele M—R).

G. Mihăilă, *Dicționar al limbii române vechi*, EER, 1974.

W. Meyer-Lübke, *Romanisches etymologisches Wörterbuch*, 1911—1920.

A. Ernout, A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, Paris, 1932.

2. Explicative

* * * *Dicționarul limbii române literare contemporane*, I—IV, București, EA., 1955—1957.

Paul Robert, *Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue francaise*, Paris, 1967.

Scanned with OKEN Scanner

3. Speciale

Florin Marcu, Constantin Maneca *Dicţionar de neologisme*, EŞ., 1966.
Gh. Bulgăr, *Dicţionar de sinonime*, Ed. Albatros, 1973.
Marin Bucă, O. Vinţeler, *Dicţionar de antonime*, EER. 1974.
Christian Ionescu, *Mică enciclopedie onomastică*, EER, 1975.

II. ALTE LUCRĂRI

Sextil Puşcariu, *Limba română*, I, 1940.
Ovid Densusianu, *Istoria limbii române*, I—II, versiunea românească îngrijită de J. Byck, EŞ, 1961.
Al. Rosetti, *Istoria limbii române. De la origini pînă în secolul al XVII-lea*, EPL, 1968.
Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, *Istoria limbii române literare*, vol. I, Editura Minerva, 1971.
Iorgu Iordan, *Toponimia românească*, EA, 1963.
Iorgu Iordan, *Stilistica limbii române*, EŞ, 1975.
Tudor Vianu, *Studii de stilistică*, EDP, 1968.
Al. Graur, *Încercare asupra fondului principal lexical al limbii române*, EA, 1954.
Al. Graur, *Tendinţele actuale ale limbii române*, EŞ, 1968.

Materialul ilustrativ a fost extras — prin osteneala autorilor — din cele mai reprezentative opere ale literaturii noastre, culte şi populare, cu precădere din clasici. Numai în cazuri speciale am recurs la citatele din dicţionare (DA, DLR, DL).

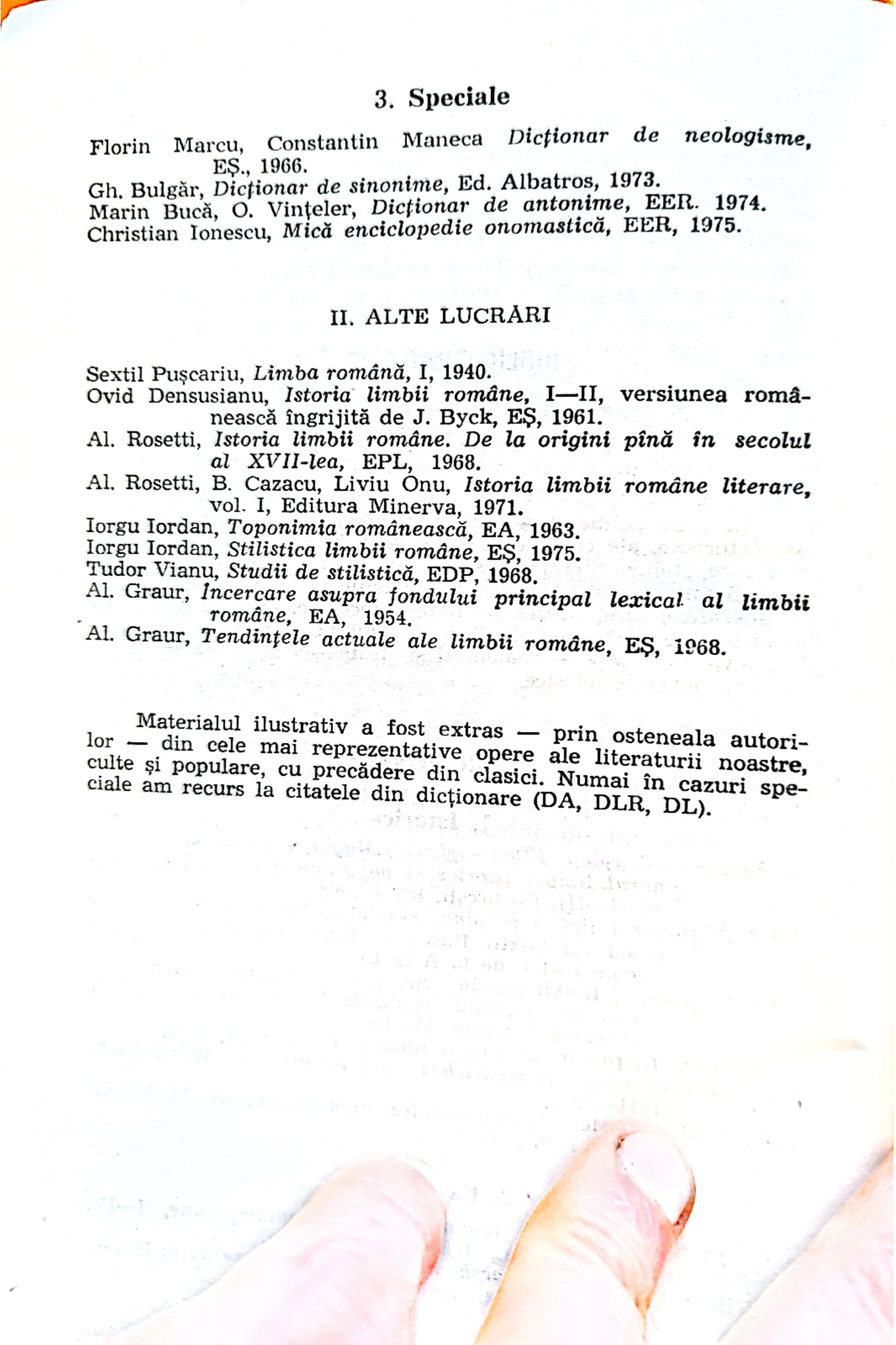

Scanned with OKEN Scanner

CUPRINS

Prefață 5
Acasă 7
Amurg 8
Aniversare 11
August 13
Bătrîn 14
Brad 16
Bucium 17
Calcul 19
Candid 20
Carte 23
Casă 25
Căuș 26
Cerc 27
Codru 30
Colb 33
„Colbul școlii“ 34
Concis 36
Corabie 38
Curînd 39
Cuvinte „compromise“ 42
Cuvînt 44
Dor 45
Dor și drum 48
Dor și munte 50
Ducăuș 52
Fabrică 54
Foc 56

Scanned with OKEN Scanner

Glie 58
Greu 61
Iezer 63
Iluzie 66
Lamură 68
A lansa 71
Luceafăr 72
Mai 74
Mereu 76
Mină 79
Mînă 81
Mîndru 83
Mugur 86
Munţii 88
Navă 89
Necuvînt 91
Noapte 93
Noroc 95
Nume 97
Pan 99
Pasiune 101
Pădure 103
Pămînt 105
Pîine 110
Pomi şi . . . poame 115
Punct 116
Răsări 119
Revelion 122
Rîu 125
Rod 126
Rost 128
A saluta 129
Steag 131
Text 134
Tiptil 136
Tînăr 138
Ţară 139
Ţărm 142

Scanned with OKEN Scanner

Vatră 145
Vers 150
Vers și viers 151
Victorie 153
Virgulă 154
Zare 156
Zi 161
Zori 164

Scanned with OKEN Scanner

Lectori : ION ANGHEL și LUCIAN ALEXIU
Tehnoredactor : IOAN I. IANCU

Bun de tipar : 4.XI.1976. Apărut : 1976.
Coli tipar : 10,75. Tiraj : 5 500+90.

Întreprinderea Poligrafică „Banat"
Timișoara, Calea Aradului nr. 1.
Comanda nr. 268.

Scanned with OKEN Scanner

În seria
STUDII DE LIMBĂ
ȘI STIL
au mai apărut

Victor V. Grecu :
ȘCOALA ARDELEANĂ
ȘI UNITATEA LIMBII
ROMÂNE LITERARE
Victor Iancu :
PALATALIZAREA
DENTALELOR
ÎN LIMBA
ROMÂNĂ
Alexandra Indrieș :
COROLA
DE MINUNI
A LUMII
Olimpia Berca :
POETICI ROMÂNEȘTI
Marin Bucă, Ivan Evssev :
PROBLEME
DE SEMASIOLOGIE

Lei 11

Scanned with OKEN Scanner